Міністерство освіти і науки України

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

На правах рукопису

Воронін Віктор Миколайович

УДК 94(477)"19/20"(043.3)

Нагородна система України XX-XXI століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант

доктор історичних наук, професор

Щербак Микола Григорович

Дніпропетровськ, 2013

Зміст

Перелік умовних скорочень 4

Вступ 6

РОЗДІЛ І. Стан наукової розробки теми, історіографія, джерельна база, методологія та методологічні засади дослідження 16

1.1 Стан наукової розробки теми та історіографія дослідження 16

1. 2 Джерельна база дослідження 25

1.3 Методологія та методологічні засади дослідження 31

РОЗДІЛ 2. Витоки і початок становлення нагородної системи України: нагородна діяльність в умовах екстремального державотворення 40

2.1 Перші кроки в створення вітчизняної нагородної системи: доба Української Держави гетьмана П.П.Скоропадського 40

2.2 Нагородна творчість Директорії УНР та ЗУНР – ЗО УНР 52

2.3. Нагородна творчість екзильної Директорії УНР та УНРади 130

РОЗДІЛ 3. Розвиток нагородної системи України у радянській період: питання ідеологізації нагород та їх роль мобілізаційного фактору морального та матеріального заохочення 171

3.1 Початок нагородної творчості Радянської України: нагородна система як ідеологічна складова побудови нового суспільства 171

3.2 Розвиток нагородної системи УРСР у роки Великої

Вітчизняної війни й її вплив на загальносоюзну нагородну систему 202
3.3 Розвиток нагородної системи УРСР з післявоєнних років
до 1991 року: державні відзнаки як елемент заохочення
у соціалістичному будівництві 228

РОЗДІЛ 4. Розвиток нагородної системи
незалежної України: становлення, зміст, перспективи розвитку 267

4.1 Перші кроки у створені нагородної системи
незалежної України: тенденції, досягнення та помилки 267
4.2 Розбудова нагородної системи незалежної України: 299
головні складові та напрямок розвитку

Висновки 336

Список джерел та літератури 346

Перелік умовних скорочень

АП - Адміністрація Президента

ВР України - Верховна Рада України

ВС СССР - Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик

ВУЧК - Всеукраинская Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, саботажем и преступлениями по должности

ВУЦВК - Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ЗО УНР - Західна Область Української Народної Республіки

ЗУНР - Західноукраїнська Народна Республіка

Раднарком - Рада Народних Комісарів

РФ - Російська Федерація

СРСР - Союз Радянських Соціалістичних Республік

УГА - Українська Галицька Армія

УНР - Українська Народна Республіка

УСРР - Українська Соціалістична Радянська Республіка

УРСР - Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦАМО РФ - Центральний архів Міністерства оборони України

ЦВК - Центральний Виконавчий Комітет

ЦДАВО України - Центральний державний архів вищих органів влади і Управління України

ЦДАГО України - Центральний державний архів громадських організацій України

ЦДАЗУ - Центральний державний архів закордонної українікн

ЦДІАЛ України - Центпальний державний історичний архів України, м.Львів

ЦК - Центральний Комітет

КП(б) У - Комуністична партія (більшовиків) України

ВКП(б) - Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

КПРС - Комуністична партія Радянського Моюзу

Вступ

Актуальність теми. Нагородна система зі всім її розмаїттям є одним з необхідних атрибутів державності, у чому переконує вся історія людської цивілізації. Як про це слушно пише відомий дослідник історії нагородних систем Південно-Східної Азії О.М.Розанов: «Эффективно функционирующая наградная система является неотъемлемым компонентом успешно развивающегося современного государства. Главное предназначение этих систем, обусловившее их генезис и развитие, состоит в содействии мобилизации и объединению усилий как элитарных, так и широких слоев населения на выполнение приоритетных задач, поставленных руководством страны. Они обеспечивают зримое признание и поощрение заслуг граждан в различных областях жизни и деятельности, мужества и отваги, проявленных в интересах своей родины и действующей власти. Исследование и анализ этих систем позволяют лучше понять особенности осуществления на различных этапах правящими кругами политического и идеологического воздействия на свой народ» (тут, як й надалі, джерела російською мовою у дисертаційному дослідженні цитуються без перекладу) [443, с.19].

Нагородна система, нехай і спочатку в надзвичайно примітивному вигляді, почала своє існування вже в найдавніших світових цивілізаціях. Нагородження у тій чи іншій формі охоплювало весь спектр людської діяльності – військові, цивільні заслуги, навіть перші спортивні досягнення.

Відомий філософ О.Л.Дьомін,, що вивчав вплив нагородних систем на політичну культуру суспільства слушно зазначив: «К атрибутам государства, по которым его оценивают и составляют впечатление, относятся парламент, вооруженные силы, герб, флаг, гимн, а также наградная система» [139, с.5].

Особливо слід зазначити, що в усі епохи – від стародавнього світу до сучасності нагородні системи різних країн були надзвичайно важливою складовою державності, інструментом державотворення і державного управління в самому широкому розумінні цього визначення. Як було цілком слушно зазначено у першому дослідженні з історії вітчизняної нагородної

системи «Нагороди України. Історія, факти, документи», що вийшло з друку ще в 1996 році: «…в сучасному українському суспільства усталився погляд на нагороди як на важливий і доконечний атрибут держави, одну з найважливіших ознак її незалежності і суверенітету. Майже всі держави світу нині мають власні розвинені системи нагород, а відсутність їх сприймається як виняток з загального правила. Світова спільнота розцінює нагороди як своєрідні «візитні картки» історії і сучасності кожної окремої держави. Тому не буде перебільшенням визначити нагороди як з вагомих ознак цивілізованості країни, її бажання будувати й розвивати власну державність. Разом з тим ордени, медалі, нагрудні знаки – це важливий вимір перейденого державою історичного та державотворчого шляху. По них, як по своєрідних віхах пам'яті, можна прочитати біографію не тільки окремої особи, а й країни в цілому. За зовнішнім виглядом нагородних знаків, за стислою мовою їхньої символіки можна побачити і радість перемоги, і біль поразки, і надію на кращу долю». [381,т.1,с.9].

Дійсно, не існує жодної розвинутої держави світу, яка не б мала власної розвинутої нагородної системи, хоча інколи вони мають дещо незвичні форми. Наприклад, в Швейцарії не існує будь-яких державних нагород – офіційно вважається, що це «порушує рівноправ'я громадян». Однак помилково було б вважати, що у цій - одній з найбільш розвинутих держав світу немає власної нагородної системи. Її роль успішно виконує розгалужена система відомчих нагород, які замінюють звичні для всього іншого світу державні.

Навіть у молодих державах, створення нагородної системи відбувається надзвичайно швидко – цілком правомірно вона вважається невід'ємним елементом державності.

Нині Україна має одну з найдосконаліших у світі нагородних систем, що уникнула як «шароварності», так і відмови від національних традицій. Ордени князів Ярослава Мудрого, Данила Галицького, княгині Ольги, гетьмана Богдана Хмельницького, інші державні відзнаки зразково

геральдично і художньо виконані, положення про них розроблені з урахуванням всіх значущих факторів нагородної справи. Авторитет українських нагород за кордоном не менший, ніж у нагород таких держав з багатовіковими фалеристичними традиціями, як Франція, Велика Британія, Італія, Іспанія» [526, с.7].

Державні нагороди не тільки демонструють своїм розвитком багато аспектів трансформацій в історії різних сфер життя держави і суспільства. У свою чергу вони також завжди, як важливий державний інструментарій, мали великий вплив на суспільство, включаючи його духовно-ментальну основу. На цьому особливо наголошувалося в найбільш повному і об'єктивному дослідженню присвяченому історії вітчизняної нагородної системи «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини»: «У центрі фалеристики – не тільки виникнення, життя і смерть нагород. У ширшому розумінні фалеристика – це історія розвитку цивілізаціями форм і способів ушанування найбільш гідних представників суспільства, тобто людини. Навіть і після зникнення з історичної арени, нагороди як пам'ятки минулих часів залишають по собі слід у колективному досвіді людства. Скільки захоплюючих зразків вияву високих людських якостей, честі й відваги, мужності й самопожертви можна знайти в анналах фалеристики! Вони звеличують людські чесноти, але й не обминули і багатьох ганджів, таких як зрада, марнославство, пихатість. Тим-то цікава фалеристика, що вона має можливість ніби ненавмисно але виразно показати людину на тлі нагороди. Не можна не погодитися з думкою відомого дослідника нагород І.В.Можейка, що «фалеристика така ж драматична, яка драматична сама історія» [526, с.9].

Зазначимо, що саме у розширеному трактуванні, не тільки як вузько наука про нагороди, вживається термін «фалеристика» й у дисертаційному дослідженні.

Вивчення цілісної історії становлення та розвитку вітчизняної нагородної системи з часу початку її створення в гетьманській Українській

Державі 1918 року до сучасності в умовах усього складного комплексу політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства дає можливість більш повно і системно вивчити багато їх різнопланових аспектів майже за віковий період.

Одночасно це дозволяє детально дослідити вплив багатьох історичних трансформацій на становлення і розвиток нагородної системи України.

Нерозривний зв'язок історії України з процесом становлення і розвитку її нагородної системи є рисою існування та розвитку держави. Слід визнати велике значення нагородної системи не тільки як невід'ємного атрибуту державності, але й у якості надзвичайно важливого і дієвого державного інструментарію морального (а частково й матеріального, враховуючи наявність пільг і привілеїв передбачених положеннями про деякі нагороди) впливу для вирішення внутрішньо- та зовнішньополітичних завдань.

Особливо зростає роль інструментарію нагородної системи у періоди екстремального державотворення та вирішення державних задач стратегічного характеру. Невідповідність існуючої нагородної системи задачам державотворення чи взагалі ii відсутність, як показано у дисертаційному дослідженні, має наслідком вкрай негативні наслідки для ефективності процесу державного управління.

Розробка теми пов'язана з необхідністю об'єктивного, без ідеологічних трафаретів будь-якого спрямування, висвітлення цілісної історії створення нагородної системи України, яка діалектично об'єднує вітчизняне нагородотворення XX-XXI століть не тільки з позицій фалеристичного дослідження, а й в широкому контексті впливу на неї різноманітних політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства.

Це також обумовлено тим, що нагородна система України, як й будь-якої держави, є такою, яка постійно динамічно розвивається реагуючи на всі нові виклики часу. Виходячи з цього необхідно враховувати у процесі її подальшого розвитку та вдосконалення уроки вітчизняного нагородотворення попередніх історичних періодів та розуміти у всій повноті

його особливості та закономірності. Останнє є неможливим без детального об'єктивного вивчення історії нагородної системи України як діалектично цілісного процесу та вплив на її становлення і розвиток трансформацій держави і суспільства.

Тому, на нашу думку, науково обґрунтований та об'єктивний аналіз цілісної історії становлення і розвитку нагородної системи України XX-XXI століть в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства є актуальним оскільки порушує значний обсяг питань теоретичного та практичного характеру.

Мета дослідження полягає у вивченні комплексу особливостей зародження, розвитку, функціонування всіх складових нагородної системи України (що розглядається у діалектичній єдності як саме цілісна система, що постійно розвивається відповідно з вимогами часу) гетьманської Української Держави. Директорії УНР, ЗУНР – ЗО УНР, екзильної Директорії УНР, УНРади, УСРР, УРСР, сучасної України після набуття державної незалежності в 1991 році в умовах постійного впливу на неї різноманітних трансформацій держави та суспільства.

Відповідно до поставленої мети ***необхідно розв'язати такі наукові завдання:***

- охарактеризувати і проаналізувати повноту та об'єктивність відображення у вітчизняній історіографії комплексу наукової літератури й джерел з даної проблеми;

- з'ясувати теоретико-методологічні засади аналізу, вивчення та класифікації нагород різних періодів історичного розвитку України;

- виявити і простежити в динаміці еволюцію системоутворюючих ідей та цінностей держави і суспільства, що лягли в основу створення нагородної системи України в різні історичні періоди;

- розглянути особливості формування базових констант нагородотворення, що були основою створення і розвитку нагородної системи України в різні історичні періоди;

- на фактичному матеріали розкрити особливості створення і розвитку нагородної системи України в різні історичні періоди в умовах впливу на неї всього комплексу політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства;

- дослідити еволюцію нагородної системи України від прагматично-спрощеної моделі початкового етапу нагородотворення до всебічно розвинутої;

- визначити чинники, що вплинули на створення, розвиток і зміст нагородної системи України в умовах екстремального державотворення та мобілізаційних зусиль держави для виконання завдань стратегічного характеру;

- висвітлити особливості встановлення всіх видів державних нагород в різні історичні періоди, мету встановлення, проаналізувати їх статути, положення в контексті відображення загального стану держави і суспільства;

- дослідити вплив на створення й розвиток нагородної системи України в різні історичні періоди європейської нагородної традиції, нагородної традиції Російської імперії та СРСР;

- виявити в діючій нагородній системі України елементи впливу різних нагородних традицій та дослідити її як таку, що може надалі динамічно змінюватися та удосконалюватися у відповідності до політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства.

Об'єктом дослідження є діалектично єдина нагородна система України XX-XXI століть, що постійно розвивається починаючи з періоду гетьманської Української Держави до сьогодення й відображає в своєму розвитку всі трансформації держави та суспільства.

Предметом вивчення є виникнення та розвиток нагородної системи України XX-XXI століть в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави та суспільства.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з періоду гетьманської Української Держави 1918 року до сучасності. Для більш

повного та об’єктивного аналізу проблематики дослідження, автор з деяких питань свідомо виходить за визначені хронологічні межі.

Географічні рамки дослідження визначені і передбачають охоплення території України у межах державних кордонів УНР (періодів Центральної Ради та Директорії), гетьманської Української Держави, ЗУНР – ЗО УНР, сучасної України, адміністративно-політичних кордонів УСРР, УРСР, а також з окремих питань - державних кордонів СРСР та іноземних держав на які поширювалася діяльність екзильної Директорії УНР та УНРади.

Наукова новизна дослідження визначається кількома ключовими факторами. Автор вперше виділяє у самостійний об’єкт наукового дослідження розвиток нагородної системи України XX–XXI століть як єдиний діалектично цілісний процес. Останній досліджується як сукупність діалектичних протиріч цього специфічного інструментарію державного управління. Нагородна система України розглядається як така, що постійно знаходиться в процесі динамічного розвитку відповідно до викликів та вимог часу. Уперше головний наголос при дослідженні нагородної системи України XX–XXI століть робиться на тому, що вона є не тільки невід’ємним атрибутом державності, але й надзвичайно важливим інструментарієм державного внутрішньо- та зовнішньополітичного впливу. Уперше становлення та розвиток нагородної системи України XX–XXI століть досліджується не з суто фалеристичних позицій, а саме в контексті політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства, що відбувалися у різні історичні періоди. Також автор відійшов від традиційних спрощених схем минулого різного ідеологічного забарвлення та штучно створених міфологічних моделей сучасного з їх тяжінням до однобічності та категоричності оцінок і висновків. Здійснено аналіз комплексу наукової літератури та джерел з досліджуваної проблеми. Запропоновано авторський теоретико-методологічний підхід до вивчення генези та розвитку нагородної системи України XX–XXI століть в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства.

Уперше детально проаналізовано питання впливу на становлення та розвиток нагородної системи України європейської нагородної традиції та нагородної традиції колишньої Російської імперії. Крім того, у дослідженні вперше детально проаналізовано зміст в діючій нагородній системі України різних елементів впливу – як безпосередньо європейської нагородної традиції та нагородної традиції СРСР, так й різних періодів вітчизняного нагородотворення.

Наукове-практичне значення полягає у тому, що результати дослідження дають можливість визначення нового, синтезованого та комплексного знання й поглибленого аналізу виникнення, розвитку і змісту нагородної системи України XX-XXI століть в умовах різноманітних політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства. Висновки слугують історичним уроком, який об'єктивно наголошує на необхідності подальшої розбудови та вдосконалення нагородної системи України на основі європейських нагородних традицій, традицій вітчизняного нагородотворення різних історичних періодів (з тих, що пройшли випробування часом) з обов'язковим урахуванням всього широкого комплексу динамічних інтересів у всіх життєво важливих сферах держави і суспільства. Розроблена і апробована в процесі роботи над дисертацією методологія може бути використана для подальших наукових досліджень різних періодів вітчизняного нагородотворення. Висновки дослідження можуть бути використані у практичній роботі по вдосконаленню вітчизняної нагородної системи. Це може стосуватися як оптимізації статутів та зовнішнього вигляду орденських знаків окремих вже існуючих нагород, покращанню функціонування різних аспектів нагородження та можливого встановлення нових державних нагород. Історико-науковий аналіз розвитку і трансформації вітчизняної нагородної системи дає можливість об'єктивно оцінити здобутки державного керівництва України та розробників нагород різних історичних періодів у створенні цього специфічного державного інструментарію.

Особистий внесок. Висновок дослідження є результатом самостійної праці дисертанта.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та результати дисертаційного дослідження були представлені на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Електронний документ: актуальні завдання та практичне впровадження (життєвий цикл електронного документа)», м. Київ, 11–12 жовтня 2012 р.; Тринадцятих джерелознавчих читаннях, м. Київ, 20 листопада 2012 р.; Міжнародній науково-практичній конференції «Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі», м. Київ, 14 березня 2013 р.; Міжнародній науковій конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки», присвяченій 150-річчю від дня народження В. І. Вернадського, м. Луганськ, 24-25 квітня 2013 року; XXVI Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток єдиного європейського освітнього простору: поєднання зарубіжного досвіду з національними традиціями», м. Ужгород, 21 травня 2013 р.; Міжнародній науково-практичній конференції «Нове життя – старому кіно», м. Київ, 23–24 травня 2013 р.; Міжнародній науковій конференції «Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи», м. Київ, 25 травня 2013 р.; IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Ціннісний вимір політичної діяльності: політичні реалії та ілюзії в сучасному українському суспільстві», м. Херсон, 7 червня 2013 р.; Всеукраїнській науково-практичній конференції «Шкільний підручник суспільно-гуманітарного змісту з погляду учителя та громадськості», м. Вінниця, 10 жовтня 2013 р.; Всеукраїнській науковій конференції «Битва за Дніпро» (до 70-річчя визволення м.Києва від нацистських загарбників), м.Київ, 31 жовтня 2013 р. та інш.

Результати дослідження були обговорені на розширеному засіданні кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної Київського

національного університету імені Тараса Шевченка (за участю представників кафедри новітньої історії України).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковани монографії «Люди, держава, нагороди…Нагородна система України XX–XXI століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства» (25,80 др. арк.) та «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини», т.1 (55,80 др. арк. із співавт.) Результати дослідження відображені в 23 статтях у фахових виданнях з історії. Загальний обсяг наукової продукції без співавторів – 35,9 др. арк.

Структура дослідження містить перелік умовних позначень, вступ, чотири розділи, одинадцять підрозділів, висновки, список джерел та літератури (799 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 396 стор., з них основного тексту 346 стор.

РОЗДІЛ І. Стан наукової розробки теми, історіографія, джерельна база, методологія та методичні засади дослідження

1.1 Стан наукової розробки теми та історіографія дослідження

Для більш повного розкриття теми дослідження широко була використана різноманітна література по фалеристиці та комплексу питань дотичних до неї.

Розуміння становлення і розвитку нагородної системи України є неможливим без глибокого вивчення як її витоків, так й світового досвіду фалеристики в цілому. Виходячи з цього необхідною для повного розкриття тематики дослідження є якнайширше використання літератури з історії нагородних систем Європи та світу й, особливо, побудованою на європейських фалеристичних принципах нагородної системи Російської імперії (враховуючи те, що остання мала особливо великий вплив на становлення вітчизняної нагородної системи на початку минулого століття), а також загальних праць з фалеристики.

У тому числі значну цінність для даного дослідження представляють роботи з історії фалеристики Буркова В.Г., Всеволодова І.В., Потрашкова С.В., Рошаля В.М., Похлебкина В. В., Слейтера С., Замлинського В.О., Табачника Д.В., Щелокова А.А. (повний перелік праць авторів, що були використані у дослідженні надається нижче у списку використаної літератури та архівних джерел).

Надзвичайно корисними у дослідженні також були праці з історіографії фалеристики. У цьому зв’язку необхідно назвати змістовні праці Буркова В. та Глейзера М.

Дослідження з історії фалеристики Російської імперії відкриває «Исторический очерк российских орденов и сборник основных орденских статутов» (склав Воронцов-Дашков І.І.), що вийшов з друку в Санкт-Петербурзі в 1891 році. Згадана фундаментальна праця жодним чином не

застаріла й стала основою для подальшого вивчення нагородної системи Російської імперії.

Надалі до 1917 року, згодом також в радянський період, а особливо в наш час всі аспекти нагородної системи Російської імперії були ретельно вивчені та проаналізовані у значній кількості праць.

Серед них слід виділити праці Дурова В.А., в яких найбільш повно вивчаються як різноманітні аспекти розвитку нагородної системи Російської імперії, так й її окремі аспекти. Його головними узагальнюючими працями є фундаментальні монографії «Ордена России» (вийшла в 1993 році.) та «Русские награды XVIII - начала XX в.» (вийшла в 1997 році) в яких досліджується становлення і розвиток нагородної системи Російської імперії. Також не втратила цінності його більш рання робота в якій давався короткий, але змістовний нарис розвитку системи бойових нагород Російської імперії та Радянського Союзу «Русские и советские боевые награды», що вийшла в 1990 році.

Також інші наукові роботи Дурова В.А. щодо окремих аспектів розвитку російської фалеристики дають багато матеріалу для вивчення розвитку нагородної системи Російської імперії, яка значно впливала на процес нагородотворення Української Держави гетьмана П.П.Скоропадскього та Директорії УНР.

Крім праць Дурова В.А. існує ще значна кількість змістовних праць з історії розвитку нагородної системи Російської імперії вивчення яких дозволяє глибше дослідити у всій повноті ґенезу вітчизняної нагородної системи. Серед них найбільш цікавими є дослідження Антонова Б.І., Вілінбахова Г.В., Вінклера П., Гінсбура С.Н., Гладкова Н.Н., Деднева А.В, Квадри В.І. та Конаржевського К.П., Кузнецова А.А., Манька А.В., Молло Є.С., Симонова А.А. та Закатова А.Н., Смирнова В.С, Шишкова С.С., Шуровського Г.Д., Щеголева К.А., Щукина Є.С. та деяких інших авторів.

У дослідженні широко також використовувались чисельні роботи щодо різноманітних аспектів нагородної практики Російської імперії, а також

альбоми, друковані переліки кавалерів різних орденів, біографії найбільш відомих нагороджених тощо. Це стосувалось різних нагород імперської нагородної системи – у першу чергу Військового ордена Святого Георгія-Побідоносця, традиція якого мала найбільший вплив на становлення системи бойових нагород Української Держави та Директорії УНР періоду 1918-1920 років.

З цих надзвичайно різноманітних досліджень, альбомів та публікацій необхідно виділити змістовні та насичені великим фактичним матеріалом праці Андоленка С.І., Антошевського І.І., Бантиш–Каменського Д.Н., Вакара П.М., Вілінбахова Г.В., Каданцева П.С., Мурашева Г.А., Шабанова В.М., Шепелева Л.Є., які дозволяють у тому числі повніше зрозуміти ґенезу та розвиток зовнішнього вигляду знаків нагород у вітчизняній нагородній системі.

У згаданих вище працях нагородна система Російської імперії досліджується не тільки в суто фалеристичному плані, але й в більш широкому контексті розвитку держави та суспільства, їх трансформацій та взаємовпливу. Імперські державні нагороди розглядаються вищезазначеними авторами як важлива складова життя держави та суспільства в цілому та важливий інструментарій впливу та імперської влади. При цьому важливо, що в них у багатьох аспектах детально показується значний взаємний вплив інституту нагород з одного боку та держави й суспільства з іншого.

Слід відзначити, що до цього подібна спроба, була зроблена в дослідженні російського білоемігрантського дослідника Рихтера В. Г. Однак, враховуючи, що в умовах еміграції були недоступні архівні джерела в СРСР, в книзі є значні змістовні недоліки. Проте, незважаючи на це, ця фундаментальна праця представника російської білої еміграції все одно представляє собою значну цінність для дослідження розвитку нагородної системи Російської імперії в контексті загальних трансформацій держави і суспільства.

Особливий інтерес вищезгадані праці представляють для нашого дослідження в якому також вітчизняна нагородна система показується не ізольовано, а саме в контексті всього складного комплексу трасформацій держави і суспільства.

Надзвичайно інформаційно насиченими є праці сучасного дослідника Шишкова С. С. в якій робиться вдала спроба системного вивчення та аналізу нагородної системи Російської імперії.

Також представляють значну цінність праці з фалеристики, що містять каталоги державних нагород Російської імперії та списки нагороджених ними. Вони дають змогу більш системно та повно вивчити різні епохи розвитку нагородної системи Російської імперії. Серед них слід особливо виділити інформаційно насичені видання підготовлені Дьяковим М.Є, Іверсеном Ю., Левіним С.С., Патрикеєвим С.Б. та Бойновичем А.Д, Петерсом Д.І.

Надзвичайно важливими для розуміння загальної ролі нагородної системи Російської імперії не тільки як невід'ємного атрибуту державності, але й у якості важливого інструментарію державного управління та впливу держави на суспільство є праці в яких розглядаються трансформації та розвиток Російської імперії в цілому, її державного апарату, а також теоретичні праці з загальної теорії державного управління. Хоча нагородні системи зовсім не є в них головною темою дослідження й річ про них йде достатньо побіжно, але згадані праці дозволяють більш повно зрозуміти закономірності впливу розвитку держави, її ідеології та державного апарату на розвиток нагородної системи.

Із згаданих праць слід виділити дослідження та дисертаційні роботи Андреєва Л.Р., Сеніна А.С., Атаманчука Г.В., Воротникова А.А., Медушевського А.Н., Пікулькина А.В., Троїцького С.М., Уортмана Р., Чиркина В.Є., Шамхалова Ф.І., Яблочкова М.П.

У дослідженні широко була використана наукова література щодо становлення і розвитку радянської нагородної системи. Без розуміння історії

ії становлення та розвитку неможливо зрозуміти й історію розвитку нагородної системи Української РСР (тобто й України в цілому), яка була весь час свого існування невід'ємною складовою загальносоюзної нагородної системи. До того ж вивчення всіх особливостей побудови і функціонування радянської нагородної системи дозволяє більш повно зрозуміти і особливості сучасної нагородної системи України, в якій досить відчутно проявляється радянська нагородна традиція (інститут почесних звань, Державних премій, звання Героя України тощо).

З узагальнюючих праць по історії радянської нагородної системи слід особливо виділити змістовну працю узагальнюючого характеру О.Смислова «Во славу Отечества. История советских наград: 1918–1991», що вийшла в 2007 році.

З використаних праць слід особливо виділити дослідження та змістовні наукові статті Айрапетяна Б.В., Верьовкіна В.І., Мерлай Н.М., Душенькина В.Н., Жученко І.І., Іоніна Н.А,. Куценка А.М., Лазаренка В.Г. та Позднишева Є.В.

Також нами використовувались різноманітні роботи, що дотичні до питань розвитку радянської нагородної системи, в першу чергу статистичні данні та біографічні матеріали про нагороджених.

Широко у дослідженні використовувалась фахова юридична література, що дозволяє більш повно висвітлити правові аспекти розвитку та функціонування нагородної системи України. У першу чергу це стосується вивчення правових аспектів функціонування сучасної нагородної системи незалежної України, але відповідні дослідження представляють значний інтерес й для розуміння правових аспектів розвитку вітчизняної нагородної системи у різні історичні періоди.

Найбільш змістовними є праці правознавців Баранова В.М. та Девяшина І.В. про морально-правові проблеми державного заохочення, Бахраха Д. про використання заохочення виконавчою владою, Воротнікова А.А. про розвиток бюрократії в Росії, Дуель В.М. та Малько А.В. про широке коло

правових проблем нагородного законодавства, Каринського С.С. про моральні та матеріальні стимули для підвищення продуктивності праці, Лукашевої Є.А. про взаємовплив моралі, права та особистості.

Для вивчення психологічного фактору створення і функціонування нагородних систем також надзвичайно корисним було дослідження відомого філософа Надирашвілі Ш.А. про поняття установки в загальній та соціальній психології. Надзвичайно корисною також була праця Дьоміна О.Л. про нагородну систему як важливий компонент політичної культури.

Також представляє особливу цінність для розуміння правової генези радянської правової системи (включаючи й нагородну систему Радянської України 20-х років) монографія Колоницького Б.І. про символи влади у боротьби за владу в російській революції.

У дослідженні були широко використані дослідження з історії розвитку нагородних систем різних держав світу та комплексні дослідження розвитку нагородних систем у конкретні історичні періоди (головним чином, у роки Громадянської війни в Росії та Другої Світової війни). Це дозволило комплексно вивчити закономірності розвитку національних нагородних систем, включаючи (що було особливо важливим) періоди кардинальних трансформацій суспільно-політичного устрою та війн. Це також надало змогу більш повно зрозуміти й закономірності розвитку нагородної системи України різних історичних періодів, включаючи у першу чергу періоди війн та революцій. Найбільш цікавими у цьому відношенні були і наукові праці та окремі наукові розвідки Багаєва В.П., Варламова Д.В, Калинина К.Н., Магомедова М.А., Макдоннелла Л., Потрашкова С.В., Розанова О.М., Рудиченко О.І. та Тинченка Я.Ю., Тараса Д.А., Ульянова В.Б.,

Крім того для розкриття теми дослідження надзвичайно корисним було вивчення літератури з історії сучасних нагородних систем пострадянських держав – у першу чергу Російської Федерації. Це особливо важливо враховуючи, що нагородні системи Росії, деяких інших країн СНД та України після 1991 року розвивалися на одній радянській основі, а надалі

по достатньо близьким один до одного моделям. Виходячи з цього порівняльний аналіз розвитку нагородних систем України й інших країн СНД дозволяє краще зрозуміти закономірності розвитку вітчизняної нагородної системи у пострадянський період. З цією метою у дослідженні були використані праці Гончарова А.І., Кушера Ю.Л., Музалевського М.В. та інших авторів.

Що стосується наукової розробки безпосередньо тематики історії генези та розвитку широкого комплексу аспектів української нагородної системи різних історичних періодів в контексті політичних та соціально-економічних трансформацій держави та суспільства, то слід зазначити, що вона знаходиться на початковій стадії. Хоча на цей час існують праці з історії розвитку вітчизняної нагородної системи, але в них вона досліджується в основному з вузькофалеристичних позицій – всі трансформації держави та суспільства розглядаються побіжно, основний акцент робиться саме на дослідженні суто фалеристичних моментів.

Однак згадані праці мають значну цінність для нашого дослідження перш за все наявністю в них великого фактичного матеріалу щодо історії розвитку вітчизняної нагородної системи.

Найбільш корисними у цьому відношенні є дві наступні узагальнюючі праці з історії розвитку вітчизняної фалеристики: «Нагороди України. Історія, факти, документи» (У трьох томах), що вийшла в 1996 році та «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини», що вийшла в 2004 році. Керівником авторських колективів обох фундаментальних досліджень був найбільш авторитетний спеціаліст з вітчизняної фалеристики д.і.н. професор Табачник Д.В,.

Безумовно обидві роботи відіграли дуже значну роль у дослідженні історії створення і розвитку нагородної системи України. У тому числі у них вперше оприлюднений комплекс надзвичайно цікавих архівних документів та дано загальний нарис розвитку вітчизняної нагородної системи.

Однак рамки першого дослідження обмежуються 1995 роком, коли ще нагородна система України ще знаходилася в процесі початку свого становлення, а друге взагалі закінчується радянським періодом. Крім того, як вже вище зазначалося, обидва дослідження не ставили своєю метою дослідити та проаналізувати цілісну картину розвитку української фалеристики та вплив на неї всього різноманітного комплексу трансформацій держави та суспільства. Фактично в них переважно містяться змістовні нариси щодо історії окремих державних нагород різних історичних періодів.

Крім того, у згаданих працях з об'єктивних причин не було використано значну кількість архівних джерел по історії розвитку нагородної системи України, які на той час ще не були виявлені. Це не дало змогу як намалювати цілісну картину розвитку та становлення вітчизняної нагородної системи, так й відобразити велику кількість важливих деталей.

З інших праць по історії вітчизняного нагородотворення можна виділити змістовне дослідження Рудиченка О.І. та Тинченка Я.Ю. в якому даються нариси історії різних видів нагород та військових знаків Української Держави, Директорії УНР та ЗУНР – ЗО УНР. Потрібно, перш за все, відзначити, що воно містить велику кількість ілюстративного фотоматеріалу, якій дає змогу краще зрозуміти історію розвитку зовнішнього вигляду орденських знаків та цікаві архівні документи.

На цьому перелік узагальнюючих праць як радянського періоду, так і особливо доби незалежності з історії розвитку вітчизняних нагородних систем вичерпується, однак існують окремі публікації, що містять важливу інформацію з окремих питань цієї тематики. Якщо в радянський період це були виключно матеріали з історії нагород Радянської України, то в часи незалежності з'явились публікації й з історії нагород Української Держави, Директорії УНР, ЗУНР – ЗО УНР екзильного уряду Директорії УНР. Також почали з'являтися й змістовні публікації щодо сучасної нагородної системи України, яка незважаючи на встановлення великої кількості державних нагород різного характеру все ще продовжує динамічно розвиватися.

Такі дослідники як Бойко В., Бузало В.Й., Дмитрієнко М.Д, Гаха В., Гольцев С., Кравцевич В., Лукомська І., Савичев М.П., Соловей С.С., Табачник Д.В., Уланич В., Черлений О., Яцюк В. внесли значний вклад у дослідження різних аспектів розвитку вітчизняної нагородної системи.

Окремо слід виділити дослідження з історії розвитку і становлення вітчизняної фалеристики представників української політичної еміграції Перші праці дослідників з числа представників української політичної еміграції, що містили змістовну інформацію з історії з окремих етапів становлення розвитку нагородної системи України, припадають на 30-ті роки минулого століття. Саме в цей час почали з'являтися історичні дослідження колишніх учасників подій 1918-1920 років, що опинилися закордоном після поразки. Зазначимо, що вони були присвячені в першу чергу історії створення та діяльності українських Збройних Сил та політичним аспектам діяльності Української Держави, Директорії УНР та ЗУНР - ЗО УНР.

Саме в них вперше з'явилася змістовна інформація про початок нагородотворення українських урядів 1918-1920 років, яке в цей період екстремального державотворення було надзвичайно тісно пов'язане саме з військовим будівництвом. Згадані праці була особливо цінні тим, що належали, як правило, від безпосереднім учасникам та свідкам побудови українських Збройних Сил, а також стали початком історіографії питання створення нагородної системи України.

У подальшому повноцінні дослідження авторів з числа представників української політичної еміграції з окремих питань нагородної діяльності Української Держави, Директорії УНР, ЗУНР – ЗО УНР та уряду УНР в екзилі (з історії нагородної справи Радянської України була лише одна стаття в «Енциклопедії українознавства») продовжували з'являтися до набуття Україною державної незалежності.

З цих праць необхідно виділити змістовні дослідження: Битинського М., Вовка А., Дем'янчука М., Загродського О., Климкевича Р., Корчак–Городиського О., Семотюка Я, Січинського В.

В цілому слід констатувати, що хоча наукова розробка тематики становлення та розвитку вітчизняної нагородної системи у контексті широких трансформацій держави та суспільства знаходиться ще на початковому етапі, однак наявна бібліографія за умови залучення широкого кола нових архівних джерел допомагає провести повноцінний аналіз поставлених у дослідженні питань й зробити необхідні висновки.

1. 2 Джерельна база дослідження

Як точно відзначав авторитетний історик член-кореспондент АН СРСР Г.Ф.Ким, історичні джерела, що пов'язані з нагородними системами, об'єктивно відображають як загальний характер еволюції суспільства, так і тип його зв'язків з іншими соціумами [103, с.3]. У повній мірі це відноситься й до джерельної бази нашого дослідження.

Особлива увага у дослідженні приділяється вивченню архівних документів (у тому числі тих, що раніше не були введені до наукового обігу), що і є його головною джерельною базою. Саме їх детальне вивчення та аналіз дозволяють зрозуміти логіку становлення і розвитку нагородної системи (як важливого державного інструментарію) України різних історичних періодів в контексті трансформацій держави, суспільства та всього комплексу державних і суспільних відносин. Тільки архівні документи можуть показати об'єктивну картину цього надзвичайно складного і неоднозначного процесу.

Враховуючи сучасний рівень історичної науки в цілому та джерелознавчих її галузей зокрема, у дисертаційному дослідженні було використано писемний тип джерел за способом кодування. За типом письмові джерела можна розділити на документальні та наративні класи (роди). У свою чергу, із писемних джерел були обрані для дисертаційного дослідження: документальні джерела, оповідні джерела, періодична преса, джерела особистого походження.

При вивченні класу документальних джерел використані матеріали проаналізовано за походженням, внутрішнім змістом та зовнішніми формами.

До виду за походженням опрацьовано документи державних органів законодавчої та виконавчої влади України різних історичних періодів (включаючи період екзильної діяльності Директорії УНР та її правонаступника – УНРади). При дослідження нагородотворення та нагородної діяльності періоду Радянської України в якості документів органів влади розглядаються в тому числі документи керівних компартійних органів враховуючи те, що партія була відповідно до чинного законодавства правлячою, а її керівники мали всі необхідні владні повноваження.

Значну частину джерельної бази становлять офіційні документи органів законодавчої, виконавчої та компартійної влади України різних історичних періодів, що зберігаються у фондах державних архівних установ України, а саме: матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Центрального державного архіву закордонної україніки (ЦДАЗУ).

Зокрема для вивчення історії нагородотворення Директорії УНР (включаючи частково й екзильний період) широко були використані наступні фонди ЦДАВО України, що містять документи органів державної влади республіки: Фонд 1075 (Військове міністерство УНР, мм. Київ, Вінниця, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Станіславів (Галичина), Тарнів (Польща), Фонд 1078 Головне управління Генерального штабу УНР, мм. Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський), Фонд 1429 Канцелярія Директорії УНР, мм. Київ, Кам'янець-Подільский, територія Польщі, Чехословаччини), Фонд 2188 (Начальна команда Українско-Галицької армії, м. Вінниця), Фонд 3172 (Штаб Діючої армії УНР).

Також окремі необхідні для розкриття теми дисертаційного дослідження документи органів державної влади Директорії УНР (включаючи й екзильний

період її діяльності) щодо нагородотворення та нагородної практики знаходяться і в інших фондах ЦДАВО України й були використані автором.

Були широко використані у дисертаційному дослідженні фонди органів державної влади радянського періоду, які зберігаються в ЦДАВО України. Це в першу чергу відноситься до Фонду 1 (Верховна Рада України, мм. Харків, Київ). В ньому були детально вивчені та використані у дослідженні документи ВУЦВК УСРР та Верховної Ради УРСР (різних періодів існування радянської республіки), що відносяться до широкого комплексу аспектів історії вітчизняного нагородотворення та нагородної практики радянської епохи.

Крім того широко були використані документи Фонду 2 (Кабінет Міністрів України, мм. Харків, Київ) ЦДАВО України, що відносяться до розвитку різних аспектів нагородної системи Радянської України. Це стосується великого за обсягом масиву архівних документів уряду Радянської України – від Ради Народних Комісарів УСРР 20-х років до Ради Міністрів УРСР всього часу її існування.

Особливо важливо для дисертаційного дослідження те, що в фонді Кабінету Міністрів України автором були виявлені різноманітні документи щодо історії створення єдиного ордену Радянської України – Трудового Червоного Прапору УСРР, виготовлення його знаків та нагородження ним. Також у вищевказаному урядовому фонді зберігаються вкрай цінні для розкриття теми створення і розвитку в УРСР інституту почесних звань в 50-70 рр. XX століття документи. Останнє особливо важливе для повного розкриття теми дослідження враховуючи, що саме інститут присвоєння почесних звань відігравав ключову роль у нагородній системі Радянської України майже весь час її існування.

Також значну цінність для розуміння генези нагородної системи Радянської України представляє Фонд 166 (Міністерство освіти України). Саме за поданням міністерства (наркомату) освіти в радянський період нагороджувалась значна кількість видатних діячів української культури і

мистецтва різних періодів. Без вивчення масиву його документів щодо нагороджень не можна зрозуміти багато принципово важливих деталей нагородної діяльності та в цілому логіки нагородного процесу того періоду.

Для вивчення розвитку нагородної системи України після набуття незалежності року був використаний Фонд 5233 (Адміністрація Президента України). Він має особливо важливе значення для розкриття теми дисертаційного дослідження враховуючи, що саме Адміністрація Президента України у роки незалежності (передусім у період президентства Л.Д.Кучми) стала центром розробки нагородних пропозицій, прийняття відповідних політичних рішень та практичного процесу нагороджень.

Також використовувалися й деякі інші фонди ЦДАВО України, що містять корисні для розкриття теми окремі документи різних історичних періодів.

Широко використовуються у дисертаційному дослідженні й фонди ЦДАЗУ які показують розвиток започаткованою Директорією УНР нагородної системи в умовах політичної еміграції, функціонування процесу нагородження та окремо нагородну діяльність УНРади, яка репрезентувала себе українською владою в екзилі. З цією метою були використані наступні фонди ЦДАЗУ: Фонд 8 (УНРада), Фонд 15 (Накази Головної команди армії і флоту Української Народної Республіки), Фонд 35 (Президент УНР в екзилі).

В фондах ЦДАГО України для розкриття теми дисертаційного дослідження найбільшу цінність представляє передусім Фонд 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України). У тому числі він використовується для детального вивчення суті нагородних ініціатив партійно-державного керівництва УРСР у роки Великої Вітчизняної війни та післявоєнні роки.

З російських архівів у дослідженні були використані документи ЦАМО РФ, які відносяться до практики нагородження заснованим під час Великої Вітчизняної війни орденом Богдана Хмельницького – єдиним державним

орденом СРСР з українським корінням, що дозволяє повніше розкрити важливе для розкриття теми дослідження питання впливу української традиції на розвиток нагородної системи СРСР.

Крім фондів органів державної влади для досягнення мети дослідження використовувалися й інші архівні фонди. Серед останніх слід особливо виділити Фонд 316 (Видавничий кооператив «Червона Калина») Центрального державного історичного архіву м.Львів (ЦДІАЛ України), що містить рукопис з історичним дослідженням сотника Б.Монкевича щодо будівництва Збройних Сил гетьманської Української Держави. Наявна у ньому інформація відносно початку створення української нагородної системи в період гетьманату П.П.Скоропадського є серед іншого надзвичайно корисною для розкриття генези створення нагородної системи незалежної України.

З архівних джерел особистого походження у дисертаційному дослідженні використані унікальні матеріали з особистого архіву колишнього голови Комісії по державних нагородах при Президентові України Д.В.Табачника, що відносяться до створення нагородної системи України у період президентства Л.Д.Кучми.

Значну частину документів органів влади становлять публікації законів та нормативно-правових документів щодо державних нагород в офіційних періодичних виданнях органів влади України різних історичних періодів та СРСР. З них слід особливо виділити наступні: «Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки», «Вісті ВУЦВК», «Ведомости Верховного Совета СССР», «Відомості Верховної Ради УРСР», «Вісник Верховної Ради України», «Ведомости Верховного Совета СССР», «Голос України», «Збірник резолюцій і постанов 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», «Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», «Известия ЦИК СССР и ЦИК РСФСР», «Урядовий кур'єр», офіційний

інтернет-сайт Верховної Ради України, інтернет-представництво Президента України тощо.

Цінним джерелом став «Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР», що був надрукований з відповідними доповненнями кількома виданнями.

Надзвичайно корисним для дослідження став російський Георгієвський статут 1913 року, що має велику цінність для розкриття теми впливу російської нагородної традиції на становлення і розвиток нагородної системи України в 1918-1920 рр. [518].

Вивчені та детально проаналізовані у дисертаційному дослідженні нормативно-правові документи з питань державних нагород різних історичних періодів України визначили характер розвитку та зміст вітчизняної нагородної системи. Також вивчені та проаналізовані нормативно-правові документи з питань нагород Російської імперії та СРСР, що дозволило розкрити питання впливу їх нагородних систем на становленні і розвиток України.

Були широко використані різноманітні друковані видання та тематичні історичні збірники української політичної еміграції («Бюлетень СБУВ», «Вісник українського геральдичного товариства», «Вісті комбатанта», «Вісті Братства колишніх вояків», «Пам’ятна книга Союзу бувших українських вояків», «Тризуб», «Українська Галицька Армія у 40– річчя її участи у визвольних змаганнях в 1918–1919 рр.: Матеріали до історії». «Український історик» тощо), які друкували дослідження з питань вітчизняної фалеристики періоду 1918-1920 років, які містили також великий фактичний матеріал безпосередніх свідків подій.

Джерельна база характеризується видовою різноманітністю. Проаналізовані різноманітні за ступенем документальної достовірності та історичної цінності перераховані вище джерела й дотична до теми література дозволили здійснити комплексне й об’єктивне дослідження історії

нагородної системи України XX–XXI століть в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства.

1.3 Методологія та методичні засади дослідження

Методологія дослідження базується на притаманних історичній науці принципах. Основоположними принципами історичного дослідження є історизм і прагнення до об'єктивності в координатах цивілізаційного підходу, що в сукупності з відповідними методами становить методологічне підгрунття для історичного пошуку. Цивілізаційний підхід передбачає обов'язковий розгляд становлення і розвитку нагородної системи України в різні історичні періоди в першу чергу крізь призму «людського фактору», тобто з урахуванням конкретно-історичних цивілізаційних особливостей, ментальності та інтересів населення, а також окремо різних його класів і прошарків.

Дотримання даного принципу в рамках дослідження означає вивчення і творче урахування різних підходів до питання становлення і розвитку нагородної системи України у контексті впливу на неї трансформацій держави і суспільства. Виходячи з принципів деполітизованості й світоглядного плюралізму, у дослідженні використана творча спадщина істориків минулого, незважаючи від того, яка буда методологічна основа їх досліджень.

Необхідно зазначити, що в цілому під дефініцією методологія, як правило, переважна більшість дослідників (включаючи і дослідників-істориків) розуміє комплексне вчення про наукові методи пізнання світу у всьому його різноманітті, а також систему принципів підходу до вивчення всіх процесів і явищ об'єктивної реальності.

Таким чином, у відповідності до згаданої загальноприйнятої дефініції, методологію історії становить сукупність різних теоретичних принципів пізнання історичного процесу. У методології історії поєднується синтез методики історичного дослідження, узагальнення історичних подій і фактів, а

також встановлення у повному обсязі причинно-наслідкових зв'язків між ними і обумовленість, їх сутність, закономірності розвитку тощо.

Не можна не погодитись з українським істориком В.М.Шевченком (що спеціалізується як раз на вітчизняній історії кінця XIX - початку XX століття), за думкою якого тривале співіснування ті протиборство різних суспільно-політичних систем та протилежних ідеологій призвело до появи самих різних методів пізнання світу в цілому й вивчення історії зокрема [682, с.71].

Все це в умовах пострадянської реальності примітно утруднило формування сучасних методологічних концепцій об'єктивного вивчення історії, в тому числі й української. Відомий український історик пострадянської доби член-кореспондент НАН України О.П.Реєнт цілком вірно визначив, що сучасна історична наука не має зараз «чітких наукових засад апробованого методологічного інструментарію», а той методологічний вакуум, який виник після відмови від концепції історичного дослідженні на засадах марксизму, заповнюється надто повільно [436, с.3-4].

У представленому дослідженні використовується порівняльно-аналогічний метод органічного синтезу різних методологічних концепцій, що у поєднанні дають найбільш об'єктивну картину. Зрозуміло, що зараз для комплексного дослідження історії виникнення і розвитку вітчизняної нагородної системи різних періодів у контексті трансформацій держави і суспільства не можна взяти у цілісному вигляді жодну концепцію, яка використовувалась попередніми дослідниками. При цьому це відноситься абсолютно до всіх досліджень зі загаданої тематики – авторів з числа представників української політичної еміграції, радянських дослідників, навіть (але у значно меншій мірі) переважної більшості сучасних дослідників у царині українських нагород.

Також повністю це відноситься і до представників російської та західної історичної школи XIX –XX століття, що писали на тему історії фалеристики і залишили ряд цінних досліджень.

Автори з числа представників української політичної еміграції, що опинилися закордоном після поразки у Громадянській війні, були занадто ідеологізовані і подавали історію нагородних систем українських урядів 19198-1929 років лише з точки зору власної політико-ідеологічної позиції. Це звичайно ні в якій мірі не знижує величезної важливості наведених ними фактичних відомостей та вперше оприлюднених документів, але їх надзвичайно ідеологізована методика (якої вони і не могли об'єктивно уникнути у тій конкретно-історичній обстановці) принципово непридатна для сучасного дослідника. Тому користуючись їх методологією неможливо об'єктивно і повно описувати історію появи і розвитку нагородних систем українських урядів часів Громадянської війни, не кажучи вже про історію вітчизняної нагородної системи в цілому.

Абсолютно те ж саме положення можна повністю віднести й до радянських дослідників, які залишили цінні праці з історії становлення і розвитку нагородної системи СРСР і Радянської України. В їх працях міститься велика кількість надзвичайно важливої фактичної інформації, але методика дослідження не менш (хоча, зрозуміло, й з протилежним знаком) ідеологізована, ніж у представників української політичної еміграції. Тому вона однаково з емігрантською непридатна для системного аналізу історії трансформації нагородної системи Радянської України різних періодів (що сильно відрізнялися одна від одної), не кажучи вже про історію української фалеристики в цілому.

Що стосується російських і західних авторів XIX –XX століття, то їх методологічною основою є описовість. Описовість у свою чергу може слугувати значному накопиченню інформаційного матеріалу щодо історії розвитку нагородних систем України у різні історичні періоди, однак не дозволяє вирішити основних завдань дослідження. Тобто одним накопиченням фактологічного матеріалу, навіть надзвичайного цінного і інформаційно змістовного, не можна вирішити задачу вивчення впливу

всього комплексу складних трансформацій держави і суспільства у різні історичні періоду на розвиток нагородної системи України.

Виходячи з цього, хоча методологія, головною складовою якої є детальний опис тих чи інших нагородних систем та окремих державних відзнак різних періодів вітчизняної історії і активно використовується у дослідженні, однак лише однією нею не можна досягти його головних цілей.

Для досягнення поставленої мети – дати не тільки загальний опис становлення, розвитку і функціонування вітчизняної нагородної системи, але і показати вплив на неї всього надзвичайно складного комплексу трансформації держави і суспільства методологія дослідження базується на філософському методі пізнання оточуючої дійсності, осмислення генези початку и подальшого розвитку у різні історичні епохи нагородної системи України.

У дослідженні також широко використовується порівняльно-аналогічний метод органічного синтезу різних методологічних концепцій, а в основу згаданого методу покладено принципи історизму, діалектичності, наукової об’єктивності.

У дослідженні також широко використовується порівняльно-аналогічний метод органічного синтезу різних методологічних концепцій, а в основу згаданого методу покладено принципи історизму, діалектичності, наукової об’єктивності.

Названі вище спеціальні методи історичного дослідження звичайно далеко не вичерпують всього переліку методичних прийомів, які постійно вдосконалюються і поповнюються новими. Сьогодні логіка історичного дослідження все більше зводиться до того, щоб якомога глибше і всебічно проникнути у розуміння минулого, а отже і дати йому відповідне наукове пояснення.

Саме в цьому контексті слід розглядати у даному дослідженні вивчення структурних складових процесу розвитку нагородної системи України у всьому його різноманітті в контексті трансформацій держави і суспільства

різних історичних періодів. Також у цьому контексті слід розглядати використану у дослідженні методологію особливої уваги до аналізу історичних мікропроцесів (більшість з яких має суб'єктивний характер) та докладний аналіз всіх супроводжуючих їх джерельних документів (у першу чергу – архівних джерел). Без використаної у дослідженні методики особливої уваги до згаданих історичних мікропроцесів, так званої «малої», суб'єктивної історії не можна зрозуміти логіку розвитку нагородних систем України різних історичних періодів, а особливо вплив на неї постійних і часто надзвичайно складних трансформацій держави і суспільства.

Всі аспекти становлення і розвитку нагородної системи України та вплив на неї в різні історичні періоди всього різноманітного комплексу трансформацій держави і суспільства слід розглядати як нерозривний синтез елементів «великої» і «малої» історії, об'єктивних і суб'єктивних факторів, що обумовлює і специфіку методології дослідження.

Причинні системи і кореляції між різними явищами державного і суспільного життя, діалектика між логікою, абстрактною структурою та історичною реальністю, рух від структури до історичного моменту, і навпаки, слід розглядати в єдиному руслі відображення широкого і щільно насиченого різноманітними подіями історичного процесу. В тому числі в дослідженні використовуються окремі елементи і методи так званого «історичного історизму», що дозволяють більш докладно вивчити елементи «малої» історії у процесі становлення і розвитку нагородних систем України.

Особливе важливе значення для розкриття проблеми дослідження має метод системності, який зробив можливим виявлення взаємозв'язків між різними елементами, що відносяться до будь-якої тематики становлення та розвитку нагородної системи України у різні історичні періоди і цілісний погляд на неї у взаємозв'язку з іншими історичними процесами і явищами. Завдяки дотриманню принципу системності нагородна система України різних історичних періодів розглядається як з суто фалеристичної точки зору,

так й у взаємозв’язку з більш глобальними історичними процесами і явищами.

При цьому у дослідженні метод системності застосовується у невід’ємному поєднанні з методом структуралізму. У синтезі вони створюють системно-структурний метод, який дозволяє розглядати всі нагородні системи України різних історичних періодів у органічному єднанні, як єдину цілісну систему, що розвивалася і продовжує розвиватися. Це є особливо важливим враховуючи, що дослідження базується на позиції існування єдиної вітчизняної історії, в якій всі історичні періоди знаходяться одночасно в діалектичному протиріччі та єдності. Тобто відмовляючись від принципу протиставлення одного історичного періоду іншому за ідеологічною ознакою чи навіть викреслювання деяких з них, дослідження базується на нерозривності і спадковості вітчизняної історії, що у повній мірі відноситься і до питань розвитку єдиної нагородної системи.

Використаний синтез різних методів історичного дослідження дав можливість максимально використати переваги кожного з них для більш цілісного вивчення питання становлення і розвитку нагородної системи України в різні історичні періоди та вплив на них трансформацій держави і суспільства в цілому та розв’язання конкретних дослідницьких завдань зокрема.

Особливо важливо зазначити, що система дослідження побудована на принципі розкриття природи розвитку нагородної системи України різних історичних періодів у контексті різноманітних трансформацій держави і суспільства крізь призму діалектичного історичного протиріччя. При цьому під діалектичним історичним протиріччям мається на увазі взаємодія протилежних, взаємовиключних сторін і тенденцій історичного процесу, які одночасно знаходяться у внутрішній єдності та взаємопроникненні та є джерелом для саморуху і розвитку об’єктивного світу і пізнання.

Для даного дослідження використання для вирішення поставлених задача методу діалектичного історичного протиріччя має особливе значення

виходячи з того, що розглядається становлення і розвиток нагородних систем України не просто різних історичних періодів. Як правило, різні державні системи України (включаючи й ті, що існували паралельно) знаходилися у стані непримиренного антагоністичного протистояння по усім напрямкам і, в першу чергу, у сфері ідеології. Цей ідеологічний антагонізм не міг оминути і завжди таку надзвичайно ідеологізовану складову частину державності як нагородна система. Тому антагонізм державних систем і їх ідеологій має сенс розглядати саме використовуючи можливості методі діалектичного історичного протиріччя. Саме він дає змогу через історичні протиріччі різних вітчизняних нагородних систем вийти на рівень показу їх діалектичної єдності в тому числі через вплив на діючу нагородну систему незалежної України. В останній поєдналися елементи нагородних систем різних історичних періодів (в тому числі і антагоністичних державних утворень, що існували паралельно в один історичний період).

Також необхідно зазначити наступне. Проблема виникнення, сутності і розвитку нагородних систем України різних історичних періодів і вплив на них різноманітних трансформацій держави і суспільства є надзвичайно важливою для вивчення вітчизняної історії, враховуючи що саме нагородні системи є концентрованим виразом державної ідеології тієї чи іншої історичної доби. Тому їх не просто описова історія та накопичення фактологічного матеріалу, а системне теоретичне осмислення є об'єктивною потребою і одночасно надзвичайно важливою необхідною умовою для подальшої розбудови держави, суспільства та науково-обгрунтованого управління соціальними процесами і процесами державотворення.

При цьому особливої гостроти набули фундаментальні проблеми розвитку державної ідеології у широкому розумінні цього поняття, вплив на неї всього комплексу трансформацій держави і суспільства, що обумовлені подальшим державним розвитком України і ролі в ньому нагородної системи (включаючи її ефективне функціонування). Таких проблем достатньо багато, однак серед них можна особливо виділити ті, які мають

загальнометодологічний характер, а отже в значній мірі обумовлюють вирішення інших. З початку дев'яностих років минуло століття, відразу після проголошення незалежності, постійно збільшується інтенсивність процесів зміни нової гуманітарної, у тому числі історичної парадигми розвитку держави і суспільства, формування нових поглядів, заснованих на виявленні зв'язків реального світу із розвитком держави і суспільства. Вченими різних наукових напрямків і шкіл здійснюється дослідження розвитку, взаємозв'язків та взаємовпливів базових концепцій нових природничо-наукових поглядів (таких як загальна теорія систем, синергетика, інформатика тощо) на зміни в уявленні та розумінні правового простору життя та діяльності держави і її окремих діячів у сфері нагородних систем.

В Україні і за кордоном зараз широко вивчаються і аналізуються взаємозв'язки проблем, пов'язаних зі зміною традиційних уявлень про нагородні відзнаки, вплив на них трансформацій держави і суспільства у широкому розумінні цього поняття, їх розвиток у різні історичні періоди, роль у формуванні державної ідеології та гуманітарної парадигми становлення громадянського суспільства. Також деякими закордонними дослідниками детально вивчаються реальні парадокси нормативної системи права як політичної надбудови, що фактично закріплює різні форми нерівності і не викликає сумніву, що система нагород є ярким проявом однієї з форм нерівності у широкому, філософському розумінні цього поняття.

Окремо слід зазначити, що розвиток нагородних систем державних утворень на території України у різні історичні періоди та вплив на них різних нагородних традицій (особливо враховуючи, що різні частини України входили довгий час до складу різних держав), переконує в необхідності їх аналізу з позицій порівняння, модернізаторства і традиціоналізму, гуманізму і плюралізму як важливих соціальних факторів і процесів, які набули в наш час особливого значення.

У свою чергу історіографічний контекст розвитку нагородної системи України і вплив на неї всього широкого комплексу трансформацій держави і

суспільства вимагає серед іншого і нових науково-методологічних засобів дослідження і моделювання процесів, що відбувалися та можуть відбутися у майбутньому. В умовах подальшого розвитку та реформування нагородної системи України (що, знову ж таки, є об'єктивно процесом постійним і безперервним) подібний підхід обґрунтований тим, що її розвиток входить до сфери складних соціокультурних взаємозв'язків, які закріплюються в системі відносин держави і суспільства через норми права. Це в свою чергу означає, що методологія дослідження передбачає аналіз всіх чинників, які впливають на виникнення і розвиток нагородної системи України, що автоматично розширює методологічний інструментарій дослідження.

В цілому слід констатувати, що використаний у дослідженні методологічний інструментарій є оптимальним для розкриття теми. Він дає змогу системно висвітлити весь комплекс питань щодо становлення і розвитку нагородної системи України в різні історичні періоди у контексті трансформацій держави і суспільства найбільш повно, системно та з позицій наукової об'єктивності.

РОЗДІЛ 2. Витоки та початок становлення нагородної системи України: нагородна діяльність в умовах екстремального державотворення

2.1 Перші кроки в створення вітчизняної нагородної системи: доба Української Держави гетьмана П.П.Скоропадського

Не можна не погодитися із висловленою в фундаментальній праці з історії вітчизняної фалеристики «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» думкою, що розуміння необхідності створення власної повноцінної нагородної системи з різних за статусом нагород (орденів, хрестів, медалей, тощо) визрівало поступово, зі становленням незалежної України, розбудови її державних інститутів, включаючи в першу чергу ті, що повинні відповідати за створення й функціонування нагородної системи [526, с.57].

Незважаючи на те, що незалежною Україні стала в 1918 році з проголошенням IV Універсалу Центральної Ради, нагородна система в цей час ще не почала створюватися.

Попри всі наявні можливості керівництво УНР періоду Центральної Ради, незважаючи на постійні гучні заяви щодо державотворення, не зробило жодного реального кроку до створення власної нагородної системи, яка незмінно, у всі часи є не тільки невід'ємним, але й вкрай важливим атрибутом будь-якої державності. Слід зазначити, що це пояснювалось не браком часу чи складними внутрішньо- та зовнішньополітичними умовами, а свідомою ідеологічною позицією тодішніх державних керманичів УНР,

При цьому не можна стверджувати, що подібних пропозицій до керівництва Центральної Ради не надходило. Вже 22 грудня 1917 року до Центральної Ради звернулися представники «Ради українців-воїнів» 9-ої армії Румунського фронту з пропозицією заснувати орден Святого Архістратига Михайла на стрічці національних кольорів [387, с.2].

Однак для практично повністю однорідної радикально-соціалістичної Центральної Ради сам інститут державних нагород був невід'ємною ознакою «старого режиму», капіталістичного ладу та «реакції» в цілому. Виходячи з цього, жодної роботи у сфері підготовки проектів нагород під час її влади не проводилося.

Перші реальні кроки до створення вітчизняної нагородної системи були зроблені лише в період Української Держави гетьмана П.П.Скоропадського. Також саме ним був офіційно затверджена перша державна нагорода незалежної України – Залізний хрест.

Підготовлений у цей час проект створення за європейськими зразками глибоко продуманої нагородної системи не був реалізований зовсім не з вини його розробників чи керівництва гетьманської держави. Підняте Директорією за негласної, але дуже активної підтримки більшовиків та нейтралітету німецької військової влади, збройне повстання проти законної влади поклало край існуванню Української Держави, а разом з нею й розроблених проекту нагородної системи до реалізації якого залишилося тоді зовсім небагато часу.

Найповніше проект нагородної системи Української Держави описаний у рукопису колишнього сотника гетьманської армії Б.Монкевича під назвою «Організація регулярної армії Української Держави 1918 року», якій зараз знаходиться в Центральному державному історичному архіві України (м.Львів).

Значення вищезгаданого архівного документу для розуміння генези нагородної системи України, є на нашу думку, настільки важливим, що він потребує дещо докладного розгляду.

На жаль про автора цього фундаментального дослідження практично нічого невідомо крім того, що він був на службі в армії Української Держави. Виходячи з надзвичайно великої обізнаності можна сміливо вважати, що Б.Монкевич якійсь час проходив службу в одному з вищих керівних органів українського війська – особистому штабі гетьмана, Головному штабі (менш вірогідно – у Військовому міністерстві) і, не виключено, зміг вивезти в

еміграцію деякі документи щодо створення Збройних Сил Української Держави. Враховуючи величезну кількість фактологічного матеріалу у праці Б.Монкевича, вкрай важко уявити, що він міг зібрати його в еміграції самостійно чи, навіть, за розрізненими архівами гетьманців (всі головні архівні джерела з цього питання залишилися в Радянській Україні).

Б.Монкевич хотів щоб його рукопис був надрукований і з цією метою надіслав його влітку 1938 року з Варшави, де проживав в еміграції, до відомого львівського видавництва «Червона Калина». Як він написав у супроводньому листі редактору видавництва: «Надсилаючи мою працю «Організація регулярної армії Української Держави 1918 року» прошу її надрукувати на сторінках «Літопису Червоної Калини» [671, арк.2]. У видавництві відразу зрозуміли значення цієї праці про що свідчить резолюція редактора «Негайно відписати!» [671, арк.2].

Після цього редакція відповіла автору, що «радо вмістить цю Вашу працю» [671, арк.132] й рукопис почав готуватися до друку на сторінках «Літопису Червоної Калини» в наступному році. Однак його виходу у світ зашкодили події вересня 1939 року. Праця сотника Б.Монкевича зберігалася в архіві до нашого часу і викладений у ній проект створення нагородної системи Української Держави так і залишився невідомим дослідникам до часів незалежності.

Б.Монкевич у своєму рукопису чітко наголошує на тому, що початок створення державної нагородної системи України став можливим виключно завдяки тому, що в Україні замість нездатної на ефективне державотворення Центральної Ради влада перейшла до обраного на з'їзді хліборобів гетьмана Павла Скоропадського (альтернативою цього було введення прямого окупаційного правління німецького та австро-угорського командування на території України).

При цьому автор, як вже нами раніше зазначалося в публікації в науковому часописі «Історичний архів», розглядав (на що мав в цілому достатні підстави, враховуючи тогочасну ситуацію України і розробку

нагородної системи саме в структурі Головного штабу) державну нагородну систему виключно як складову частину будівництва Збройних Сил [95, с.33]. Це відносилося також навіть і до державних відзнак, що хоча і не мали суто військового характеру, але все одно розроблялися саме в структурі Головного штабу.

Про загальну політичну ситуацію, в якій стала, нарешті, можлива розробка повноцінної нагородної системи України Б.Монкевич писав наступним чином: «29 квітня 1918 року на Всеукраїнському Хліборобському З'їзді, що відбувся в Києві при участі 8.000 осіб, був проголошений Гетьманом Всієї України генерал Павло Скоропадський. До нього і перейшла вся влада в Україні, репрезентована досі Центральною Радою. Республіка перестала існувати, її замінила монархія.

Згідно з законом про тимчасовий державний устрій України, Верховним Вождем Української Армії і Флоту став Гетьман Павло Скоропадський. Розуміючи, що підстава і запорука існування Української Держави це армія, гетьман, як визначний військовий діяч, звернув свої турботи головно на організацію регулярної української армії на загальноприйнятих в європейських державах основах та озброєної згідно найновішим вимогам військової техніки, а також на утворення сильного флоту на Чорному морі.

Але факт окупації України арміями Осередніх Держав не давав в тій справі Гетьманові вільної руки…

Діставши від попереднього Уряду незначну військову спадщину Гетьман з перших же днів приступив до продовження підготовчої праці до формування регулярної армії, відкидаючи в основі той міліційний принцип організації війська, що мав прихильників серед чільних військових попереднього Уряду» [671, арк.3-4] .

Можна констатувати, що відкидаючи збанкрутілий міліційний принцип формування Збройних Сил, гетьман П.П.Скоропадський цілком логічно прийшов до висновку щодо необхідності створення нагородної системи, яка є абсолютно обов'язковою саме для регулярної армії.

А в тій вкрай складній ситуації (що однаково стосувалось як зовнішньо- , так і внутрішньополітичної ситуації), в якій знаходилась новостворена Українська Держава, введення такого важливого заохочення для військових як державні нагороді мало принципове важливе значення.

Тому цілком логічним виглядає створення саме при Головному штабі «Комісії по виробленню військових орденів». Комісію очолював полковник Галич, а її членами були відомі діячі мистецтва В.Модзалєвський та Г. Нарбут [671, арк.149]. Функції останніх обмежувалися лише розглядом зовнішнього виду державних нагород, тому головним творцем проекту нагородної системи Української Держави слід вважати виключно полковника Галича.

Слід додати, що справжнє прізвище Галича було Гончаренко, однак з якихось причин чи не маючи повної інформації Б.Монкевич про це не згадує. Полковник Г.І.Гончаренко залишив вже наприкінці Громадянської війни в Росії Громадянської війни надзвичайно інформативні спогади під назвою «Красный хоровод», які вийшли з друку в білому Владивостоці в 1921 році [110].

Його роботі в гетьманській комісії в ній посвячені наступні цікаві строки, які підтверджують, що полковник Галич (Гончаренко) відігравав у процесі розробки нагород головну роль: «…генеральный хорунжий Стеллецкий (мається на увазі начальник особистого штабу гетьмана Б.С.Стеллецький. – авт.) снова вызвал меня в походную канцелярию и обратился со следующими словами: Пан гетман возложил на вас поручение. Вы назначаетесь председателем комиссии по разработке украинских орденов!...Вот общая схема!...Члены по вашому усмотрению и по соглашению с министром «мистецтв» Дорошенкой!...» [110, с.202-203].

Далі Г.І.Гончаренко повідомив про великі задуми очолюваної ним комісії по розробці нагород і ці данні повністю збігаються з інформацією викладеною нижче інформацією Б.Монкевича. Вони доповнюють її лише тим, що секретарем комісії було призначено капітана генерального штабу

Вишневського): «…схема была грандиозна. По этой схеме предполагалась разработка статутов цілого ряда знаков отличий. «Железный крест», жалуемый за борьбу с большевиками, орден Ярослава Мудрого – за заслуги на гражданском поприще, дамський орден святой княгини Ольги, крест Владимира Святого, орден Архистратина Михаила – за боевые доблести и, наконец, крест Славы и Возрождения Украины; все это различных степеней, различного цвета орденских ленточек, с дарованием кавалерам соответствующих привилегий» [110, с.203] .

Надалі Г.І.Гончаренко докладно розповідає про роботу гетьманської нагородної комісії і функції її членів: «Несколько заседаний было посвящено разработке общего плана. Модзалевский рылся в архивах и подводил под каждый проект историческое обоснование. Художник Нарбут воплощал его в красках на бристольском картоне. Председатель критиковал и делал поправки Секретарь вел журнал заседания и выдавал суточные карбованцы. Работа довольно успешно продвигалась вперед» [110, с.203] .

Б.Монкевич, повністю підтверджуючи інформацію Г.І.Гончаренка, наступним чином описує вироблений комісією Головного штабу остаточний варіант нагородної системи гетьманської Української Держави, яка складалась з двох типів державних нагород – хрестів і власне орденів:

«Залізний хрест – за визвольну боротьбу

Орден Князя Ярослава Мудрого – за заслуги на громадському полі

Орден св. Ольги – за заслуги жінок на громадському полі

Хрест св. Князя Володимира Великого за державну цівільну службу.

Орден св. Архистратига Михайла за військову хоробрість /як рос. Юрій-Побідоносець/

Хрест і Зоря Слави і Відродження України» [671, арк.11-12].

Як можна упевнитись з цього проекту - фактично компетенція комісії у справі нагородної творчості була значно ширшою, ніж йшлося у її назві. Достатньо подивитися за що пропонували нагороджувати орденами князя Ярослава Мудрого, святої Ольги, святого князя Володимира Великого та

Хрестом і Зорею Слави і Відродження України – з шести запропонованих комісією державних нагород три було суто цивільними, а однією явно могли нагороджуватися як військові, так і цивільні. Тобто можна констатувати - мова йшла про створення державної нагородної системи гетьманської Української Держави в цілому (а не лише окремих орденів для війська), що було особливо акцентовано у нашій вищезгаданій публікації в «Історичному архіві» [85, с.33].

Г.І.Гончаренко наступним чином описував запропонований гетьманською нагородною комісією зовнішній вигляд державних відзнак (більш ніяких свідчень щодо їх зовнішнього вигляду в архівних джерелах не виявлено), що повинні були засновані: «…крест Архистратига Михаила, аналогичный по своему значению ордену Георгия Победоносца, почти ничем от последнего не отличался, ни формой, ни цветом, ни видом орденсокой ленточки, То же самое можно скзать и в отношении ордена Владимира Святого.

Что же касается прочих знаков отличия, статуты которых разрабатывались впервые, здесь фантазия художника Нарбута получила полный простор.

В особенности великолепен был крест Славы и Возрождения Украины. Роскошные знаки состояли из голубой и желтой эмали, в золоте, в серебре, на широкой блакитно-желтой ленте, украшенной известной эмблемой, которую киевские шутники в форме весьма оскорбительной для национального самолюбия называли «комбинацией из трех пальцев». В результате соединенных усилий комиссии по разработке «Украинских Орденов» за неделю до падения Киева гетману был представлен на утверждение «Железный Крест», изготовленный ювелирной фирмой Иосифа Маршака и оплаченный пятьюстами карбованцев из председательского кармана» [110, с.204] .

Якщо проаналізувати сутність запропонованої до заснування гетьманською комісією нагородної системи, то зрозуміло, що вона (як і

Збройні Сили Української Держави в цілому) була створена, за словами Б.Монкевича, на «загальноприйнятих в європейських державах основах». Одночасно вироблений проект нагородної системи нічим принципово не відрізняється і від старої нагородної системи Російської імперії (звернемо увагу на пряме посилання на російський орден Святого великомученика Георгія-Побєдоносця), яка також у свою чергу була побудована на принципах європейської нагородної традиції. Показово, що сам Г.І.Гончаренко прямо писав у своїх спогадах, що він відстоював у ході роботи комісії «российскую ориентацию» [110, с.203].

При цьому це була не тільки його особиста позиція, а у значній мірі і офіційний гетьманський курс державного будівництва. Тому щоб повніше зрозуміти обраний тоді курс у побудові нагородної системи Української Держави слід зробити з цього приводу деякі важливі зауваження.

Характеризуючи гетьманську Українську Державу визнаний фахівець як в цілому всіх аспектів історії Громадянської війни на території України, так і історії створення нагородної системи України д.і.н. професор Д.В.Табачник підкреслив наступне: «Украинская держава времен Скоропадского представляет собой уникальное явление в истории Гражданской войны — одного из наиболее трагических периодов отечественной истории, последствия которого до сих пор отбрасывают мрачную тень на день сегодняшний. В то время, когда гигантское пространство рухнувшей в одночасье империи было залито кровью и жизнь человеческая не стоила ничего, на Украине гетман сумел создать остров безопасности и благополучия, где закон не декларировался, а действовал, и любой гражданин, его жизнь, собственность и достоинство были надежно защищены всей силой государства.

Это тем более удивительно, что государство и аппарат управления он строил не просто на пустом месте, а на пространстве, выжженном тщательными трудами демагогов и казнокрадов Центральной Рады» [196, с.7].

Ця оцінка Української Держави дана авторитетним фахівцем з історії вітчизняної фалеристики є, на нашу думку, надзвичайного точною. Дійсно, в історії всієї Громадянської війни на території України гетьманська держава займає особливе місце. При цьому однією з головних особливостей загального політичного та ідеологічного курсу Української Держави 1918 року (на відміну від Центральної Ради і особливо Директорією УНР) була повна відсутність у ньому антиросійських складових. Більше того, особисто гетьман П.П.Скоропадського ніколи не забував про те, що був генералом Російської імператорської армії і в процесі державного будівництва широко використовував російські державотворчі традиції і багато робив для збереження зв'язку української культури з російською.

Дану ідеологію гетьманського курсу сформулював у своїх цікавих спогадах гетьмана колишній міністр сповідань Української Держави, а згодом видатний історик філософії російської білої еміграції В.В.Зеньковский. Як він писав на основі свого власного досвіду роботи в гетьманській Раді Міністрів: «Гетманский период в истории русско-украинских отношений не должен быть забыт. Не нужно его возвеличивать или разукрашивать, но должно быть изучено все то положительное, что было сделано или что было начато — для того, чтобы из этого можно было извлечь надлежащий урок для будущего. Значение же гетманского периода в том и заключается, что он счастливо сочетал в себе искреннюю и подлинную любовь к Украине, подлинное желание помочь ей подняться и окрепнуть — с глубоким сознанием неразрывной связи с Россией» [225, с.334].

Хоча гетьман П.П.Скоропадський перебував при владі дуже короткий термін - всього лише з квітня по грудень 1918 року, за цей час він розгорнув надзвичайний активну державне будівництво. І це стосувалося як цивільної, так і військової сфер. Важливо підкреслити, що при цьому гетьман не відчував ані найменшого недоліку в кадровому забезпеченні державного апарату, що пояснювалося рядом факторів. По-перше, значною мірою збереглися ще старі, дореволюційні державні органи та їх кадровий склад. Їх

Центральна Рада і навіть більшовики не встигли повністю замінити своїми ідеологічно відданими кадрами. По-друге, на території Української Держави після краху Південно-Західного і Румунського фронтів опинилася велика кількість офіцерського та генеральського складу колишньої Російської армії, що і став основою для будівництва гетьманських Збройних Сил. По-третє, з території РРФСР в Українську Державу, хлинув потік біженців з числа колишніх фахово підготовлених цивільних чиновників і військових, багато з яких також поступали на гетьманську службу.

В результаті, відновивши з необхідними змінами в цілому стару дореволюційну систему державного управління і почавши активне будівництво Збройними Сил (хоча в основному, враховуючи позицію німецької військової влади, комплектуванням штабів для майбутніх військових частин), гетьман встав перед нагальною необхідністю створити дієву нагородну систему для нагородження цивільних чиновників і військовослужбовців. Як кадровий військовий П.П.Скоропадського насамперед розумів велике значення нагород для підняття морального стану військ і в першу чергу офіцерства, що було для нього і Української Держави в цілому нагальною необхідністю.

Особливо значення подібного морального (і також частково пов'язаного з ним матеріального) заохочення державного апарату і, в першу чергу, офіцерського корпусу війська і Державної варти зростала під час Громадянської війни. І хоча на території Української Держави вдавалося до листопада 1918 року в цілому зберігати внутрішню стабільність (хоча і досить відносну), П.П.Скоропадський повністю віддавав собі звіт в тому, що це має тимчасовий характер. Тому було настільки важливим в умовах скасування всієї нагородної системи колишньої Російської імперії в короткі терміни створити власну українську, яка в настільки складних умовах стала хоча б частково її адекватною заміною.

Саме у зв'язку з цим, незабаром після гетьманського перевороту, почалася активна робота зі створення нагородної системи Української

Держави для нагородження офіцерського корпусу війська і Державної варти і цивільних чиновників. Можна констатувати, що, як вже було зазначено, відкидаючи збанкрутілий міліційний принцип формування Збройних Сил, гетьман також дійшов висновку про необхідність створення нагородної системи, яка є обов'язковим компонентом регулярної армії. При цьому, враховуючи, що розробляли нову нагородну систему колишні офіцери Російської імператорської армії, цілком логічно, що ними була взята в якості основи чудово їм відома нагородна система Російської імперії.

Якщо детально проаналізувати суть пропонованої нагородної системи, то очевидно, що вона дійсно була вибудувана на основі старої нагородної системи Російської імперії. Ще раз підкреслимо, що гетьманські Збройні Сили також повністю створювалися за зразком Російської імператорської армії, а апарат цивільного управління у своїй основі мав структуру ще царського часу. Тому цілком логічним виглядає, що кожна із запропонованих до заснування державних нагород мала прямий аналог у нагородній системі Російської імперії.

Так, орден князя Ярослава Мудрого був явно задуманий до заснування як аналог російських орденів Святого Станіслава і Святої Анни. Орден Святої Ольги був цілковитою калькою з останнім орденом (хоча він називався знаком, але за статусом був ближче до ордена) Російської імперії - установленою в 1911 році відзнакою Святої Рівноапостольної Княгині Ольги (єдине нагородження яким було зроблено в 1916 році). Орден Святого Володимира повністю зберіг свою стару назву і функції. Залізний хрест не називався орденом і був повним аналогом старої Георгіївської медалі для масового нагородження рядового і унтер-офіцерського складу Збройних Сил. Що стосується ордена св. Архістратига Михаїла, то в проекті, як вже було вище зазначено, було прямо вказано, що він є аналогом російського ордена Святого великомученика Георгія-Побідоносця.

Те, що це було вказано по відношенню тільки до цього ордену, пояснюється наступною обставиною. Якщо статути інших орденів все ж

вимагали деякої корекції в абсолютно нових історичних умовах створення незалежної Української Держави, то Статут головного ордена за відміну в бою можна було взяти у російського аналога практично без змін.

Також не викликає сумніву, що Хрест і Зоря Слави і Відродження України створювалися як аналог вищого ордена Російської імперії - Ордена Святого апостола Андрія Первозваного.

Єдине, що відрізняє проект нагородної системи Української Держави від традиційних, усталених нагородних систем, які діяли тоді в європейських державах та старої нагородної системи Російської імперії – вона має, у порівнянні з ними, надзвичайно спрощений вигляд (хоча й повністю зберігала головні принципи побудови).

Останнє безумовно пояснюється тим, що в надзвичайно складних умовах існування Української Держави в 1918 році, була потрібна саме максимально спрощена, суто функціональна нагородна система, яку можна було б негайно ввести у дію без складних процедур.

Також цілком очевидно, що сучасна нагородна система України також принципово не відрізняється від проекту гетьманської комісії (зазначимо, що з цього нагородного проекту були прямо запозичені назви деяких державних нагород) і можна стверджувати, що вона за основними ознаками уявляє собою її значно розвинутий варіант.

Робота комісії отримала високу оцінку з боку гетьмана П.П.Скоропадського – всі її члени отримали від глави держави особисту подяку. Гетьман встиг також до свого зречення офіційно затвердити в якості державної нагороди Української Держави Залізний Хрест, що став першою державною нагородою незалежної України (однак жодного нагородження ним проведено не було – принаймні архівних документів щодо цього нами не виявлено).

2.2 Нагородна творчість Директорії УНР та ЗУНР – ЗО УНР

Директорія УНР під час Громадянської війни була найбільш нестабільним режимом з усіх, що існували на території України. Весь час свого існування вона перебувала в стані перманентної кризи. Практично з часу свого приходу до влади після антигетьманського повстання в грудні 1918 року, українська влада перебувала в стані кризи в силу внутрішньої нестабільності і майже постійних, за кількома поодинокими виключеннями, поразок на всіх зовнішніх фронтах.

У тому числі невдачею закінчилася спроба скористатися влітку і восени 1919 року протиборством червоних військ і Добровольчої армії, що відволікало сили тих і інших від УНР. Навіть вкрай незначних сил добровольців вистачило, щоб до листопада 1919 року практично дійти до тимчасової столиці УНР - Кам'янець-Подільського, а найбільш боєздатна частина петлюрівських Збройних Сил - Українська Галицька армія (УГА) перейшла на бік Добровольчої армії.

Однак, незважаючи (і одночасно в деякій мірі й через неї) на вкрай важку ситуацію, Директорія УНР розуміла необхідність створення власної нагородної системи, що мало діалектичну логіку. Створенням нагородної системи (насамперед за військові подвиги, що мало тоді особливо важливе значення), Директорія УНР намагалася в умовах військової, економічної і в цілому загальнодержавної катастрофи активізацією фактора морального заохочення старшин і козаків спонукати їх на активну боротьбу і припинення відступу.

Особливий інтерес у дослідженні історії створення нагородної системи Директорії УНР представляє наступний факт. Однією з головних складової офіційної ідеології Директорії УНР де-факто були антиросійські настрої. Червоні і білі розглядалися нею як головних ворогів в першу чергу як армії «росіян» (що було явною примітивізацією і не відповідало фактичному стану справ - більшість військовослужбовців як Червоної, так і Добровольчої армії, що воювали на території України, були її уродженцями). Антиросійськи, за

кордонами протистояння червоних і білих, налаштована була переважна більшість політичних лідерів Директорії УНР і, саме в такому дусі велася пропаганда в армії. Однак при цьому нагородна система Директорії УНР будувалася за зразком нагородної системи Російської імперії, хоча й у вкрай спрощеному за умовами часу варіанті.

Пояснити це можна наступним обставиною. Серед учасників розробки нагородної системи Директорії УНР було чимало колишніх офіцерів Російської армії всіх рангів, включаючи старших офіцерів і генералітет. Вони прекрасно знали саме російську нагородну систему і для них природно було саме її використовувати в якості основи нагородної системи УНР, що значно полегшувало і прискорювало роботу. Не менш важливим, хоча і не настільки очевидним фактором, був наступний. Незважаючи на постійну офіційну антиросійську риторику і пропаганду, її ефективність була дуже відносною. У всякому разі, в армії до неї більшість військовослужбовців відносилися в цілому досить байдуже. Переконливим підтвердженням цього був вже згадуваний вище перехід УГА (що вважалася найнадійнішою частиною армії Директорії УНР) на сторону Добровольчої армії. Основу армії Директорії (за винятком галицьких частин) складали колишні солдати і офіцери Російської армії, які раніше брали участь у Першій Світовій війні. Для них була звична і зрозуміла саме стара російська нагородна система, що розробники нової також змушені були враховувати.

За основу нагородної системи Директорії УНР явно були взяті розроблені раніше гетьманські проекти (хоча відкрито про це ніколи не згадувалося), які в свою чергу, як вже зазначалося вище, повністю створювалися на основі старої російської нагородної системи з граничним її спрощенням останньої. Даний курс на спрощення старої нагородної системи Російської імперії залишився незмінним у всіх нагородних проектах Директорії УНР. Це пояснюється тим, що положення Директорії УНР навіть порівняно з гетьманською державою було ще більш складним. Вона вкрай потребувало термінового створення власних нагород, якими можна було б

заохочувати армію і своїх найбільш активних прихильників. Зрозуміло, що проста нагородна система надавала можливість ввести їх у дію, тобто почати реальний процес нагородження набагато швидше. Про терміновості цих дій свідчить зокрема той факт, що не були розроблені навіть найкоротші статути відмінностей перших нагород Директорії УНР - Республіки і Слави України. Також не були навіть ескізно розроблений і зовнішній вигляд цих нагород. Фактично Директорія УНР ухвалила тільки назви нових державних нагород.

Звичайно, найкоротшим і найраціональнішим шляхом було б просто реалізувати без змін (чи з незначними корективами) вже розроблену при гетьманаті нагородну систему, однак на це Директорія УНР, як вже зазначалося, не хотіла піти з суто ідеологічних мотивів.

Однак про те, яке значення надавалося цьому питанню лідерами Директорії свідчить той факт, що вже 10 січня 1919 року Рада Народних Міністрів УНР прийняла рішення про заснування перших нагород новоствореної республіки – відзнак Республіки і Слави України.

Майже відразу після постанови Ради Народних Міністрів – 24 січня 1919 року Директорія прийняла спеціальний закон, що регулював головні питання створюваної нагородної системи (саме він став першим законом в історії нагородної системи України).

Про значення цього закону свідчить, зокрема, те, що прийнятий закон підписало все керівництво Директорії. Під законом стоять підписи Голови Ради Народних Міністрів В.Чеховського, за військового міністра начальника канцелярії Військового міністерства отамана Галкина. Затверджений закон «іменем Української Народної Республіки» був Головою Директорії Винниченком, членами Директорії Петлюрою, Андрієвським, Макаренком, членом-секретарем Швецем та посвідчений в.о. державного секретаря Корчинським [86, Ч.75].

Нагородний закон, хоча і був дуже коротким, вміщуючи лише чотири пункти, але при цьому регулював основні складові новостворюваної системи

державних нагород УНР, в першу чергу з точки зору її практичного застосування.

Пункт перший регулював носіння нагород колишньої Російської імперії. Ним було заборонено «ношення на території Української Народної Республіки як орденських, так і інших зовнішніх відзнак бувшої Російської держави, за винятком Георгієвського хреста та Георгієвської зброї» [86, Ч.75].

Звернемо особливу увагу на те, що за загальної ідеологічно мотивованої заборони носіння нагород колишньої Російської імперії, виключення робилося лише для Георгієвських хрестів (зрозуміло, що за цим загальним визначенням мався на увазі як офіцерський орден Святого Георгія, так і знак ордену Святого Георгія, яким нагороджувалися рядові та унтер-офіцери) та Георгієвської зброї. В нашій публікації в науковому віснику «Гілея» ми вже зазначали, що це було зроблено з тією метою, щоб в армію Директорії УНР йшли військові з ціннім досвідом Першої Світової війни, для яких було морально важливо збереження права на носіння найбільш шанованої в Російській імперії бойової нагороди [96, с.60].

Другим пунктом встановлювалася особлива відзнака за участь в антигетьманському повстанні, що повинно було згуртувати навколо Директорії найбільш відданих її прихильників. Як було сказано, встановлювалася «зовнішня відзнака» «на пам'ять останньої боротьби з гетьманом та його урядом» та надавалося «право носіння її всім, хто брав ту чи іншу участь у цій боротьбі» [94, Ч.75] .

Третім пунктом засновувалася перша державна нагорода УНР двох ступенів, якою можна було нагороджувати як цивільних, так і військових. Як було сказано: «Встановити особливу відзнаку Республіка двох ступенів для тих громадян України, котрі особливо відзначилися своєю працею по відродженню України як в останній боротьбі проти гетьмана та його уряду і за весь час відродження Української Народної Республіки» [94, Ч.75] .

Четвертим пунктом засновувалася суто військова нагорода за відзнаку в бою (фактично вона була дуже близьким аналогом російського Георгіївського хреста, яким у білих арміях продовжували нагороджувати у Громадянську війну). Як було сказано: «Встановити відзнаку Слава України двох ступенів для тих старшин і козаків, котрі виявили своє лицарство в бою» [94, Ч.75]. Відзначимо при цьому, що на відміну від Георгіївських нагород Російської імперії, відзнака Слава України не ділилася на офіцерську (старшинську) та солдатську (козацьку), що повинно було додатково засвідчити абсолютний демократизм влади Директорії УНР.

Однак слід звернути увагу на те, що у законі Директорії не має взагалі визначення «орден», хоча засновані нею нагороди Республіки та Слави України повністю підпадають під цю дефініцію. Замість цього використовується лише назва «відзнака». Це також пояснюється намаганням Директорії УНР будь-що підкреслити свій демократизм, враховуючи, що революційна пропаганда зробила у свідомості більшості населення ордени одіозними, однією з головних ознак «старого режиму» і «реакції».

Можна констатувати, що яки ми вже зазначали в публікації в науково-практичному журналі «Архіви України», цей закон, незважаючи на свою стислість, поклав начало створенню нагородної системи УНР і вона, незважаючи на вкрай важку ситуацію Громадянської війни, розвивалася й далі [99, с.69].

Незважаючи на те, що юридично керівництвом УНР були засновані державні нагороді ще наприкінці січня 1919 року – проекти всіх необхідних документів до них були розроблені лише в липні цього ж року (більш точної дати на виявлених архівних документах немає). Їх авторство належить начальнику Головного управління Генерального штабу армії УНР отаману Шайбле та начальнику інспекторського відділу Генерального штабу Загородньому. Обидва вони були колишні кадрові військові Російської армії і тому цілком логічним виглядає те, що вони використали саме досконало їм відому російську військову нагородну традицію (що стане безперечним після

докладного аналізу підготовлених ними документів). Фактично вони взяли російський Георгієвський Статут і використали його як основу для підготовки Статуту ордену Республіки, внісши до нього лише незначні корективи.

Докладний аналіз цих та інших проектів статутів нагород Директорії УНР необхідний з огляду на те, що вони показують тенденції розвитку нагородної творчості того періоду, частина якого перейшла до сучасної нагородної системи.

Першим підготовленим нагородним проектом Військового міністерства під керівництвом Шабйле та Загороднього став проект про заснування низки бойових медалей.

Нами був виявлений архівний документ, що представляє собою проект підготовленої Військовим міністерством ухвали Ради Народних Міністрів з цією пропозицією. В проекті датою прийняття ухвали є квітень 1919 року (від руки виправлено на червень), таким чином можна вважати, що розроблявся проект не пізніше квітня [643, арк.1-5].

Згаданий нагородний проект представляє собою особливу цікавість, показуючи в якому стратегічному напрямку проходила нагородна творчість Військового міністерства, що замкнуло на собі на довгий період всю нагородну творчість Директорії УНР.

Показово, що першим нагородним проектом військових, ще до заснування нагород Республіки і Слави України, став проект саме про встановлення бойових медалей, процедура нагородження якими була апріорі значно простіша ніж нагородження орденами. Ситуація ж на фронті була настільки важкою, що вкрай були необхідні засоби для підняття морального духу козацького та старшинського складу й у Військовому міністерстві розуміли це краще за всіх. Таким чином, своїм проектом, про який річ нижче, Військове міністерство намагалося отримати у своє розпорядження вагомий моральний чинник, що допоміг би у виправленні вкрай несприятливої ситуації на фронті.

Чернетка проекту також особливо важлива для розуміння напрямку мислення розробників нагородних проектів Директорії УНР. Завдяки чисельним рукописним правкам ми маємо можливість спостерігати сам процес розробки проекту щодо заснування державних нагород.

Спочатку проектом передбачалося відразу кілька назв бойових медалей. Як було написано розробниками проекту ухвали Ради Народних Міністрів: «ПОСТАНОВИТИ: Нагородження за відмінні військові вчинки медалями: «Січ», «Запорізької Січі», «Запоріжжя», «Вільної України», «Волі», «Волі і Слави», «Переможця», «Св. Архістр. Михаїла», 4х ступенів старшин та козаків Української Народної Республіки». Однак всі назви було перекреслено і вписано нова – «Відваги» [643, арк.1].

Вже цей початок проекту нагородної ухвали Ради Народних Міністрів дозволяє зробити ряд важливих висновків.

Головний з них той, що Військове міністерство прийшло в результаті до максимально спрощено-прагматичного (значно простішого ніж навіть запропонування до заснування комісією нагородна система гетьманської Української Держави) та необхідного для фронту рішення. Була обрана найбільш проста назва, яка при цьому повинна була користуватися авторитетом серед військовослужбовців Діючої Армії УНР. Не викликає, що інші, загального характеру та патетичні назви були б не так корисні для підняття морального духу війська, ніж обрана проста та вичерпна.

До речі, в подібних питання в різних арміях світу, незважаючи на ідеологію, приходять, як правило, до схожих рішень. Так, в Червоній армії найбільш престижною медаллю (у першу чергу для рядового складу) була медаль «За відвагу».

Цікаво, що інколи у чернетці, як варіант найменування, зустрічається також назва – «медаль «Республіки» [643, арк.2].Це, скоріше за все, свідчить про те, що цей нереалізований проект став у подальшому основою для проекту бойової медалі «Республіки».

В проекті наводилися правила нагородження запропонованою до заснування бойовою медаллю «Відваги». В цілому можна відзначити, що це був в незначній мірі перероблений Статут Георгієвської медалі Російської імперії.

Остання, як вже зазначалося, була звичною і авторитетною нагородою для військовослужбовців війська Директорії УНР, переважна частина з яких приймала участь у Першій Світовій війні. Слід зазначити, що і надалі використання у нагородній творчості елементів російських Георгієвських нагород стане звичною практикою, яка слугувала розвитку нагородної системи Директорії УНР.

Зазначалося, що «Бойова медаль «Відваги» встановлюються для нагородження вояків всякого рангу за виявлені ними у військовий час вчинки хоробрості і мужності» [643, арк.1].

Зазначимо, що розробники проекту додатково підкреслили бойовий статус медалі, зазначивши, що нею можна нагороджувати виключно у «військовий час» [643, арк.1].

Зазначимо, що в європейській нагородній практиці у переважній більшості нагородних систем йшлося про нагородження за бойові подвиги без підкреслення, що нагородженні може відбуватися лише під час війни

Хоча це підкреслення й може здатися зайвим, однак розробники правил нагородження, беззаперечно, зробили це цілком свідомо – з метою підняття престижності бойової медалі, що мало б для підняття морального духу особливе значення.

Останнє також досягалось і наступною новацією. По всьому тексту проекту нагорода завжди називається не як «медаль», а виключно «бойова медаль». Такого визначення немає у європейських нагородних системах і в нагородній системі Російської імперії, але розробники вважали за необхідне ще й таким чином підкреслити виключно бойовий статус цієї державної нагороди.

Також звертає на себе увагу пункт, згідно якого медаль призначалася для нагороди як старшин, так і рядових козаків [643, арк.1].

Це повинно було особливо підкреслити демократичний характер нагороди (що в подальшому стало незмінною традицією у нагородній творчості Директорії УНР) та сприяти посиленню моральної єдності війська.

За виключенням цих обумовлених конкретною військово-політичною змін, це було майже дослівне відтворення пункту зі Статуту Георгієвської медалі 1913 року.

Наведемо пункт проекту Військового міністерства щодо того хто саме може бути нагороджений бойовою медаллю «Відваги». Як було вказано у проекті: «Бойовою відзнакою «Відваги» можуть бути нагороджені особи і не військові, які не входять в склад армії, але які, беручи участь в бійках з ворогом, виявляють свою надзвичайну мужність та хоробрість» [643, арк.1].

Порівняємо це положення з відповідним пунктом Статуту Георгієвської медалі: «Георгиевская медаль может быть жалуема и лицам, не имеющим воинского звания и даже не принадлежащим к составу армии или флота, но лишь за отличия, оказанные ими в бою против неприятеля» [518, с.68].

Можемо констатувати, що цей пункт практично не було змінено, що також повністю відповідало державним інтересам УНР. Військове міністерство, як і в цілому Директорія УНР, велику надію покладало на активізацію повстанського руху у ворожому тилу і медаль могла використовуватися також для морального заохочення його учасників з числа цивільного населення. Виходячи з цього міркування є підстави вважати, що це положення було збережено розробниками свідомо, а не механічно запозичені.

Описи ступенів медалі в проекті відсутні – замість них просто стоять прочерки.

Також вказувалося, що кількість осіб, які можуть бути нагороджені, не обмежується. Останнє також у подальшому зробилося сталою практикою для

нагородної творчості Військового міністерства, яке прагнуло зробити нагородження у Діючій Армії якомога більш масовим.

Розділ ІІ мав назву «За які вчинки нагороджуються бойовою медаллю «Відваги» і містив два окремих параграфи – нагородження у військовий та мирний часи.

На його початку вказувалося наступне: «Незлічені суть подвиги мужності і хоробрості лицарів-вояків, як віддають все за щастя і добробут нашої Батьківщини, і кожний з таких вчинків вартий заохочування і нагороди, але щоб начальствуючи особи мали керуючі приклади при нагороді лицарів встановлюється нижчезазначене».

Зазначимо, що фактично таким чином розробниками підкреслювалося, що вони не будуть давати вичерпний перелік достойних нагородження бойових подвигів. Це рішення значно спрощувало б положення і відповідно подальше нагородження. Останнє в умовах безперервного ведення бойових дій мало надзвичайно важливе значення й у подальшому в більшості нагородних проектів (хоча і не в усіх) Директорії УНР, розробники з Військового міністерства намагалися дотримуватися цього принципу.

Наступним проектом Шайбле та Загороднього став проект Статуту «бойової відзнаки Республіки», якій датовано липнем 1919 року. Цей нагородний проект також повністю базувався на російському Георгієвському Статуті, що в тих умовах було цілком виправданим і раціональним рішенням.

Першим пунктом проектом Статуту визначав статус згаданої нагороди. Як було сказано: «Бойова відзнака Республіки буде перед світом на всі часи доказом особистих бойових відмін та хоробрості за волю і національність Української Народної Республіки. Пожаловані цією відзнакою іменуються лицарями відзнаки Республіки» [643, арк.11].

Порівняємо цей пункт з російським Георгівським Статутом в якому в пункті першу сказно наступне: «ИМПЕРАТОРСКИЙ Военный Орден Св. Великомученика и Победоносца Георгия является на все времена доказательством милостивого ИМПЕРАТОРСКОГО благоволения за

выдающиеся воинские подвиги храбрости и мужества. Пожалованные этим орденом именуются кавалерами ордена Св. Георгия» [518, с.3].

Другий пункт має виразне політичне забарвлення, яке повинно було сприяти налагодженню взаєморозуміння між державним керівництвом Директорії УНР і ЗУНР – ЗО УНР. Саме влітку відносини між двома державними керівництвами формально єдиної української держави достигли значної напруги (в результаті це закінчилося повним розривом та переходом вже у листопаді УГА на сторону Добровольчої армії генерал-лейтенанта А.І.Денікіна). Відповідно до проекту Статуту: «Днем утворення відзнаки лічиться 22 січня 1919 р., себто день сполучення Західної і Наддніпрянської України в єдину Велику Соборну Україну, День цей святкується щорічно у всіх військових частинах і інституціях» [643, арк.11].

Не викликає сумніву, що цілком штучне прив'язування виключно бойової нагороди (а не вищого ордену держави, що було б логічним) до Дня Злуки мало саме політичну мету – налагодження відносин між двома державними керівництвами формально єдиної держави. Також не викликає сумніву, що подібна практика негативно впливає на нагородну традицію – нагородна творчість повинна виходити не з текучої політичної реальності сьогодення (що постійно змінюється), а з фундаментальних основ всього комплексу факторів державної і в цілому народної ментальної традиції.

При цьому згадане «прив'язування» до заснування відзнаки Республіки до конкретної історичної події також за аналогією повністю запозичено з російського Георгієвського Статуту, у якому в пункті першому вказується наступне: «Императорский орден Св. Георгия почитается учрежденным с 1769 года, месяца Ноября 26 дня, в который ИМПЕРАТРИЦА ЕКАТЕРИНА II изволила возложить на себя знаки оного. День сей празднуется ежегодно, как при Высочайшем Дворе, так и везде, где случится кавалер большого креста» [518, с.3].

Третій пункт проекту Статуту містив норму відносно того, що відзнака Республіки ніколи не знімається [643, арк.11].

Пунктом четвертим в проекті встановлювалось, що бойова відзнака Республіки має два ступеня. Фактично Шойбле таким чином спростив Георгієвський Статут з чотирьох до двох ступенів, що в умовах кризової ситуації на фронті мало ряд переваг (перш за все, можливість скорішого виготовлення нагород та максимального спрощення процедури подання на нагородження та самого нагородження).

Також визначалося, що відзнакою Республіки (в проекті ця назва використовується поряд з назвою «бойова відзнака Республіки») можуть нагороджуватися як офіцерський, так й рядовий склад і кількість нагороджених є необмеженою. Згаданий відхід від старих нагородних традицій Російської імперії з чітким розділом нагород для офіцерів і рядових був загальним проявом повної і демонстративної демократизації нагородної системи України того часу, до якої вдавалися всі українські уряди різних ідеологічних спрямувань (й що було обумовлено в тому числі умовами Громадянської війни).

Проект Статуту надавав пояснення за які саме подвиги нагороджуються відзнакою і пункти 6 та 7 містили загальні положення з цього питання. Так, у пункті 6 містилася наступна норма: «Ні попередні заслуги, ні одержані в боях рани не приймаються на увагу при вшанувані відзнакою Республіки, ушановується цією відзнакою виключно той, хто не тільки обов'язки свої виконував всім по урочистій обіцянці, честі і долгу, але крім того виявив себе на користь і на славу України особливою відміною» [643, арк.12].

Надалі давалося трактування згаданої «відміни», яка містила в собі стислий опис очікуваного від кандидата на нагородження героїзму під час бойових дій: «Хто зневаживши очевидну небезпеку і виказав сміливий приклад не боязкості, присутності духа і самопожертвованності, учинить однозначний військовий подвиг, увінчаний повним успіхом і давший явну користь нашому війську». При цьому особливо підкреслювалось, що подвиг «має бути виявлений або по розпорядженню вищого начальства, або по власному умовлянню» [643, арк.12]. Тобто, можна констатувати, що таким

чином військовослужбовці заохочувалися до виявлення максимальної ініціативи, що знову ж таки мало в умовах Громадянської війни особливо велике значення.

Зазначалося також наступна обов'язкова умова для нагородження в якій знову ж таки особливо підкреслювалася тема проявлення в бою власної ініціативи: «Вояка, одушевлений вірністю до України, любов'ю до Батьківщини і до військової слави, забачивши в час битви ту хвилину, в котру уявляється випадок несподіваним і сильним нападом нанести ворогу значний розстрій і навіть побити його, може, і не чекаючи наказу начальства рішитися на такий подвиг, і якщо досягне цілковитого успіху, то уповні шановний буде нагороди, встановленої для відміни хоробрих» [643, арк.13].

Однак важливо зазначити, що одночасно підкреслювалось і необхідність дотримання суворої дисципліни, що було особливо актуальним питанням для армії Директорії УНР. Зазначалося, що при прояві ініціативи військовослужбовець «при цьому не повинен забувати, що дисциплина є душа військової служби і що всякий вчинок, її порушаючий, не користь і славу, а шкоду і сором приносить. По цьому, коли, виказуючи зазначений подвиг, він розірве загальний зв'язок подій, головним воєначальником вироблених, при тім зі згубленим виходом, то не тільки позбавляється всіх прав на одержання відзнаки Республіки, але вкупі з тим, як поручитель дисципліни, віддається під військовий суд» [643, арк.12].

Всі згадані положення були запозичені з російського Георгієвського Статуту, для чого достатньо процитувати його відповідний пункт: «Ни высокий род, ни прежние заслуги, ни полученные в сражениях раны не приемлются в уважение при удостоении к ордену Св. Георгия за воинские подвиги; удостаивается же оного единственно тот, кто не только обязянность свою исполнял во всем по присяге, чести и долгу, но сверх сего ознаменовал себя в пользу и славу Российского оружия особенным отличием, заключающимся в следующем…Кто, презрев очевидную опасность и явив доблестный пример неустрашимости, присутствия духа и самоотвержения,

совершил отличный воинский подвиг, увенчанный полным успехом и доставивший явную пользу. Подвиг сей может быть совершен или по распоряжению высшего начальства, или и по собственному внушению. Воин, одушевленный преданностью к Престолу Императорскому, любовию к отечеству и к воинской славе, усмотрев во время битвы ту минуту, в которую предоставляется случай внезапным и сильным нападением нанести неприятелю значительное расстройство и даже самое поражение, может, и не ожидая приказаний начальства решиться на таковой подвиг, буде действует отдельно, или находится на посту, не состоящем в общей линии; и ежели достигнет совершенного успеха, то вполне достоин будет награды, для отличия храбрых установленной; но и при сем не должен забыть, что дисциплина есть душа воинской службы и что всякое действие, оную нарушающее, не пользу и славу, а вред и стыд приносит. Посему ежели, совершая означенный подвиг, он учинит что-либо вопреки известного ему приказания начальства, как лично к нему, так и ко вверенной ему части относящегося, или расторгнет общую связь действий, главным военноначальником предначертанных, то не только лишается всех прав на получение ордена Св. Георгия, но вместе с тем, как нарушитель дисциплины, предается военному суду» [518, с.9].

Після визначення згаданих загальних принципів нагородження у проекті Статуту містився наступний абзац: «Незлічені військові лицарства українського вояцтва, а при цьому аби відзначити відмінні подвиги, шановні нагородження відзнакою Республіки, від звичайних, а начальникам – при представленні комісії – при ушануванні до відзнаки, надати до керування приклади, залучаючи признаки справді видатних відмін, по точному розумінню котрих, або відповідно яким вони могли б постановляти свої вирішення, визначається слідуюче» [643, арк.13].

Це повністю відповідає змісту наступного пункту російського Георгієвського Статуту: «Неисчислимы воинские доблести победоносного Российского воинства; а поэтому, чтобы отличить отменные подвиги,

достойные награждения орденом Св. Георгия, от обычных, а начальникам — при представлении, и Думе ордена — при представлении к нему, дать в руководство примеры, включающие признаки истинно выдающихся отличий, по точному смыслу которых или применительно к которым они обязаны принимать свои решения, определяется следующее» [518, с.10].

Після цього у проекті Статуту у Розділі ІІ міститься надзвичайно детальний опис бойових подвигів «по всім родам зброї взагалі», що складається з 49 пунктів. Згаданий перелік є скороченим переліком подвигів в бою, що містилися у російському Георгієвському Статуті (де їх налічувалося 64).

Порівняємо кілька пунктів з проекту Статуту відзнаки Республіки та російського Георгієвського Статуту.

Процитуємо пункті 11 та 13 проекту Статуту відзнаки Республіки: «Хто в бою візьме в полон керуючого армією, командира корпуса чи начальника дивізії ворожого війська…Хто викликавшись охочим чи будучи призначений начальством на небезпечне і корисне підприємство в окружності чи тилу розташування ворога (як-то зруйнувати міст чи друге значне залізничне збудування, проізвести руйнацтво ворожого потягу, знищити перевіз з набоями, гарматними снарядами, майном повітроплавного парку і т.н.) зробить це з повною користю і тим самим принесе велику шкоду ворожій армії чи задержить успіх її операції» [643, арк.13].

Цим пунктам відповідають наступні в російському Георгієвському Статуті «Кто во время битвы лично освободит из неприятельских рук Главнокомандующего или Корпусного Командира наших войск.…Кто, вызвавшись в охотники на опасное и полезное предприятие, совершит оное с полным успехом, напр., истребит мост на какой-нибудь значительной реке внутри неприятельской позиции, и тем, прекратив прямое сообщение между частями неприятельской армии, подаст способ к одержанию над оною победы и тому подобное…Кто, быв со всех сторон окружен неприятелем,

сквозь оного пробьется, не оставя в руках неприятеля никакого трофея» [518, с.34-41].

Слід зазначити, що хоча автори проекту Статуту відзнаки Республіки й взяли російський Георгієвський Статут за основу визначення бойових подвигів необхідних для нагородження, однак ними була проведена необхідна робота по його адаптації до нових реалій. Таким чином, скорочений перелік бойових подвигів, що містився у проекті Статуту відзнаки Республіки більш відповідав ситуації тогочасного стану військової справи ніж вже в деяких пунктах дещо застарілого російського Георгієвського Статуту.

Третій Розділ проекту Статуту відзнаки Республіки визначав порядок нагородження. Згідно із проектом: «Початкове, вперше, нагородження відзнакою Республіки провадиться владою Головного отамана Українських республіканських військ тих осіб, котрі йому відомі і котрі виявили особисті бойові відміни. Із цих осіб утворюється Рада для розгляду представлень по нагородженню відзнакою Республіки. Надалі Рада складається з лицарів, пожалуваних пізніше цією відзнакою» [643, арк.14].

Надалі проектом визначався наступний порядок діяльності Ради по нагородженню. Рада по нагородженню, згідно із задумом розробників проекту, повинна була складатися із семи «лицарів відзнаки Республіки», які повинні були приймати рішення щодо нагородження не менш ніж двома третинами голосів [643, арк.14].

Передбачалося, що «для ухвалення відзнакою Республіки робляться представлення безпосереднім бойовим начальником і в черзі підвладності із висновком кожного начальника направляються до Ради» [643, арк.14].

Після ж того, як Рада прийме відповідне рішення щодо нагородження, то воно повинно було подаватися Головного штабу для складання наказу по війську.

Таким чином очевидно, що й процедура нагородження була повністю запозичена розробниками з російського Георгієвського Статуту.

Окремий розділ проекту Статуту регулював «права та переваги» лицарів відзнаки Республіки. Крім виплати грошової винагороди при нагородження (1200 гривень за нагороду відзнакою другого ступеню та 2400 гривень першої) передбачалося надання ще ряду привілеїв: скорочення вислуги років терміном на один рік, дострокового підвищення військового звання, подвійного жалуванні у війську, безкоштовного медичного, санаторного т курортного забезпечення, скорочення вислугу терміну для отримання пенсії (по другому ступеню на три роки, по першому на два), право на одержання нестройової або цивільної посади за станом здоров'я, виплати за необхідності грошової допомоги.

Згаданий пункт є по більшості пунктів дуже скороченим викладом привілеїв які надавалися Георгієвським кавалерам. Однак як і з переліком бойових подвигів, скорочення призвело в цілому до позитивного ефекту. Виключено було лише застарілі пункти, ті, що не могли бути реалізовані в нових історичних умовах незалежної УНР. Однак все найважливіше було повністю збережено і адаптовано до реалій ситуації у якій знаходилася УНР, що значно підвищувало цінність підготовленого Військовим міністерством проекту.

Також показово, що зовнішній вигляд відзнаки був, за задумом, розробників проекту в цілому подібний до знаку російського Георгієвського хреста. При цьому історія запропонованого зовнішнього вигляду відзнаки дозволяє прийти ще до одного важливого висновку, що дає можливість повніше зрозуміти історію створення нагородної системи Директорії УНР.

Перший опис запропонованої державної нагороди містився ще в проекті, але він був достатньо стислий. Наведемо згаданий опис, що показує якими шляхами йшла нагородна творчість Директорії УНР: «Відзнака Республіки має два ступеня і складається із прямого хреста, зробленого із заліза, три сторони котрого (верхня і бокова) мають довжину від центру по 1 ½ см, нижня сторога трохи довша від бокових і має довжину 2 см.

Хрест цей робиться так, щоб сторони його з обох боків були глибші, ніж пружки, як то показано на малюнку (згаданого малюнку в архівній справі немає. – авт.).

У центрі хреста з обох боків знаходиться круг, покритий блакитною поливою, котрий рельєфно виділяється зі своїм жовтим пружком над останньою поверхністю хреста. У цьому крузі міститься з одного боку Соборний герб (із трезубця, Архан Михаїла, Льва), а з другого боку – дата сполучення Західної і Наддніпрянської України, а також черга хреста, позаяк відзнака є іменна.

Через серединну хреста, з боків, пропускається навхрест дві шаблі білого металу з чорною рукояткою (як показано на малюнку).

У верхній стороні мається вушко, в котре пропускається металеве кільце задля надівання хреста на стрічку.

Стрічка повинна бути шовкова муарова, одна половина котрої повинна бути блакитною, а друга жовтого кольору.

Перший ступінь носиться на стрічці з бантом та з гілкою (із вівса і жита), а другий – на такій стрічці, з бантом, але ж без гілки» [643, арк.1].

Новий проект опису нагороди (яка вже була трансформована в бойовий хрест Республіки) датований вже 14 серпня 1919 року і його аналіз дозволяє зробити ряд важливих висновків щодо історії і логіки розвитку нагородної системи Директорії УНР.

Зазначимо, що також є опис іншої нагороди – вона мала назву «бойова медаль Республіки». Останній архівний документ не має точної дати – лише серпень 1919 року, однак є всі підстави вважати, що вона разом з проектом опису бойового хреста Республіки була додатком до проекту в якому визначався статус нових запропонованих бойових нагород Директорії УНР. Перший проект підписаний Начальником головного управління Генерального штабу армії УНР Шайбле, другий Шайбле та Загороднім.

Надамо спочатку цитати з цих важливих документів, що надасть можливість зробити нижче відповідний аналіз.

Відповідно до проекту опису бойового хреста Республіки: «Бойовий хрест Республіки має 2 ступені і складається: із прямого хреста, зробленого із заліза (оксидованого), три сторони котрого(верхня і бокові) мають довжину від центуру по 1 ½ см. Нижня сторона трохи довша від бокових і має довжину 1 см 9 мм.

Хрест цей робиться так, щоб сторони його з обох боків були глибше, ніж пружки, як-то показано на малюнку (згаданий малюнок в архівній справі відсутній . – авт.). Товщина хреста без пружків 1 ½ мм, із пружками 2 ½ мм.

В центрі хреста з обох боків знаходиться круг, покритий блакитною поливою, котрий рельєфно виділяється зі своїм пружком (жовтого металу) над останньою поверхністю хреста.

В цьому крузі міститься з лицьового боку металевий жовтий Соборний герб (із трезубця, архан Михаїла і Льва) і літери «УР», а на сторонах хреста напис: «Хороброму лицареві рідного краю», а з другого відворотного боку – дата сполучення Західної і Наддніпрянської України (22 січня 1919 р.), а також черга хреста і ймення та прізвище нагородженого…Через середину хреста, з боків, пропускається навхрест дві шаблі срібного або іншого металу…

У верхній стороні мається вушко, в котре пропускається металеве кільце задля надівання хреста на стрічку.

Стрічка повинна бути шовкова, муарова, одна половина котрої повинна бути блакитного, а друга жовтого кольору.

Перший ступінь носиться на стрічці з Державним гербом та дубовою гілкою (жовтого металу), а другий – на такий же стрічці, але без герба і без гілки» [651, арк.26].

Потрібно звернути уваги наступне зауваження опису бойового хреста Республіки: «При виробі хреста належить вибивати на кожному хресті його чергу, а саме: 1 –го ступеня – з 1 до 500 включно, 2-го ступеня – з 1 до 1500 включно» [651, арк.26].

Таким чином, навіть при відсутності документу з проектом Статуту бойового хреста Республіки можна зробити висновок, що кількість нагороджень ним повинна була бути обмеженою. Скоріше за все, це було зроблено з розрахунку на якійсь проміжок часу, однак в умовах невпинних боїв, коли моральне заохочення війська набувало особливо вагомого значення, це не можна визнати вдалим рішенням. Навпаки, в тих конкретних умовах нагородження військовослужбовців повинно було бути особливо масовим.

Бойова медаль Республіки мала згідно проекту чотири ступені й описувалася наступним чином: «1-й ступінь має форму хреста з короткими широкими кінцями. Ширина і довжина всього хреста від одного ребра до другого має 2 см 8 мм. Кожен із 4-х його кінців має довжину 6 мм і ширину 1 см 6 мм. Всі ребра хреста стовщені з обох боків і мають пружки, товщина котрих з боку 2 мм, а ширина лицьової і оборотної сторони 1 ½ мм. Товщина хреста взагалі 1 мм. В середині хреста вінок з лаврових листків, перев'язаних в чотирьох протилежних кінцях стрічками навхрест. Діаметр вінка з внутрішнього боку 9 мм, із зовнішнього 14 мм. Ширина вінка 2 мм. В найтовшовму місці він має випуклість ½ мм і до кінців зменшується. В середині вінка, на рівному тлі, герб УНР (тризубець), який торкається всіма кінцями вінка.

Навкруги вінка напис: «Хороброму лицареві рідного краю». У верхньому кінці хреста знаходиться вушко з широким кільцем для надівання хреста на стрічку. З оборотної сторони медаль має рівну поверхність з виступаючими пружками і своє порядкове число. Медаль виробляється з заліза і поникельовується» [651, арк.27].

Надзвичайно цікаве рішення було знайдено для медалей нижчих ступенів. Якщо в європейській нагородній традиції нижчі ступені нагороди (як орденів, так і медалей) в переважній більшості випадків просто виробляли з більш дешевого металу чи робили менш декоративно оздобленими (без вінків, листя тощо), то розробники проектів згаданих

нагородо УНР пішли принципово іншим шляхом. Вони зробили нижчі ступені медалі різними за формою.

Так, другий ступінь медалі також мав форму хреста, але з більш короткими кінцями, ніж перший. Третій ступінь мав форму квадрату, кути якого були обрізані і вдавлені до напрямку центру. Четверта ступінь мала вигляд восьмигранного многокутника.

Наскільки розрізнявся зовнішній вигляд різних ступенів нагороди добре видно з наведеного нижче опису бойової медалі Республіки четвертого ступеню: «4-й ступінь складається з восьмигранного многоугольника, протилежні сторони котрого (верхня, нижня, права і ліва) мають довжину по 1 см. Всі сторони медалі стовщені з обох боків і мають пружки, товщина котрих з боку 2 мм, а ширина з лицьової і оборотної сторони має 1 ½ мм. Товщина медалі взагалі 1 мм (крім пружків).

В середині медалі такий же вінок, герб і напис, як і в 1-го, 2-го і 3-го ступенів. У верхньому кінці медалі знаходиться вушко з широким кільцем дл надівання медалі на стрічку. З оборотної сторони медаль має рівну поверхність з виступаючими пружками і своє порядкове число. Медаль виробляється з бронзи» [651, арк.28].

Медалі всіх чотирьох ступенів повинні були носитися на муаровій стрічці блакитного кольору, права сторона якої була заткана мережкою з додатком жовтого кольору. Ширина стрічки (блакитної її частини) 2 см, а ширина мережки 8 мм.

Як й у бойового хреста Республіки, кількість нагороджень бойовою медаллю Республіки була (принаймні на якийсь час) обмеженою. Це зрозуміло з того, що при виробі медалі планувалося вибивати на кожному екземплярі порядкове число: першого ступеня – з 1 по 1000, другого ступеня – з 1 до 2000, третього – з 1 до 4000, четвертого – з 1 до 8000 [651, арк.28].

Як і у випадку з бойовим хрестом Республіки обмеження кількості нагороджених хоча й значно підвищувало престижність нової бойової нагороди, але в тих конкретно-історичних умовах, безумовно, ставало

негативним фактором для державних інтересів УНР, існування якої в цілому повністю обумовлювалося необхідністю здобуття воєнної перемоги.

При аналізі згаданих проектів описів нагород слід також зазначити наступне. В цілому опис нагород свідчить про постійно зростаючий фаховий підхід до нагородної творчості з боку Директорії УНР (ще більш конкретно – Військового міністерства). Але згадані проекти описів нових бойових нагород дозволяє зробити ще ряд важливих висновків.

Відповідно до нового проекту відзнака Республіки вже мала нову назву – «бойового хреста Республіки». Таким чином слід констатувати, що процес нагородної творчості Директорії УНР продовжувався незважаючи на вкрай несприятливу ситуацію на фронті і проект опису відзнаки Республіки був лише його початком.

При цьому можна зробити чіткий висновок, що згаданий процес постійно розвивався у сторону ускладнення та наближення до класичних нагородних систем. Якщо перший проект Військового міністерства щодо заснування відзнаки Республіки представляв собою по суті значно спрощений варіант російського Георгієвського Статуту, то наступний проект того ж Військового міністерства щодо заснування бойового хреста Республіки і бойової медалі Республіки не можна жодним чином назвати спрощеним варіантом (хоча в їх основу покладено той же російський Георгієвський Статут) старих російських нагород. Навпаки навіть із опису запропонованих до заснування Військовим міністерством нагород зрозуміло, що вони навіть дещо ускладнили взятий за основу російський Георгієвський Статут, що відноситься як до зовнішнього вигляду нагород, так і обмеження кількості нагороджених (навіть на якійсь короткий період).

Відзначимо, що в одному з попередніх проектів Статуту Бойового хреста Республіки було відзначено наступне: «З огляду на те, що можуть бути випадки, коли один із зазначених в цьому Статуті подвигів буде задіяний такою особою, котра в іншім разі шановна нагородження і хрестом (яко Начальник) і медаллю (за персональну хоробрість), то в цім випадку

військовослужачі можуть одержувати тільки одну нагороду (або хрест)» [643, арк.19].

Однак в остаточному варіанті проекту Статуту цієї відзнаки згаданий пункт був знятий. Останнє додатково свідчило про те розробники Статуту намагалися зробити, як і у попередніх проектах, обидві нагороди Республіки якомога більш демократичними, коли б не було розподілу на нагороди для старшинського складу та простих козаків. Але показово, що при цьому, цей вибір у сторону демократизації був у першу чергу вигідний старшинському складу армії – це надавало йому можливість отримувати відразу дві нагороди.

З остаточного проекту Статуту ордену Республіки була вилучення також ще одна важлива стаття, але з принципово інших мотивів. Вона додатково розтлумачувала те, що і так передбачувалося законодавством (відповідальність за надання офіційними особами заздалегідь фальсифікованої інформації). Відповідно до ранніх проектів згаданих нагород визначалося наступне: «Начальника, зробивши несправедливі представлення про нагородження підлеглих їм осіб хрестом «Республіка», щоб оттакі начальники, котрі будуть помічені в представленні до нагородження не за дійсні відміни, а за відміни при звеличені або видумані, несуть за це сувору відповідальність по суду» [651, арк.20].

Незважаючи на те, що в остаточному (що і був затверджений) проекті Статуту ордену Республіки це положення було вилучено, однак його наявність свідчить про намагання зробити відзнаку якомога більш престижною. Останнє було б неможливим, коли б відбувались нагородження за перебільшені чи, тим більш, вигадані заслуги.

Однак всі ці детально вироблені пропозиції Військового міністерства так і залишилися виключно на папері і не були реалізованими. Незважаючи на те, що навіть в умовах Громадянської війни існувала повна можливість прийняття відповідних документів щодо заснування бойових нагород, їх термінового виготовлення (нехай навіть в недосконалому, спрощеному

вигляді) та нагородження козаків та старшин, цього зроблено не було. Останнє свідчило, що розуміння важливості нагородної системи все ж таки недостатньо було усвідомлено керівниками Директорії УНР (на відміну від Військового міністерства, що виявляло найбільшу активність у цьому питанні).

Також і закон від 24 січня 1919 року, що передував вищевказаним пропозиціям Військового міністерства, так і залишився на папері – визначені у ньому відзнаки не були вироблені, їх статути не розроблені, а жодного нагородження так і не відбулось.

При цьому, не викликає сумніву, що початок процесу нагородження за бойові подвиги мав би позитивне значення для підняття морального духу армії УНР.

Показово, що саме Військове міністерство проявляло активність у розробці проектів нормативно-правих документів по встановленню хоча б обмеженої нагородної системи бойових нагород для війська, однак Директорія УНР належним чином не реагувала на його ініціативи.

Таким чином, незважаючи на активну діяльність у нагородній сфері Військового міністерства, до кінця 1920 року фактор нагород не зіграв жодної ролі для підняття духу Діючої Армії, хоча його вплив, як свідчить світовий досвід різних часів, не можна недооцінювати у кризовій ситуації.

Пояснюється це в першу чергу впливом суб'єктивного фактору. Державне керівництво УНР довгий час не розуміло значення фактору державних нагород не тільки для процесу державотворення в цілому, але й навіть для підняття морального духу війська, що мало в цей період надважливий характер.

За важкі бої армії Директорії УНР наприкінці 1919 - початку 1920 року Директорія УНР вирішила запровадити спеціальну відзнаку «За зимовий похід і бої», розробкою якої займалася Пенсійна управа Військового міністерства. Остаточний проект нагороди (яка отримала офіційну назву Залізного Хреста) був затверджений одночасно з орденом Визволення 19

жовтня 1920 року. Таким чином саме ця нагорода і орден Визволення стали одними з головних досягнень при створенні нагородної системи УНР і склали її нагородну систему.

Як було сказано у Наказі від 19 жовтня 1920 року Головної команди війська УНР (за підписом Головного отамана Петлюри і в.о. військового міністра генштабу генерал-поручника Галкина) про встановлення в армії ордена Визволення і відзнаки Залізний хрест: «Трьохрічна безупинна боротьба кращих синів нашого народу з ворогами самостійності нашої держави заслуговує вищої похвали й невідкладно вимагає особливого відзначення тих із них, які своєю хоробрістю в боях або енергією та неустанною працею принесли визнану користь для держави. Для здійснення цього завдання в Українській республіканській армії встановлюються ордени 1. Визволення й 2. Відзнака Залізного хреста, статут яких до цього додаються» [658, арк.69].

У цьому ж документі встановлювалось взаємне старшинство орденів:

а) орден Визволення 1-го ступеня.

б) орден Визволення 2-го ступеня.

в) відзнака Залізного хреста.

Одночасно зазначалося, що «відзнакою Залізного хреста можуть бути нагороджені по присуду Ради Залізного хреста особи, які брали участь в поході з грудня по 6 травня 1920 р., незалежно від нагороди другими орденами» [658, арк.69].

Слід особливо відзначити, що вперше у нагородній практиці України було піднято питання про нагородження державними відзнаками іноземних громадян, що було значним кроком уперед в розвитку нагородної системи. Згідно з положенням підписаного наказу: «Приймаючи на увагу можливість нагородження зазначеними вище орденами не тільки військових, а й цивільних, а також підданих інших держав, - військовому міністру одночасно з цим подбати про проведення статутів через Раду Народних Міністрів» [658, арк.69].

А те, що орденом могли нагороджуватися не тільки військові, але і цивільні (однак виключно за «надзвичайну мужність і хоробрість» в «бійках з ворогом») повинно було демонструвати, що державне керівництво УНР хоче об'єднати всі сили для боротьби з ворогом і звільнення української території.

Про вже звичний для нагородної творчості УНР демонстративний демократизм свідчило те, що новим заснованим бойовим орденом могли нагороджуватися як старшини, так і рядові козаки. Це, як вже відзначалося вище, стало усталеною традицію фалеристичних проектів Директорії УНР, які базувалися на повній відмові від будь-якої становості, в тому числі у Збройних Силах.

Разом з наказом також були прийняті статути орденів Визволення і відзнаки Залізного Хреста.

Особливо великої уваги заслуговує і затверджений Статут ордена Визволення, що став першим офіційно затвердженим орденом Директорії УНР з відповідним Статутом.

Вивчаючи затверджений Статут не можна не помітити, що він в значній мірі схожий з проектом ордена Республіки.

При цьому, як і попередніх нагородних проектах Військового міністерства Директорії УНР, в Статуті ордена Республіки, відчувається значна схожість зі статутом російського ордена Святого Георгія-Побідоносця, що є цілком логічним. Як вже зазначалося, більшість старшинського складу армії Директорії УНР походило з офіцерів колишньої Російської імператорської армії і для них була зрозуміла логіка створення нового бойового ордену. До речі, жодним чином не змінився старшинський склад армії Директорії УНР і при початку екзильного існування, що також накладало відбиток на нагородну творчість екзильного періоду.

У чернетці з ранньою редакцією Статуту міститься інша назва цієї нагороди – Архістратига Михаїла. Назва виправлена розробниками прямо в

тексті чернетки – на назву Визволення України, що остаточно трансформувалася в орден Визволення [643, арк.69].

Мотиви того, що перша назва була змінена здаються достатньо очевидними. Назва на релігійній основі погано корегувалася з офіційно соціалістичною політикою Директорії УНР, до того ж викликала пряму асоціацію з нагородною системою Російської імперії, що повністю була побудована на релігійній символіці.

Обрана ж нова назва «Визволення України» (згодом просто «Визволення») не містила релігійної символіки й одночасно з огляду на свій нейтрально-узагальнюючий характер оптимально підходила до назви одного з вищих державних орденів.

Викликає значну цікавість резолюція військового міністра на ранній редакції проекту Статуту ордена Визволення: «В цьому статуті нічого немає про ті відміни, які утворені особами на національному грунті, які принесли величезну користь Вітчизні» [648, арк.18 зв.].

Ця резолюція показує, що спочатку у державного керівництва Директорії УНР (принаймні, його частини) були наміри зробити з ордена Визволення не бойову нагороду, а в цілому вищу державну. Але згодом, згадані наміри не отримали подальшого розвитку і орден Визволення залишився виключно бойовим. Ця зміна концепції пояснювалась подальшим погіршенням ситуації на фронті, коли вкрай необхідним ставала поява саме бойового ордену, а питання заснування вищого державного, як мінімум, не мало актуальності у тих конкретно-історичних умовах.

Затверджений Статут ордена Визволення складався з наступних шести розділів: «Загальні положення», «Порядок нагороди і нагородної ради», «Хто й за що може бути нагороджений орденом Визволення», «Про привілеї лицарів ордена Визволення», «Опис ордена Визволення», «Положення про печатку ордена Визволення» [646, арк.3-7].

У Статуті підкреслювалося, що орден Визволення (як і колись російський хрест Святого Георгія-Побідоносця) «має свідчити про високу хоробрість і бойові відзначення військовослужачих» [646, арк.3-7].

Надзвичайно схожий (фактично ідентичний) з російським Георгієвським Статутом і наступний пункт: «Орден Визволення встановлюється для нагородження начальників всіх ступенів (старшин і козаків) за виявлені ними в військовий час зі своїми частинами вчинки хоробрості, мужності і роз порядності і вояків всякої ранги за виявлені ними у військовий час вчинки персональної хоробрості й мужності» [646, арк.3].

Показовим є наступний пункт Загальних положень Статуту ордена Визволення (нагороджені ним повинні були іменуватися лицарями ордену): «Орден ідейно споріднюється з актом проголошення III Універсалу, себто 7/20 листопада 1917 р., який день святкується щорічно» [646, арк.3].

Цим пунктом Статуту Директорія УНР проголошувала повну зміну свої головних політичних пріоритетів у державному будівництві. Якщо раніше в нагородній творчості пріоритетом «спорідненні» нагород був день Злуки УНР і ЗУНР, то зараз ця в недалекому головна подія українського державотворення була повністю проігнорована.

На цей час державне керівництво УНР підписанням Варшавської угоди з Польщею, якою за воєнну допомогу відмовилося від Волині і західноукраїнських земель, повністю відійшло від концепції єдиної Соборної української держави. У зв’язку із цим будь-яке нагадування про день Злуки вже не тільки політичній державній лінії, але і могло стати причиною конфлікту з державним керівництвом Польщі від якого повністю залежала Директорія УНР.

Принципово важливим (хоча реально змінити ситуацію після початку екзильного існування це вже жодним чином не могло) було те, що кількість нагороджень, на відміну від попереднього нагородного проекту не було лімітованим. Таким чином, ця зміна у Статуті встановленої нагороди давало можливість проводити масове нагородження військовослужбовців.

Згідно зі Статутом, для розгляду представлень по нагородженню орденом Визволення утворювалася Вища нагородна рада для розгляду представлень Відзначалося, що надалі в раді «з 7 лицарів цього ордена по призначенню головного отамана» головує член, обраний самою радою [646, арк.3].

Також Статутом передбачалося, що «в надзвичайних випадках, коли відзначення старшин та козаків виявлені в яскравій і повній мірі на місці самого бою і не виникає сумніву відносно нагородження вчинка орденом, то воно може бути зроблено по докладу командуючого армією персонально Головним отаманом без попереднього розгляду у Вищій нагородній раді з видачею самої нагороди на місці бою» [646, арк.3].

При цьому в тексті була зроблена наступна примітка, що з одного боку надавала можливість спрощення процедури нагородження, а з іншого ще більш посилювала роль Головного Отамана (що повинно було сприяти зростанню авторитету С.В.Петлюри у війську): «…при цьому порядкові повинно бути після нагородження зроблено по команді представлення на загальних підставах згідно з розділом II цього статуту для затвердження нагороди наказом війська УНР. В разі перебування Головного отамана на місці безпосереднього бою або при військових операціях на місці їх Головний отаман безпосередньо нагороджує осіб, що відзначились або персональною хоробрістю, або вмілим командуванням операції, повідомляючи про це нагородну раду» [646, арк.4].

Передбачалося і питання проведення перших нагороджень, до того як буде утворена Вища нагородна рада: «Перші нагородження до утворення необхідної при Вищій нагородній раді кількості лицарів ордена, провадяться владою Головного отамана Українського республіканського війська з числа тих осіб, які виявили в Дієвій армії особисті бойові відзначення» [646, арк.3].

Також чітко визначалася процедура голосування у Вищій нагородній раді – рішення щодо нагородження повинно було прийматися не менше ніж двома третинами голосів членів ради.

Крім того передбачалося, що постанови Вищої нагородної ради про нагородження затверджуються верховною владою (тобто, скоріше за все, це повинен був бути Головний Отаман, що сконцентрував в свої руках всі владні повноваження), а після цього оголошуються в військах спеціальним наказом з коротким описом подвигів.

Надзвичайно детально, з урахуванням практичного досвіду нагороджень згідно з російським Георгієвським Статутом під час Першої Світової війни, а також досвіду Громадянської війни визначався порядок представлення до нагородження.

Як було визначено у розділі ІІ Статуту: «Представлення до нагородження робляться безпосереднім бойовим начальником по команді з висновком кожного начальника до командуючого армією, який направляє всю справу до Вищої нагородної ради зі своєю гадкою» [646, арк.4].

При цьому обов'язки командного складу при представленні до нагородження ще більш деталізувалися у наступному пункті: «Кожний начальник до того, як представляти до нагородження, повинен обов'язково дослідити, чи справді представляє мий відзначився відповідно до вимог статуту й зібрав всі необхідні для цього докази, далі – описати відзначення, ясно й ґрунтовно зазначивши, з якою військовою частиною, якого складу й сили, під чим керуванням, де, як і коли відзначився, які втрати були при цьому понесені, а також чи були забрані їм трофеї й полонені, й якщо забрані, то в якій кількості й в чиє розпорядження вони були здані. До цього опису начальник повинен додати як всі зібрані про відзначення докази й свідчення самовидців зі їх підписами, так і свій особистий на відзначення погляд» [646, арк.3].

Показово, що Статутом окремо передбачалася особиста сувора відповідальність воєначальників за подання недостовірної інформації у представленні на нагородження. Згідно з пунктом дев'ятим Розділу ІІ: «Воєначальник, що внесуть представлення до нагородження не за дійсно

вчинені відзначення, а за відзначення прибільшені чи вигадані, несуть за це сувору відповідальність по суду, до позбавлення рангу включно» [646, арк.3].

Подібне підкреслювання можливої відповідальності за недостовірне подання на нагородження мало важливе значення як з суто фалеристичної точки зору (тобто оптимізації нагородної творчості), так і з загальнодержавних позицій (у першу чергу морального стану Збройних Сил Директорії УНР).

Зафіксований у Статуті реальний механізм контролю над достовірністю поданої інформації в поданнях на нагородження автоматично підвищував престижність нової державної нагороди, що в будь-якому випадку підвищувало одночасно й авторитет нагородної системи в цілому. Також те, що всі деталі пов'язані з процесом нагородження були прописані у Статуті надзвичайно детально (в тому числі з попередніми нагородними проектами) ще раз засвідчило те, що нагородна творчість Директорії УНР стала значно більш фаховою і професійною, вийшла на більш високий щабель.

Що стосується загальнодержавного значення згаданих новацій у нагородній справі Директорії УНР, то суворий контроль за відповідністю даних щодо бойових подвигів представлених до нагородження сприяв укріпленню дисципліни в Збройних Силах Директорії УНР та підвищенню авторитету командного складу. Останнє мало тоді особливо важливе значення, що тоді Директорія УНР ще сподівалась на перелом у збройному протистоянні з більшовиками.

Було також ретельно деталізовано хто саме і за які подвиги може бути нагороджений. Крім того, що цьому було спеціально присвячено цілих 35 пунктів затвердженого Статуту, давалося і визначення головного принципу нагородження: «При нагородженні орденом Визволення не звертається уваги ні на відзначення в минулих війнах у складі чужих армій, ні на високі ранги. Нагородження вимагає не тільки того, щоб нагороджує мий виконував свої службові обов'язки згідно з урочистою обіцянкою, з вимогами військової честі і морального зобов'язання, відзначився, може й несподівано для себе,

яким-небудь славетним вчинком, але щоб носив в собі серед інших чесно ще й деякі душевні якості, нерозлучно зв'язані зі здібністю до високих подвигів, як, наприклад, зневажання явної небезпеки та хоробрість, сміліть та відвага, присутність духу ті рішучість, самоофіра та самовідречення, здатність до проявлення власної ініціативи, коли того вимагається, вірність до України й любов до Батьківщини та до військової слави, дисциплінованість та відданість своїй справі» [646, арк.4].

У Статуті при цьому відзначалося наступне: «Отже, всі надзвичайні прояви цих якостей і чеснот не можуть бути точно визначені, а тим більше укладені в реєстр. Однак для керування начальникам при рішенні питання про вшанування нагородою чи представлення до нагородження встановлюється, що можуть бути нагороджені ордена Визволення ті: (далі йдуть пункти у яких перераховані приклади бойових подвигів достатніх для представлення на нагородження. - авт)» [646, арк.5].

Що стосується самих конкретних прикладів бойових подвигів, то вони як і в проекті відзнаки Республіки були повністю запозичені із Статуту російського Георгієвського Статуту. Представляється, що, як й у випадку з проектом відзнаки Республіки, це був цілком виправданий шлях, значно більш ефективніший, ніж якщо б автори Статуту нової бойової відзнаки Директорії УНР почали би розробляти власний перелік. По-перше, це зайняло би досить багато часу, а по-друге (що найважливіше) в російському Георгієвському Статуті наводився практично вичерпний перелік, що потребував лише невеликого коректування з боку розробників нових нагород.

При цьому, однак, перелік бойових подвигів зі Статуту ордену Визволення дещо відрізнявся від переліку у проекті відзнаки Республіки.

Так, пункт 22 у проекті Статуту відзнаки Республіки написано наступне: «Хто при перевозі війська через ріку, захищаємо ворогом, перший кинеться на проти лежачий берег і на ньому затримається» [643, арк.14].

Порівняємо із пунктом 7 Статуту ордена Визволення: «Хто при переправі війська через ріку, захищаємо ворогом, перший зі своєю частиною опанує протилежним берегом і на ньому затримається до повного опанування нашим військом позиції більш численного ворога» [646, арк.5].

Як бачимо, у Статуту ордену Визволення старі пункти, що наводилися у проекті відзнаки Республіки дещо уточнені й скоректовані (і це стосується більшості пунктів), що свідчило про подальше зростання фахового рівня розробників.

Однак ряд пунктів взагалі зазнало лише незначної стилістичної правки. Наведемо пункт 27 з проекту Статуту відзнаки Республіки: «Хто, керуючи батареєю або частиною її під великим вогнем, сміливо висунеться наперед і, наносячи рішучий удар ворогу своїм вогнем доставить нашим військам можливість вистоятись або розвернутись спереду дефіле» [643, арк.13].

Порівняємо його з пунктом 27 Статуту ордена Визволення: «Хто, керуючи батареєю або частиною її під великим вогнем, сміливо висунувшись наперед, нанесе рішучий удар ворогу своїм огнем і дасть можливість нашому війську остаточно закріпитись на тім пункті, що штурмується» [646, арк.6].

Таким чином, можна констатувати, що Статут ордена Визволення є скоректованим і покращеним проектом відзнаки Республіки (що в свою чергу базувався на основних положеннях російського Георгієвського Статуту). У свою чергу згаданий факт свідчить про традицію наступності нагородної творчості Директорії УНР, яка базувалася на усталених нагородних традиціях (включаючи, у першу чергу, близьку більшості козацького і, особливо, старшинського складу традицію російського Георгієвського Статуту).

Риси спадковості нагородної творчості також легко простежуються і в інших частинах Статут ордена Визволення.

Так, Розділ IV «Про привілеї лицарів ордену Визволення» складений повністю у дусі спадковості з проектом ордену Республіки, однак при цьому

він більш точний і досконалий з правовою точки зори і більш відповідає усталеним європейським нагородним традиціям.

Показовим є перший пункт зазначеного Розділу. Відповідно до нього: «Позбавлення ордена може вчинити лише суд та Вища нагородна рада після затвердження її про це постанови верховної влади» [646, арк.6].

Таким чином вводилася достатньо вагома правова гарантія від виявлень волюнтаризму вищого командного складу Збройних Сил, що могло призвести до незаконного позбавлення нагороди (а проблема відсутності дисципліни та антиправових дій деяких представників вищого командування була надзвичайно актуальною для армії Директорії УНР).

Крім того, особливо важливим було те, що чітко визначалися привілеї лицарів ордена Визволення, в першу чергу з числа старшинського складу. При цьому показово - привілеї стосувалися виключно нагороджених за бойові відзначення, що повинно було сприяти підвищенню морального духу війська. Цікавою новацією також стало те, що згадані привілеї були розповсюджені на державних службовців, яких фактично в цьому питанні прирівняли до старшинського складу Діючої Армії.

Зазначимо, що згадана нагородна новація, без сумніву, у випадку її реалізації, мала би виключно негативний ефект. Таким чином, при визнаній всіма сучасниками високій корумпованості влади Директорії УНР почався би процес нагородження високих посадовців, якім би штучно приписували «бойові відзначення», що повністю дискредитувало би національну нагородну систему (й у першу чергу бойові нагороди). Подібний процес, коли бойовими нагородами почали масово нагороджувати високопосадовців, в значній мірі дискредитував пізніше радянську нагородну систему і різко знизив престижність переважної більшості державних нагород СРСР.

Для кадрового складу армії визначалися наступні привілеї щодо службового підвищення та пенсійного забезпечення: «При нагородженні виключно за бойові відзначення орденом Визволення 2-го ступеня козаки підвищуються в підхорунжі, а старшини й урядовці користуються

скороченням на ½ терміну для вислуги на наступний ранг, при нагородженні 1-м ступенем підхорунжі, а старшини й урядовці підвищуються в наступний ранг зі старшинством з дня відзначення» [646, арк.7].

Потрібно відзначити ще один надзвичайно важливий момент вищенаведеного пункту орденського Статуту, що показує як влада хотіла використати нагородну систему у значно більш широкому плані ніж суто відзначення заслуг перед державою під час бойових дій. Введеним у дію нагородним Статутом ордена Визволення Директорія УНР створила своєрідний «соціальний ліфт» для рядового складу Збройних Сил - таким чином козакам надавалася можливість отримати старшинське звання, тобто перейти на якісно нову соціальну шабель.

В європейській нагородній практиці це було абсолютною новацією. В жодній з континентальних нагородних систем нагородження бойовою відзнакою рядових не означало автоматично надання їм офіцерського звання (хоча й, як правило, нагородження це надалі полегшувало). З позицій класичної фалеристики подібна новація, безсумнівно, було явним і значним порушенням прийнятих нагородних канонів, однак в кризових умовах Громадянської війни згадане питання безсумнівно потрібно було розглядати більш широко й розробники орденського Статуту вчинили найбільш раціонально.

Згадана нагородна новація Директорії УНР повинна була стати надзвичайно вагомою мотивацією для козацького складу Діючої Армії й заохочувати його до подвигів. Таким чином можна констатувати раціональність мислення розробників Статуту ордена Визволення, їх здатність відходити від старих схем заради необхідних прагматичних рішень.

Виходячи з цього можна зробити важливий висновок, що розповсюджується не тільки на нагородну систему Директорії УНР, але і в цілому на вітчизняну нагородну систему. У шкалі пріоритетів класичні фалеристичні традиції незмінно повинні поступатися раціональним мотивам у побудові нагородної системи (особливо коли це стосується кризових

ситуацій). Наприклад, саме виходячи з цього положення в значній мірі будувалася нагородна система Радянської України, а також вже під час незалежної України.

Не менш вагомі привілеї були визначені й щодо пенсійного забезпечення (що, в першу чергу, звичайно стосувалося старшинського складу армії). Відповідно до пунктів третього та четвертого Статуту: «Особи нагороджені орденом Визволення, користуються правом скорочення вислугу терміну на пенсію: ті, що мають другий ступінь – на 2 роки й 1-й ступінь – на 3 роки…Лицарі ордена Визволення одержують при абшиді (відставці) додаткову пенсію в розмірі: для 2-го ступеня – 10% від нормальної пенсії і для 1-го ступеня – 15% нормальної пенсії» [646, арк.6].

Також для нагороджених орденом Визволення передбачалися й інші пільги матеріального характеру, що були значно більш вагомими ніж це було в європейській нагородній традиції.

Так, відповідно пункту 5 Статуту: «Особи, нагороджені орденом Визволення, наразі вони опинились би через який нещасливий випадок у скрутному матеріальному стані, мають право на одержання одноразової грошової допомоги розмір повної плати по останній посаді: лицарі 20го ступеня – за два місяці і лицарі 10го ступеня – за чотири місяці» [646, арк.6].

При цьому передбачалось, при одержанні вищого ступеня ордена Визволення матеріальна допомога і додаткова пенсія відпускаються по вищому ступеню, а не за обидві ступені разом.

Передбачалося також, що діти лицарів ордена Визволення навчаються у всіх школах на державний кошт, нагородженим надається право лікування за державний кошт в лікарнях, на водах, курортах і в санаторіях.

Зазначалося, що особи, нагороджені орденом Визволення другого ступеня «користуються з права відпустки в подвійному розмірі проти загально встановленого один раз на протязі кожних п’яти років з дня отримання ордена, а для 1-го ступеня – два рази на протязі такого ж терміну» [646, арк.7].

Також нагородною новацією у порівнянні з європейськими нагородними системами став пункт, що передбачав надання цивільних посад лицарям ордену, які за станом здоров'я не зможуть продовжувати військову службу. Останнє також слугувало меті підняття духу війська, козаки і старшини отримували би гарантії на турботу про них після втрати здоров'я.

У подібній логиці нагородної творчості слід розглядати й наступний пункт Статуту. Пунктом 10 Статуту визначалося матеріальне забезпечення сімей лицарів ордену Визволення - передбачалося, що вдова і діти після смерті чоловіка одержують одноразову грошову допомогу у розмірі, в якому би вона належала чоловікові, а також його пенсію на протязі року.

Можна констатувати, що визначені у Статуті ордена Визволення матеріальні привілеї для нагороджених цією державною відзнаки були завеликі для класичних зразків європейських нагородних систем і потребували значних бюджетних коштів (значно більше ніж зазвичай у європейській нагородній традиції). Більш того, деякі пункти Статуту (перш за все, автоматичне надання після нагородження простим козакам старшинського звання) повністю знаходились у протиріччі з усталеними нормами фалеристики і традицією європейських нагородних систем.

Однак незважаючи на це, слід визнати, що в тих конкретно-історичних умовах, згадані рішення розробників Статуту (як і раніше, нагородною творчістю займалося Військове міністерство) були повністю виправданими. В цей час навіть надвеликі матеріальні привілеї і порушення класичних фалеристичних канонів мало цілком виправданий прагматичний характер.

Таким чином ми можемо зробити важливий висновок, необхідний для розуміння в цілому становлення і розвитку вітчизняної нагородної системи. Як вже зазначалося, у шкалі державних пріоритетів викликані нагальною необхідністю прагматичні інтереси незмінно домінують над усталеними фалеристичними нормами та нагородними традиціями. Однак, крім цього, також, завжди необхідно враховувати те, що фалеристичні норми є повністю усталеними лише після тривалого (часто на протязі століть) існування. В

молодих державах, які тільки створюють власні нагородні системи, класичні фалеристичні традиції можуть в конкретних умовах значно змінюватися і це завжди є об'єктивним фактором.

Глибоко продуманим у Статуті був і зовнішній вигляд знаку ордена Визволення. Йому був спеціально присвячений розділ V «Опис ордена Визволення». Відповідно до опису: «Перший ступінь складається з: а)хреста, який носиться на шиї, б) бойових відзнак на зброї. Другий ступінь складається з а)хреста, який носиться на грудях, б) бойових відзнак на зброї.

Знак ордена Визволення обох ступенів є хрест чотирьох конечний, простий, продовгий, рамена мало опущені, поле чорного кольору, береги золоті. Через верхнє закінчення надітий терновий вінець, з двох тернин зплетений. На самому середохресті довгастий чотирьохкутний щитик з обрізаними кутами, поле червоне-криваве, окрайка золота. На щитку герб старинний український золотий. До верхнього закінчення прилютовано ланцюжок на три ланки, вільним кінцем причеплений до бинди.

На звороті на чистому полі напис: «За вільну Україну», «1920» і черга» [646, арк.7].

Визначалося, що блинда ордену чорна, шовкова: в напрямку хреста з обох боків, трохи відступивши від країв, по дві тонкі жовто-блактині смужки.

Також описом визначалося, що знак хреста першого ступеню трохи більше за знак другого (відповідно від краю до краю – 5 та 4,5 см.).

Крім того, особливо зазначалось, що лицарі ордену Визволення першого ступеня носять зброю (як шаблю, так і багнет для рядових) з золотим ефесом і з набитими з боку вгорі на ефесі зменшеного розміру хреста Визволення. При цьому «китиця золота, форми вдавленого жолудя на орденській стежці» [646, арк.7].

Лицарі ордену другого ступеню повинні були носити звичайну зброю, на яку одягалася також срібна китиця на орденській стежці.

Аналізуючи опис зовнішнього вигляду знаків ордена Визволення можна прийти до важливих висновків які дозволяють набагато більш повніше

зрозуміти суть заключного етапу нагородної творчості Директорії УНР (що завершувала початий раніше процес створення нагородної системи УНР).

В цілому, як й у випадку із розділом щодо матеріальних привілеїв лицарів Визволення, не викликає сумніву, що опис знаку нагороди в значній мірі не відповідає традиціям європейських нагородних систем. Це стосується як не зовсім відповідного фалеристичним канонам зовнішнього вигляду знаку ордена так й особливо те, що передбачалося носіння нагородженими одночасно як знаку ордену, так і його смужки на холодній зброї.

По-перше, абсолютною новацією в європейській нагородній практиці стало носіння орденської смужки саме на багнеті (тобто це відносилося до рядових козаків, а не старшин), що стало ще одним проявом бажання Директорії УНР зробити свою нагородну систему максимально і, що слід особливо підкреслити, демонстративно демократичною.

По-друге, носіння одночасно знаку ордену та його стрічки на холодній зброї протирічило фундаментальним фалеристичним канонам – орденська стрічка на холодну зброю була окремим видом нагороди (нижчим за статутом ніж нагородження самим орденом).

Таким чином, йшлося про намагання розробників Статуту ордена Визволення зробити бойову нагороду якомога більш зовнішньо видною, що обумовило одночасне носіння як орденського знаку, так і орденської смужки на холодній зброї. Це в свою чергу було обумовлено тим, що в надзвичайно кризовій ситуації державне керівництво УНР намагалося отримати від впровадженої бойової відзнаки якомога більше для підвищення морального стану війська і з цією метою явно гранично посилювало всі привабливі для нагороджених розділи Статуту – від матеріальних привілеїв до зовнішнього вигляду нагороджених.

Зрозуміло, що прагнучи здобути від заснування державної відзнаки якомога більше у найкоротшій термін розробники Статуту ордена Визволення і державне керівництво УНР в цілому ігнорувало усталені фалеристичні традиції європейських нагородних систем та керувалося

виключно підкреслено прагматичними мотивами. Це особливо зрозуміло враховуючи, що затверджений Головним отаманом С.В.Петлюрою Статут був підготовлений і підписаний фахівцями саме Військового міністерства – заступником військового міністра генштабу генерал-поручником Галкіним та начальником похідної канцелярії Військового міністерства при Ставці Головного отамана підполковник С.Краснопером (якій виконав переважну більшість роботи по підготовці Статутів ордена Визволення і відзнаки Залізного хреста).

Також є всі підстави стверджувати, що у традиціях спадковості нагородної творчості УНР (коли головною мотивацією було підняття морального духу військ будь-якими засобами) був заснований одночасно і Залізний хрест, що став останньою державною відзнакою Директорії УНР.

Повна назва цієї останньої нагороди була наступна – «Залізний хрест за похід і бої з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р.».

Як і всі попередні нагородні проекти Директорії УНР, він був підготовлений Військовим міністерством (підписаний тими ж посадовими особами, що й Статут ордена Визволення)

У Загальних положеннях зазначалося, що Залізний хрест встановлюється «для того, щоб зберегти в пам’яті нащадків згадки про славетний бойовий похід в запілля ворога української армії в період від 6 грудня 1919 р. й до 6 травня 1920 р.» [658, арк.69].

Таким чином, згадана нагорода була не орденом, а фактично медаллю за участь в певних бойових діях. Саме тому розробниками Статуту Залізний хрест був нейтрально названий «відзнакою». Звичайно за престижністю він був значно нижче ордена Визволення (яким повинні були нагороджувати виключно в персональному порядку за видатні бойові відзнаки), але мав виконувати також важливу функцію по покращенню морального стану війська.

Медаль за ці найбільш напружені зі всю історію армії Директорії УНР бої повинні були згуртувати навколо влади ветеранів цих боїв, що складали основу й найбільш боєздатну частинну війська (своєрідну гвардію).

Слід зазначити, що в певному відношенні для покращення морального стану війська Залізний хрест був навіть важливіший в цьому плані ніж вищий по статусу орден Визволення.

Орденом Визволення нагороджували індивідуально, за конкретні бойові відзначення. Навіть при свідомо значно спрощеній розробниками з Військового міністерства процедурі нагородження, хоча б відносно масове нагородження ним військовослужбовців потребувало певного часу (якого в тих умовах фізично не було). До того ж, при самих сприятливих умовах, які були б створені для цього, все ж таки індивідуальне нагородження має свої межі щодо масовості, а їх порушення повністю нівелювало б авторитет і престижність нагороди.

Що стосується відзнаки рівня медалі за участь у конкретних бойових діях, то воно не потребувало би індивідуального нагородження, а лише підготовки списків у військових частинах для нагородження (що можна було зробити враховуючи невелику чисельність армії Директорії УНР у стислі терміни). Таким чином, за короткий проміжок часу (в усякому разі значно більш короткий ніж при будь-якому індивідуальному нагородженні) можна було почати масове нагородження.

Згідно Статуту визначався наступний порядок нагородження відзнакою Залізного хреста. Згідно розділу ІІ «Порядок нагороди» відзнака надавалася за рішенням ради Залізного хреста. Остання складалась з «представників від частин, приймавших участь в поході, старшин та козаків по одному від полку, по обранню учасників походу». Визначалося також, що ради для нагородження козаків збираються при дивізіях, а для старшин – при штабі армії» [658, арк.69].

Фактично функцією рад Залізного хреста було просто формальне затвердження складених списків учасників походу, що надавало можливість

проведення масового нагородження військовослужбовців Діючої Армії Директорії УНР у стислі терміни, що згуртувало б найбільш боєздатні армійські кадри (як старшин, так і рядових козаків).

Таким чином, заснування відзнаки Залізного хреста дозволяло за короткий період нагородити найбільш боєздатну і політично надійну частину армії, що повинно було сприяти досягненню поставлених військових цілей у запланованому наступі на більшовиків.

Статут визначав, що право на нагородження відзнакою Залізного хреста надавалося наступним особам:

«а) всім, бравшим участь у поході з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р., які не заплямували козацької честі ганебними вчинками і зараз знаходяться в частинах;

б) особам, що залишились під час походу по раненню або хворості;

в) забитим в боях або померлим від ран чи хвороби» [658, арк.69].

На останній пункт слід звернути особливу увагу з огляду на його важливість для всієї вітчизняної нагородної творчості. Таким чином вперше в нагородній творчості України в офіційно затверджений Статут вводилося положення щодо можливості посмертного нагородження, що було безсумнівно позитивним елементом. При цьому слід зазначити, що на той час в європейській нагородній практиці можливість посмертного нагородження була рідкісним винятком і введення цього положення в щойно створену нагородну систему Директорії УНР засвічувало її прогресивний і прагматичний зміст.

Статут містив також детальний опис нової відзнаки. Як було зазначено: «Залізний хрест сталевий , вороно-вороний, чотирьох конечний, простий з рівними кінцями, окрайки вузенькі з жовтого металу. На середо хресті чотирьох кутня золота, в осередку якої на блакитному полі герб старинний український золотий. До верхнього викінчення хреста прилютовано кільце, в яке протягнуто дві булави жовтого металу, косим хрестом складені, кільце ланкою сполучається з биндою» [658, арк.70].

Чітко визначався в Статуті й розмір нагороди. Довжина й ширина Залізного хреста від одного кінця до протилежного повинна була сягати 4,1 см; розмір 0,35 см, довжина по середньому держаку 0,5 см, довжина булави 3 см. На другій стороні Залізного хреста повинен був міститися напис: «6/XIII» «19» «За волю України» [658, арк.70].

Відзнака Залізного хреста повинна була носитися на шовковій бинді (муар) жовто-блакитній з трьох смужок жовтих і трьох смужок блакитних. Розмір бинди визначався у 3 см. Відзнака повинна була носитися лівіше ордена Визволення другого ступеня [658, арк.70].

Необхідно відзначити значну схожість знаку ордена Визволення та відзнаки Залізного хреста. Пояснення цьому не в тому, що розробники для полегшення роботи просто використали старий опис. Навпаки, це є ще одним вагомим підтвердження прагматизму розробників цієї відзнаки. Хоча те, що відзнака із фактичним статусом медалі за зовнішнім виглядом була майже ідентична ордену є порушенням норм фалеристики і не відповідає європейським нагородним традиціям, однак знову таки це було зроблено свідомо з прагматичних мотивів - з метою збільшення престижу і авторитету нагороди.

Розробники Статуту безумовно виходили з того, що відзнака Залізного хреста є єдиною державною відзнакою якою можна у стислі терміни нагородити найбільш віддану і боєздатну частину українського війська. Саме тому вони зробили її максимально схожою зовнішньо на знак ордену Визволення.

Зауважимо з цього приводу також наступне. Переважна більшість військовослужбовців Діючої Армії УНР (що в першу чергу стосувалося рядових козаків) розглядала престижність нагороди з позиції її зовнішнього вигляду та матеріальних прав і привілеїв, що надаються нагородженим. Тому також достатньо були уникнути менш престижної у порівнянні з орденом назви «медаль» (замінивши її «відзнакою»), щоб переважна більшість

козаків, які абсолютно не орієнтувалися в тонкощах нагородної системи та фалеристиці, сприймали би Залізний хрест в якості повноцінного ордена.

Як і в усіх інших нагородних проектах Військового міністерства акцентувався демократизм нагороди – відзнака Залізного хреста була загальною для старшинського і козацького складу армії (носитися вона повинна була також однаково – на лівій стороні грудей).

Звертає на себе увагу також той факт, що в положенні особливо відзначається можливість нагородження нею жінок з військового медичного персоналу (що було абсолютною новиною в нагородній системі України і продовженням декларованої державної політики Директорії УНР щодо рівності чоловіків і жінок): «Сестри-жалібниці, фельдшериці й інші особи-жінки медичного персоналу отримують жетон (такий же хрест, але зменшений в три рази, який носиться в розетці жовто-блакитного кольору); жетон дає права й привілеї такі, як і відзнака Залізного хреста» [658, арк.70].

Як і в попередніх нагородних проектах Директорії УНР У Статуті був чітко прописаний порядок нагородження. Згідно з ним відзнака давалася виключно по затвердженню спеціально створеною радою Залізного хреста. Рада Залізного хреста складалась з представників від частин, які приймали участь в поході, старшин та козаків по одному від полку, по обранню учасників походу. Ради для козаків збирались при дивізіях, а для старшин - при штабі армії.

Аналогічно Статуту ордена Визволення розробниками Статуту Залізного Хреста законодавчо фіксувались гарантії нагородженим з метою запобігання незаконного позбавлення нагороди. Відповідно до пункту 3 Розділу II (Порядок нагороди): «Права носіння цієї відзнаки, а також прав і привілеїв, зазначених в статуті, позбавляються ті особи, що утратили всілякі права й привілеї по суду цивільному або військовому» [658, арк.70].

Не є випадковим те, що надзвичайно в ретельно в Статуті відзнаки виписані права і привілеї нагороджених. Достатньо сказати, що цей розділ складався з 37 пунктів. При цьому слід відзначити черговий, але повністю

виправданий реальними обставинами відхід від європейської нагородної традиції. Як і в Статуті ордена Визволення права і привілеї нагороджених набагато більше ніж це передбачено всіма європейськими нагородними системами.

При цьому слід врахувати ще додаткову обставину. Відзнака Залізного хреста, як вже зазначалося, була не орденом, а фактично, згідно свого Статуту, медаллю і завеликі права і привілеї нагороджених тут виглядали значно більшим порушенням європейських нагородних традицій, ніж це було у випадку із орденом Визволення.

Згідно із Статутом були виписані у томі числі наступні права і привілеї: носіння військової форми своєї частини після звільнення зі служби, право скорочення терміну на вислуги в наступний ранг на одну третину, переважне право отримання посад, підвищена пенсія після відставки, скорочення загального терміну вислуги для виходу на пенсію, отримання при необхідності одноразової грошової допомоги, лікування за державний кошт (за необхідності закордоном), освіта за державний кошт тощо [658, арк.69].

Окремо надзвичайно детально виписувались права і привілеї родини нагородженого, що повинно було стати додатковим символом для військовослужбовців Діючої Армії – вони повинні були знати, що у випадку загибелі на фронті їх близькі не залишаться без державної турботи.

Так, гарантувалося, що дружини лицарів відзнаки Залізного хреста після смерті чоловіка одержують пенсію в розмірі, яку отримували померлі чоловіки або яка належала їм на протязі одного року, після чого одержують пенсію на загальних підставах. Крім того, дружина й діти до повноліття лицаря забезпечувались безкоштовним лікуванням в державних та громадських лікарнях.

Також вперше в нагородній справі України визначався кодекс поведінки нагороджених які за його порушення могли бути «притягнуті до відповідальності» (тобто фактично йшлося про позбавлення отриманої нагороди). Згідно з п.4 Розділу ІІ: «Особи, що мають Залізний хрест повинні

стежити за тим, щоб жоден лицар цього хреста не заплямував козацької честі. Кожен лицар, що зробив ганебний вчинок, притягується до відповідальності радою по заяві хоч би одного лицаря» [658, арк.70].

Після затвердження Статуту керівництво Директорії УНР вже після залишення території України провело нагородження виготовленими з металами відзнаками Залізного Хреста. Воно стало першим і єдиним масовим нагородженням за весь час існування Директорії УНР. За різними даними орденські знаки виготовляли чи то у Львові, чи то у Берліні.

При цьому слід відзначити, що орденський знак не зовсім відповідав затвердженому раніше опису. З відмінностей слід відзначити наступні – чотирикутна зірка посередині хреста не мала променів, а на зворотньому боці містилася надпис «За зимовий похід і бої». Також на стрічці були не затверджені Головним отаманом три вертикальні жовті і три сині смужки, а чотирі жовті і три сині.

Три перші орденські знаки отримали вищі військові керівники УНР, що особливо відзначилися у Зимовому поході – генерал-полковник М.Омелянович-Павленко, генерал-хорунжий Ю.Тютюник та командир 2-ї Волинської дивізії генерал-полковник О.Загродський. О.Загродський також був обраний головою Великої ради лицарів Залізного хреста [381, т.1, с.130].

Загальна кількість нагороджених була досить великою (особливо якщо врахувати умови еміграції). Точна кількість нагороджень за наявними документами встановити неможливо, але, як мінімум, більше тисячі. Цей висновок можна зробити з того, що остання нагородна грамота (виписана на ім’я козака Михайла Михалишина) має порядковий номер 1597 [381, т.1, с.131].

Одночасно з проектами ордену Визволення двох ступенів та відзнаки Залізного хреста на розгляд Головному Отаману С.В.Петлюрі і Ради Народних Міністрів був представлений на розгляд й проект іншої державної відзнаки – ордена Республіки Української Народної Республіки (орден Республіки), що повинен був стати вищою державною відзнакою УНР.

Аналізуючи проект Статуту цієї нереалізованої державної нагороди можна відразу зробити висновок, що він жодним чином не є удосконаленим Статутом раніше запропонованої до заснування бойової відзнаки Республіки. Якщо остання було зорієнтована на нагородження за видатні бойові заслуги і її головною метою було підняття морального стану Діючої Армії, то новий проект ставив своєю головною метою нагородження вищої державної еліти і містив у собі значні елементи корпоративності (належні, скажемо, більш масонській ложі, ніж державній нагороді)

Аналіз згаданої нагородної пропозиції представляє собою значний інтерес для розуміння напрямку нагородної творчості Директорії УНР (особливо на її заключному етапі).

Орден планувався як вища нагорода не тільки за бойові заслуги. Характерно, що на відміну від затверджених нагородних Статутів ордена Визволення і відзнаки Залізного хреста Статут запропонованої до заснування нагороди повинен був підписаний особисто головою Ради народних міністрів та військовим міністром (це вже само по собі свідчило про його вищий статус).

Пункти розділу І «Загальні положення» чітко визначали мету заснування ордену Республіки. Відповідно до пункту першого: «Орден Республіки повинен бути перед усім світом і на всі часи доказом величезної любові, патріотичного почуття, неупинної важкої громадськості або адміністративної праці, або визначних подвигів мужності та хоробрості в титанічній боротьбі за визволення і захист рідного краю та утворення незалежності Української Народної Республіки і її розвій.

Пожаловані цим орденом іменуються кавалерами ордена Республіки» [654, арк.2].

Таким чином, виходячи з формулювань вищенаведеного пункту, можна констатувати наступне. Загальні формулювання з наголосом на «величезність» повинні були підкреслювати, що це вища державна відзнака, а не тільки бойовий орден, нехай і за найбільші бойові подвиги.

Днем заснування вищого ордену УНР, згідно проекту Статут повинен був стати день проголошення IV Універсалу Центральної Ради (9/22 січня1918 року) [654, арк.2]. При цьому передбачалось, що цей день повинен урочисто святкуватися щорічно всіма кавалерами ордена.

Зауважимо, що згаданий пункт остаточно свідчить, що державне керівництво УНР остаточно відмовилось від ідеології єдиної соборної України (яка раніше домінувала) й у зв'язку з цим в нагородних проектах перестав згадуватися День Злуки як головне свято єдиної Української держави. Місце останнього у Статуті запланованої до заснування вищої державної нагороди остаточно зайняв день проголошення IV Універсалу, що мав політично нейтральний у цьому відношенні характер (у тому числі, на відміну від дня Злуки, жодним чином не міг ускладнити відносини з Польщею).

Вищий у державній нагородній системі статус ордена Республіки повинен був підкреслити й наступний пункт Статуту: «Орден Республіки ніколи не знімається і повинен носитися вище всіх орденів відповідних ступенів» [654, арк.2].

Важливе значення має наступний пункт орденського Статуту: «Орденом Республіки можуть бути нагороджені всі громадяни УНР, військові чи цивільні, службові або ні, без різниці національності і полу, а також і чужинці, коли вони виявили ті чи інші корисні вчинки щодо визволення, захисту і розвою України» [654, арк.2].

З одного боку тут ми бачимо традиційний для Директорії УНР демонстративний демократизм нагородної творчості, що спостерігається у всіх без винятку її нагородних проектах, коли могли нагороджуватися всі громадяни держави без різниці соціального статусу. Але те, що передбачалося нагородження іноземних громадян (при чому не обов'язково за бойові заслуги) ще раз засвідчувало, що це саме вища державна відзнака, яка встановлюється з огляду на подальшу перспективу мирного розвитку УНР.

Своєрідна елітарність та корпоративність ордену (особливо зазначимо, що згідно проекту Статут фактично отримував право на власну фінансово-господарську діяльність) ордену особливо підкреслювалася також у визначеному в проекті порядку нагородження.

Відповідно до проекту Статуту: «Представлення до нагороди орденом Республіки робиться по формі особливого нагородного реєстру, причому перший раз для перебуваючи на державній службі відповідними начальниками не менше начальника окремої частини або директора Департаменту по команді, а для громадян – особою, яка стоїть на чолі громадян чи організації – через місцеву адміністративну владу в порядкові підлеглості. Остаточно представлення в Орденську раду вносить відповідний міністр. Затвердження ордена робиться Верховною владою» [654, арк.2].

Відразу звертає на себе увагу новація нагородної творчості Директорії УНР загалом (не тільки заключного періоду її існування) – створення особливого нагородного реєстру, що було однією з головних ознак елітарності.

Одночасно вже явним анахронізмом виглядало у проекті Статуту положення відносно того, що кожна особа може подати своєму керівнику або до відповідного органа влади, громади чи організації заяву про свої заслуги, «які мають право на орден Республіки» [654, арк.3]. Подібне положення взагалі не мало аналогів у європейській (а також в цілому у світовій) нагородній практиці й повинно було підкреслити намагання Директорії УНР забезпечити повну рівність громадян, включаючи й процес нагородження. Проте, у випадку практичної реалізації згаданого положення, це призвело би до абсолютного безладу, коли б нормальний процес нагороджень фактично не міг би функціонувати.

У проекті Статуту для нагородження передбачався окремий порядок представлення до нагороди для цивільних, колишніх військових і військових на дійсній службі, що ставало одним з елементів свідомого ускладнення процедури нагородження.

Для нагородження цивільних (показово, що вони стояли у проекті Статут перед військовими, що повинно було особливо підкреслити загальногромадянський характер відзнаки) було визначено наступний порядок: «…при вищій повітовій владі закладаються місцеві нагородні ради, які складаються з голови ради і шести членів одного від повітового адміністративного урядування, одного від повітової нагородної управи, одного від «Просвіти», одного від міського самоврядування, одного від повітового суду і одного від останніх інституцій та організацій» [654, арк.4].

Відразу звертає на себе увагу надзвичайно складний дворівневий характер представлення до нагороди (для цього було потрібно сформувати місцеву нагородну раду та повітову нагородну раду). При цьому члени нагородних рад не призначалися, а обиралися, що додатково ускладнювало процедуру.

Також не відповідало не тільки європейським нагородним традиціям, а й порядку державного управління наступне положення. Разом з державними органами та органами місцевого самоврядування правом вирішувати хто буде нагороджений надавалося «Просвіті» - яка була лише однією з багатьох громадських організацій (хоча й традиційно частково фінансувалася з державного бюджету) [654, арк.4]. Конкретно для нагородної системи це означало руйнування її цілісності, коли в державному процесі стають активно задіяні з правом вирішального голосу (а не просто з дорадчими функціями) громадські організації.

Свідомо не менш складно була вписана у проекті Статуту й процедура нагородження за бойові заслуги колишніх військових, яка також повинна була бути дворівневою. Я зазначалося у проекті: «Представлення до нагороди для бувших військових за військові події направляється через повітового військового начальника до губерніальної військової нагородної ради; представлення про нагородження орденом служачи військові адміністрації, не входячої в склад військових частин, теж направляються до

губерніальної військової і нагородної ради відповідними начальниками» [654, арк.4].

Сам склад губерніальної військової нагородної ради визначався детально – губерніальний комендант і шість членів від залоги по вибору. При цьому в її складі повинні були бути троє старшин, один урядовець і два козаки [654, арк.4].

В свою чергу для нагородження «муштрових» військовослужбовців губерніальна військова нагородна рада повинна була створюватися при начальниках бригад у складі шести членів: трьох старшин, одного урядовця і двох козаків, головувати у ній повинен був начальник бригади [654, арк.4].

В центральних військових інституціях нагородні ради повинні були діяти при начальниках головних управ з шести членів по вибору під головування начальника головної управи [654, арк.4].

Окремо йшлося про порядок нагородження вищих державних службовців Директорії УНР, у першу чергу вищих посадовців міністерств.

Передбачалося, що при міністерствах нагородні ради повинні складатися з шести членів по вибору під головуванням товарища (заступника) міністра. При цьому нагородження вищих посадових осіб апарату державного управління (особи, які займали посади, що за табелю о рангах УНР відносилися до I, II, III, IV, V класів) здійснювала безпосередньо Вища нагородна рада [654, арк.4].

Сама Вища нагородна рада повинна була складатися з голови та шести членів, яких призначали по призначенню, як було написано у проекті Статуту «Верховної влади» [654, арк.4]. Що саме розумілося під визначенням «Верховна влада» у тексті проекту Статуту не розшифровувалося – скоріше за все, якщо врахувати, що нагороджувалися як військові, так й цивільні, йшлося про Раду Народних Міністрів.

Останнє ще додатково підтверджується тим, що проектом Статуту передбачалося, що Вища нагородна рада тимчасово до утворення ради

кавалерів ордена Республіки повинна була заснована при канцелярії Ради Народних Міністрів.

Про те, що розробники проекту Статуту свідомо хотіли зробити процес нагородження більш складним та тривалим у часі (що повинно було особливо підкресли престижність вищої державної нагороди) свідчить наступний пункт: «Перший раз, коли з'являються кавалери ордена Республіки і складуться ради, представлення робиться начальником окремої частини, начальником інституції, головою громади і організації. В цім разі той, хто буде представляти кавалерів, повинен, крім документальних доказів нагороджує мого, довідатись ще й персонально відносно відмін майбутнього кавалера і зо всіх боків обміркувати і обґрунтувати цю справу, хоч би для цього вимагалось багато часу, особливо в тих випадках, коли начальник чи голова лічить, що документальних доказів не досить, а виникають якісь сумніви» [654, арк.4].

На відміну від статутів ордена Визволення та відзнаки Залізного хреста перелік заслуг перед державою за які можна було нагородити орденом Республіки був не надто детальний і складався всього з 18 пунктів.

Про причини цієї різкої різниці зі Статутами попередніх державних нагород прямо йшлося у введенні до розділу ІІІ «Хто і за що може бути нагороджений орденом «Республіки»: «Зробити перелік всіх тих відмін, які виявили вірні сини України, не мається ніякої можливості, і тому в статуті цього занотовано тільки більш видатні відміни, які дуже трудно зазначити і які можуть бути регламентовані лише загальними рисами» [654, арк.3].

При аналізі визначених у проекті Статут пунктів стає цілком зрозуміло, що вони у переважній більшості були спрямовані для нагородження державної еліти – перш за все з числа вищих управлінців.

Наведе кілька прикладів, що підтверджують згадану тезу.

Характерно, що самим першим пунктом переліку передбачувалося, що нагороджуватися можуть наступні особи: «Які, працюючи на національній ниві, вперше зуміли об'єднатися під національним прапором, утворити

державні апарати і різні національні організації і які, працюючи в них, принесли користь державності і утворенню Республіки» [654, арк.3].

Також достатньо красномовні й наступні пункти: «Які своєю неупинно. працею, по власному бажанню або з доручення громадянства або по наказу, поодиноко або в складі інституції і організацій, спричинили користь визволенню і будівництву України… Які в подіях за визволення України на протязі 1917-1918, 1919 і 1920 років виявили відзначну мужність, зміцнювали національну владу з військовою на місцях і тим сприяли утворенню державного апарату…Які своєю дипломатичною, культурно-просвітньою, літературно-науковою працею, а також різними винаходами спричинили значну користь державності і утворенню Української Республіки…Які, стоячи на чолі організації, інституції, а також займаючи командні посади, своєю вдалою і талановитою працею принесли значну користь будівництву і утворенню Української Республіки…Які виявили значну діяльність в справі організації українських земельних, торговельних, адміністративних та інших справ…Які виявили значну діяльність в справі організації українських земельних, торговельних, адміністративних та інших справ» [654, арк.3].

Спеціально передбачалося також нагородження вищих церковних ієрархів. Відповідно до пункту 10: «Які, будучи, духовними пасторами, своїм щирим словом і непохитною працею виявили поборництво за українську самостійність» [654, арк.3].

Звертає на себе увагу пункт 6, що фактично надавав змогу нагороджувати орденом Республіки навіть тих урядовців, які чимось героїчним у своїй роботі не відзначилися, а фактично просто фахово виконували свої службові обов’язки. Як зазначалося: «Які хоч і не виявили видатних відмін, але ж на протязі всього часу боротьби з ворогами України, перебуваючи в рядах українського війська чи в різних інституціях, відзначилися особливою енергією, ретельністю, ініціативою і працьовитістю в відношенні виконання своїх обов’язків» [654, арк.3].

Незважаючи на намагання розробників проекту Статуту зробити запропоновану ними вищу державну нагороду Директорії УНР якомога більш престижною, цей пункт тільки знижував престижність, зводячи її фактично до рівня медалі за бездоганну працю.

Ще більш знижував престижність запропонованої до заснування вищої державної нагороди УНР пункт 17. Відповідно до нього нагороджуватися орденом Республіки могли наступі особи: «Які по власному бажанню, з патріотичного почуття, на явну шкоду собі персонально внесли в державний скарб значну матеріальну допомогу» [654, арк.4].

Таким чином, прямим текстом йшлося про те, що вища державна нагорода може вручатися бажаючим за значну суму грошей. Хоча в європейських нагородних системах існували і існують досі пункти про можливість нагородження вищими нагородами за філантропічну і благодійну роботу, однак в жодній з них немає положення про пряме внесення грошей до державного бюджету (що не відповідало би самій суті нагородження державними відзнаками).

Наявність подібного пункту в проекті Статуту повністю дискредитувало орден Республіки, що не могли не розуміти його розробники. Нічим іншим, як прагненням знайти нове джерело для поповнення державного бюджету цю нагородну новацію пояснити не можна.

При цьому окремим пунктом передбачалося нагородження орденом Республіки тих іноземних громадян, які «своєю прихильністю до визвольного українського руху і невпинною працею в справах визнання Української Самостійної Республіки спричинили значну користь в цій справі» [654, арк.5].

Це досить розмите й неконкретне формулювання надавало можливість отримувати за «прихильність до українського визвольного руху» будь-якому іноземцю, що був готовий внести значну суму до державного бюджету УНР.

Звертає на себе увагу й пункт 13, згідно з яким орденом Республіки могли нагороджуватися особи, які «під натиском ворога під загрозою

смертельної небезпеки примушені були залишити свій край і, подавшись на чужину, там в надзвичайно тяжких умовах, працювали невтомно на користь утворення Самостійної Української Республіки» [654, арк.5].

Процитоване вище положення проекту Статуту давало продовжувати активний процес нагородження вищого державного керівництва УНР навіть в умовах еміграції. Останнє було вигідно високопосадовцям Директорії УНР враховуючи, що більшість з них вже повністю усвідомлювали неминучість повного залишення найближчим часом території України.

У проекті Статуту зазначалося, що всі нагородження орденом Республіки затверджуються «Верховною владою УНР» і оголошуються в державному пресовому органі з коротким описом заслуг нагородженого, а для військових в наказі по війську [654, арк.5].

Передбачалося, що до орденів повинна видаватися спеціальна грамота. При цьому до орденів першого ступеню грамота повинна була підписуватися Верховною владою, а до другого Вищою нагородною радою [654, арк.5].

Багато положень проекту Статуту ордена Республіки були аналогічними чи майже аналогічними (з невеликою переробкою) тим, що були виписані для ордену Визволення і відзнаки Залізного хреста. При цьому головна відмінність полягає у тому, що положення, які були виписані в їх Статутах дуже детально, подавалися у проекті Статут ордена Республіки у скороченому вигляді.

Наприклад, як і в попередніх орденських Статутах передбачалися гарантії нагородженим щодо неможливості позбавлення без відповідного судового рішення. Єдина новація полягала в тому, що це право також надавалося Вищій нагородній раді, рішення якої повинна була затвердити Верховна влада УНР.

Незважаючи на те, що орден Республіки планувався розробниками як вищий в державі, права і привілеї які дарувалися його кавалерам були не вище тих, що мали нагороджені орденом Визволення і відзнакою Залізного хреста.

Так, передбачалися наступні права і привілеї: матеріальна допомога за необхідності, право на першочергове підвищення по службі, право на безкоштовне лікування, право на безкоштовне навчання дітей, підвищення і військовому званні (включаючи надання козакам старшинського звання), старшинство в нових рангах в дві відміни, скорочення терміну виходу на пенсію [654, арк.5].

Як й у випадку з орденом Визволення, передбачалося, що нагородження орденом автоматично означає підвищення військових у званні, у тому числі рядові козаки ставали старшинами. Як відзначалося у проекті Статуту: «Одночасно при нагородженні орденом Республіки 2-ого класу козаки підвищуються в підхорунжі, а підстаршини - в хорунжі. При нагородженні орденом 1-ого класу молодший старшина підвищується в ранг підполковника, булавна старшина в слідуючий ранг, це також торкається санітарних старшин та військових урядовців» [654, арк.5зв.].

Проектом Статуту також передбачалося утворення спеціальної орденської Управи ордену Республіки для «керування справами грошовими і благодійними» з п’яти членів на чолі з Головою. Знову підкреслимо, що це давало орденській Управі право на самостійну фінансово-господарську діяльність, що було неприпустимим для державної нагороди. Склад орденської Управи, згідно із проектом Статуту, повинен був затверджуватися орденським Статутом.

При цьому вперше в нагородній творчості українських урядів років передбачалося, що орденська Управа буде мати кошти, якими може вільно розпоряджатися. Згідно цієї важливої нагородної новації грошові суми Управи повинні були складатися з наступних джерел: «а) державної допомоги; б) добровільних внесків; в) з вистав, вечірок, гулянок і інших розваг, утворених на користь Управи кавалерів ордена Республіки» [654, арк.5зв.].

Також надавалося пояснення на які потреби Управа ордена Республіки може витрачати кошти.

У проекті Статуту з цього приводу зазначалося: «Управою можуть бути утворені притулки інвалідів ордена і сиріт-дітей кавалерів цього ордена…З фонду Управи кавалерів ордена видаються допомоги, згідно з особистим про це положенням, виробленим самою Управою» [654, арк.5зв.].

Проектом передбачалося, що діяльність Управи «підлягає во всіх відношеннях контролю Вищої нагородної ради» [654, арк.5зв.].

Також новацією в нагородній творчості українських урядів періоду Громадянської війни стало те, що згідно проекту «для переведення в життя справи при Управі» утворювалася постійна канцелярія з апаратом, штати якого подавалися Вищою нагородною радою на затвердження «Верховної ради» [654, арк.5]. Таким чином, вперше в історії створення нагородної системи України було принаймні поставлено питання про створення постійного апарату, що займався би питаннями пов'язаними з нагородженнями (без чого будь-яка нагородна система функціонувати не може).

На відміну від ордена Визволення і відзнаки Залізного хреста, незважаючи на детально виписаний Статут, Статут ордена Республіки так і залишився проектом – затверджений він не був.

Зазначимо, що розуміння з яких саме причин це відбулося важливе для розуміння історії створення нагородної системи УНР в цілому. Це не було випадковим чи обумовленим браком часом – незважаючи на катастрофічну ситуацію в якій опинилася Директорія УНР відзнака Залізного Хреста і орден Визволення були затверджені (хоч і в тимчасовому статусі).

Проект Статуту ордена Республіки ретельно виписувався його розробниками з Військового міністерства як вищий державний орден УНР. При цьому якщо взяти ранні редакції проекту Статуту датовані ще кінцем 1919 року (коли й почалася його розробка), то добре видно як розробники перейшли від концепції ордену виключно за бойові заслуги до концепції загальногромадянської нагороди.

Останній проаналізований нами проект Статут був чітко підготовлений для нагородження вищої державної еліти (в діючій нагородній системі України його можна за більшістю ознак порівняти з орденом Ярослава Мудрого), в першу чергу з числа вищих державних управлінців та вищого командного складу Збройних Сил. Додатково слід зазначити, що система нагородження згідно проекту Статуту мала достатньо складний характер. Якщо ж казати про подальші умови екзильного існування уряду УНР, то ця процедура була абсолютно, навіть теоретично, нереалізованою.

Проект Статуту вищої державної нагороди УНР робився з перспективою мирного та стабільного розвитку держави, що звичайно потребувало й відповідного заохочення державних еліт. Однак в умовах Громадянської війни, а згодом і екзильного існування згаданий Статут практично не міг діяти.

Необхідно особливо відзначити ще наступний факт. Розробники додали до проектів Статутів запропонованих нагород проекти необхідних нагородних документів. Наведемо зразки деяких з них, які засвідчують наскільки ретельно розробники, не обмежившись лише розробкою проектів Статутів, підійшли до справи встановлення вищої державної нагороди УНР.

Особливо важливе значення має наступний факт. В проекті Статуту ордену Республіки немає жодного опису знаків запланованої нагороди, немає також й окремого їх опису. Однак короткий опис знаків двох ступенів міститься в проекті нагородної Грамоти – золота та срібна зірка. Показово, що саме так виглядає сучасний знак Героя України. Останнє дозволяє у свою чергу зробити важливий висновок, що в ньому наявна не тільки радянська нагородна традиція, але й деякі мотиви нагородної творчості УНР заключного періоду її існування.

Це в свою чергу повністю підтверджує нашу концепцію існування органічно єдиної історії нагородної системи України, що постійно розвивалася і синтезно взаємозбагачувалася завдяки діяльності різних

державних влад (деякі з яких знаходилися одна до одної у непримиренному ідеологічному антагонізмі).

Грамота для нагородження повинна була виглядати наступним чином:

«ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (назва інституції чи частини, ранг, імя, прізвище) за…….. (короткий зміст з що нагороджується, як то зазначено в висновку Нагородної Ради) ……..нагороджується Орденом (назва Ордена), «….» ступеню

Що підписом і притиском Орденської печатки стверджується «….» року «….» місяця місто.

(Відповідні підписи згідно статуту.)

М.П.

Примітка: На горі грамоти по середині видруковані для Ордена «Республіки» першої ступені зірка золота, для другої ступені срібна. Для ордена «Визволення» і відзнаки «Залізного хреста» наліг Хрести відповідного кольору» [654, арк.70].

Окремо проекти нагородних документів були додані до проекту Статуту ордена «Республіки». Останнє засвідчило особливу увагу розробників до саме цієї запланованої Військовим міністерством до заснування вищої державної відзнаки, якою повинні були нагороджуватися переважно представники вищої управлінської та військової еліти.

Згадані проектами цікаві для дослідження ще й тому, що вони взагалі є першими зразками нагородних документів в цілому в історії українських нагород.

Нагородні листи були окремі для військових, колишніх військових, осіб I, II, III і IV класів та цивільних і розрізнялися незначними змінами формулювань в деяких пунктах.

Так, нагородний лист для осіб I, II, III і IV класів (тобто вищої управлінської еліти держави) виглядав наступним чином:

«НАГОРОДНИЙ Лист

На нагородження Орденом «Республіки»

1.) Ранг (або стан)…….

Прізвище, ім’я по баткові

2.) Якої частини, Установи, та яку займає посаду (для служачих)

Якого села, волості, губернії чи міста (не для служачих)

3.) Опис дії за які представляється до нагороди…….

4.) Висновки:

Начальника головної Управи……

Міністра…….

Вищої Нагородньої Ради…….

5.) Постанова (короткий зміст залуги для оголошення в Вищому Пресовому органі) Вищої Нагородньої Ради.

……..

Підпис Голови і членів Ради.

«….» Місяця 192_ р.

Ч. ….

місце.» [654, арк.11-11зв.].

Надзвичайно цікавим є висновок фахівців Ради Народних Міністрів (хто саме невідомо – підписів під висновком немає) щодо проекту Статуту ордена Республіки, що показує з яких позицій виходила найбільш прагматично орієнтована частина державного та військового керівництва УНР, яка розуміла реальну ситуацію. Також згаданий висновок (підготовлений в листопаді 1920 року, вже на початку екзильного існування) засвідчує наскільки зріс рівень вимог до розробки нагородних документів.

Окремо слід зазначити, що висновок фахівців Ради Народних Міністрів був цілком фаховим і об’єктивним, без будь-яких спроб затушувати негативні моменти згаданого нагородного проекту.

По-перше, у висновку піддавався критиці шлях по затвердженню проекту Статут ордена Республіки, до якого вдалося Військове міністерство. Останнє пішло не нормальним (на той час вже усталеним) шляхом, а подало орден на тимчасове затвердження. Останнє було зроблене з тих мотивів, що

таким шляхом затвердити проект нагородного Статут було набагато легше, ніж усталеним шляхом.

Однак слід відмітити, що аналогічно було зроблено з орденом Визволення і відзнакою Залізного хреста й це не зашкодило їх затвердженню. Тому в тих надскладних умовах саме це зауваження навряд чи можна вважати обґрунтованим.

Особливо показово, що оцінюючи ці дії Військового міністерства автори висновку на перше місце поставили міркування відносно зниження авторитету нагороди, яку не будуть розцінювати в якості справжнього ордену.

Як зазначалося: «Проект внесено не нормальним шляхом, а на тимчасово затвердження, а тому може статися, що закон його внесе, і тоді знак ордену нічим не ріжнитиметься від якогось жетону» [654, арк.1].

При цьому, автори висновку не намагаються представити неприйнятним проект Статут в цілому – їм зрозуміло, що за умови виправлення певних недоліків, він був в цілому прийнятний. З цього приводу було зазначене наступне: «Проект взагалі може бути визнано за задовольняючий, але ж в тексті його, крім певних норм, зміщено і суб'єктивні міркування законодавця, що в законі не допустимо, а крім того, багато граматичних, стилістичних помилок і тому в цьому вигляді проекта затверджувати не можна» [654, арк.1].

Звертає на себе увагу, що при цьому автори висновку зосередились не на вищевказаних відносно дрібних помилках розробників, а виходили в першу чергу з міркувань стратегічного характеру. Серед іншого у висновку було зазначене наступне: «Назва орден «Республіки» не відповідає самій ідеї утворення ордену для відзначення осіб, що поклали свої сили на збудування національної держави, де підкреслено лише момент республіканської форми, що було б доцільним тоді, коли бі до часу РЕСПУБЛІКИ у нас була Українська монархія» [654, арк.1].

Звернемо також увагу на наступне зауваження: «Мета утворення ордену окреслена неясно і взагалі невдало» [654, арк.1]. Скоріше за все, що йдеться про невідповідність запропонованого проекту Статуту конкретним умовам початку діяльності Директорії УНР – в мирний час всі досить значні недоліки проекту Статуту все ж таки не могли переважити його значення як наступного кроку у розвитку національної нагородної системи.

Однак в умовах поразки УНР мета проекту Статуту, зорієнтованого в першу чергу на нагородження державної еліти, стала вже без сумніву дійсно «невдалою» та «неясною».

Інші зауваження авторів висновку також є повністю виправданими та такими, що свідчать про глибоку проробку нагородних пропозицій та відповідності запропонованих у проект Статуту ордена Республіки норм інтересам держави.

Як підтвердження цього тезису можна процитувати, наприклад, наступні пункти висновку:

«Назву лицар для невійськових бажано було б замінити на яку иншу.

Малюнок ордену містить в собі фігуру св. Архистратига Михаїла з опущеним мечем, між тим як цього Святого завше малюється з мечем піднятим, лише поляки, коли панували в Київі, наказали малювати Святого з опущеним мечем в знак покори» [654, арк.11].

Не менш обґрунтовані і фахові зауваження авторів висновку й щодо суто фалеристичних моментів проекту Статуту та можливості ефективного функціонування системи нагородження ним:

- «В п.1 не зазначено, скільки членів складають Вищу Нагородну Раду та як утворюється Рада Лицарів.

В п.9 розд. І встановлюється відзнака ордена, якої опису і малюнку нема. Зазначається, що відзнака ця е перша нагорода , а тоді говориться, що вона лічиться за орденом Залізного Хреста, себ-то значить вона вже не перша нагорода!

П.2. розд. II. Треба вмістити в кінці розділу, бо грамоту можна видавати тоді, як особу визначається за достойну цього ордену.

П.14. розд. II. Не визначено, яку кількість лицарів треба зважати за достатню…

П.9. розд. IV. Не зазначено, в якій послідовності растошовуються ордена 1-го і 2-го степенів» [654, арк.1-1зв.].

Можна також виокремити важливі зауваження юридичного характеру, що свідчили про недосконаліть правової розробки проекту Військового міністерства:

«П.6 розд.II. Вираз від «Повітового чи Губерніяльного Суду» непоправний, бо такого поділу судів не має. Далі, вираз: «від інших інститутів та організацій…» не можна вжити в законі, що містить звичайно точні і ясні правила, а тому треба зазначити, яких саме інституцій та організацій.

Вступ до розділу III не модна вмістити в законі, де міститься лише правила, а не міркування складача закону…

П. 5. Розд. IV. Вираз: «в подвійному проти встановленому розмірі» неясний, бо для видання одноразових допомог встановленого розміру не має» [654, арк.1-1зв.].

Автори висновку висловили зауваження навіть з приводу питання, яке здавалося було у повній компетенції саме Військового міністерства і зауваження це було цілком слушним (виходячи з загальнодержавних, а не відомчих інтересів): «П.2. Розд. IV. Підвищення козаків в підхорунжі і підстаршин в хорунжі привілеям занадто велика» [654, арк.1зв.].

Можна констатувати, що нагородна система спрощено-прагматичного характеру (хоча і виключно на папері, без виготовлення орденських знаків і проведення реальних нагороджень), вищим досягненням якої стало заснування ордену Визволення і відзнаки Залізного хреста, була створена Директорією УНР лише наприкінці 1920 року, коли Громадянська війна була нею остаточно програна. При цьому слід підкреслити, що незважаючи на те,

що офіційно затверджені були лише дві державних відзнаки – орден і відзнака в статусі медалі, була створена саме нагородна система, хоча й в надзвичайно мінімізованому вигляді (іншого в тих конкретно-історичних умовах і не могло бути). Однак саме її гранично мінімізований вигляд та прагматичний зміст (з невідворотнім порушенням правил фалеристики та традицій європейських нагородних традицій) надавав можливість у максимально гранично стислі терміни провести масове нагородження найбільш боєздатної та відданої Директорії УНР частини війська.

Не викликає сумніву, що якщо б Директорія УНР не потерпіла поразки та отримала можливість продовжити нагородну творчість, то державна нагородна система розвивалася би на основі європейської нагородної традиції.

Окремого дослідження потребує нагородна творчість ЗУНР (одночасно після проголошення Акту про Злуку використовувалася також назва Західна область УНР) яка розвивалась паралельно нагородній творчості Директорії УНР і незалежно від неї.

Акт про Злуку двох українських держав так до самого кінця залишився суто декларативним – вже після січня 1919 року продовжували паралельно існувати окремі уряди та армії двох держав. Також паралельно проходила і вся робота Директорії УНР і ЗУНР – ЗО УНР у сфері нагородної творчості. Вона не пересікалася у тому числі тому, що впливали на неї абсолютно різні внутрішні фактори, які знову ж таки обумовлювались паралельним існуванням двох державних утворень.

При цьому слід зазначити, що у нагородна творчість ЗУНР - ЗО УНР почала свій розвиток раніше ніж у Директорії УНР і проходила більш активно.

Першою нагородою ЗУНР деякі дослідники вважають так званий орден «Оборонцям Львова», що вже давно викликає дискусії серед фахівців у сфері фалеристики. Це питання є досі досить дискусійним з ряду причин і на основі

наявних архівних документів поки що на нього не можна дати однозначну відповідь.

Заснування так званого ордену «Оборонцям Львову» датується 5 листопада 1918 року, коли тривали вкрай напружені бої у місті між українськими та польськими добровольчими підрозділами.

Саме в цей день, коли більшість міста вже знаходилося під контролем польських підрозділів, а українські зазнавали все більш відчутної поразки, Українська Національна Рада випустила відозву до українських добровольців з метою підняття їх духу. З цією метою було сказано, що Українська Національна Рада засновує спеціальну відзнаку для оборонців Львову. Як було відзначено: «Щоб увіковічнити Ваш історичний подвиг, Ми, Українська Національна Рада, установлюємо отсим для кожного з Вас найвищу військову відзнаку «За обняття Льва у власть Української Держави» [526, с.59].

Однак слід зазначити, що Генеральний секретаріат (тимчасову Раду Міністрів) майбутньої ЗУНР було створено лише 9 листопада 1918 року, а тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель у колишній Австро-Угорській імперії і власне створення Західно-Української Народної Республіки було проголошено лише 13 листопада.

Таким чином, якщо підходити з суто правової точки зору, то не можна вважати державною нагородою відзнаку яка була проголошена до проголошення державної незалежності. Однак, якщо відійти від вузько правового підходу (що не завжди дає можливість зрозуміти розвиток подій у кризовій ситуації), в будь-якому разі, згадану відзнаку можна вважати першим кроком ЗУНР – ЗО УНР у нагородній сфері.

При цьому слід підкреслити, що назва відзнаки – орден «Оборонців Львову» не є аутентичною. Вона належить досліднику з числа представників української політичної еміграції Р.Климкевичу, що вперше використав його лише в 1960 році в публікації матеріалу по історії УГА, що був надрукований в Канаді [255, с.261-268].

Подальша доля згаданої відзнаки Української Національної Ради (саме так найточніше назвати орден «Оборонцям Львову», враховуючи що тільки перший документ з його історії не викликає сумніву щодо достовірності) достатньо загадкова і на цей час, як вже вище зазначалося, не можна поставити в цій проблемі крапку. Можливо у майбутньому нові виявлені архівні документи (в першу чергу з зібрань української політичної еміграції дозволять його остаточно прояснити).

Вже згаданий вище Р.Климкевич з посиланням на колишнього хорунжого УГА З.Яворського (а той у свою чергу на номери щоденного офіціоза ЗУНР – газети «Діло») наводить данні, що вже наприкінці листопаду заснована відзнака отримала опис нагородних знаків [255, с.261].

Згідно опису орденського знаку, наведеного Р.Климкевичем, він виглядав наступним чином. «Широкораменний хрест» (тобто хрест з широкими кінцями) залитий блакитною емаллю на тлі зірки з вісьмома променями. Останні були зображені у вигляді калинового листя з оздобленям діамантами та рубінами. З-під кінців широкораменного хреста виходили два римських мечі з руків'ями, що також були прикрашені рубинами. У центрі орденського знаку містився круглий медальйон, в якому знаходивмїся золотий тризуб із золотими цифрами «1-21.X.1918» довкола і широкою малиновою емаллю пружкою зі срібною вузькою облямівкою. У центрі орденського знаку містився круглий медальйон, в якому знаходився золотий тризуб із золотими цифрами «1-21.X.1918» довкола і широкою малиновою емаллю пружкою зі срібною вузькою облямівкою. А малиновому тілі пружки містився напис золотими літерами «Оборонці Львова» На верхньому кінці хреста у щиті з зображався герб міста Львова, увінчаний золотою королівською короною з сапфірами [255, с.261].

Згідно з думкою Р.Клинкевича, кожний знак ордена, за задумом розробників, мав свій геральдичний смисл: «Орден символізує вірність (блакитна барва) і притаманну для традицій української духовності (широкораменність) та військовості (малинова барва) жертвенну самопосвяту

(хрест) відродженого українського (калина) війська (звізда) в героїчній боротьбі (схрещені мечі) за державу (тризуб) і столицю ЗУНР (герб міста Львова) – колишній престольний город Галицько-Волинського князівства (королівська корона)» [255, с.261].

Орденська стрічка була світло-малинового кольору з блакитними смужками з країв. Мечі на ордені були тільки для нагородження військовослужбовців.

Відповідно до тверджень З.Яворського та Р.Климкевича орден поділявся на три класи: Великий хрест, Командорський хрест та Лицарський хрест [255, с.261].

При цьому ступінь ордену нагородженого визначалася виключно займаною ним посадою. Так, Великий хрест міг отримати згідно Статуту виключно «Голова Української Держави», представники вищого командування Збройних Сил та громадські діячі, що мали особливі заслуги [255, с.261].

При цьому згідно твердженням тих же авторів знаки ордену широко оздоблювалися коштовним камінням, що було вкрай дивно в тих умовах, я яких тоді знаходилась ЗУНР.

В цілому, характеризуючи цей перший крок ЗУНР у нагородній творчості можна цілком погодитися з думкою авторів дослідження «Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини»: «Можна з упевненістю сказати, що сама ідея запровадження коштовного ордена в умовах вкрай хиткої ситуації видається надто авантюристичною» [526, с.61].

Дослідники О.І.Рудиченко і Я.Ю.Тинченко взагалі вважатють, що такої нагороди не існувало і вона є витвором фантазії З.Яворського. Серед іншого, він вважає нереальним в умовах оборони Львову заснування згаданої нагороди. За його словами: «Сомнительно, чтобы в таких тяжелых условиях у галицкого военного руководства было время, желание и мотив для учреждения подобного ордена» [451, с.239].

Не заперечуючи в принципі подібну можливість, необхідно все ж таки висунути ряд заперечень авторам праці «Награды и знаки национальных армий. Украина. Белоруссия, Литва. Учредительные документы. Изготовление. Практика награждения, Типы и разновидности». Навіть якщо опис орденського знаку і Статут є фантазією З.Яворського (що однак не можна вважати повністю доведеним фактом), тим не менш залишається цитована вище заява Української Національної Ради. Остання сама по собі є першим кроком у створенні нагородної системи ЗУНР - ЗО УНР (і відповідно України в цілому). Крім того, згадана заява не є ініціативою західноукраїнського військового командування, а виключно Української Національної Ради (перший цієї помилки припустився саме З.Яворський – він приписав ініціативу Української Національної Ради військовим).

Крім того, слід звернути увагу на наступну важливу обставину. Твердження З.Яворського та Р.Климкевича щодо згаданої західноукраїнської відзнаки з'явились на Заході в 50-60-ті роки минулого століття. В цей час на Заході проживало в політичній еміграції ще достатньо багато ветеранів УГА та взагалі учасників подій 1918-1919 років на Західній Україні. Не викликає сумніву, що якщо б вони не припустилися деяких фактичних помилок, а просто вигадали би факт існування згаданої відзнаки, то це призвело би до появи в пресі української політичної еміграції відповідних заяв.

Підсумовуючи можна констатувати, що навіть якщо існування першої відзнаки Західної України обмежується звернення Української Національної Ради до учасників боїв за місто й всі інші документи щодо цього ордену є фальсифікованими, то й у цьому випадку це стало вагомим кроком до створення власної нагородної системи ЗУНР – ЗО УНР.

Наступний крок у створенні державної системи нагород керівництво ЗУНР – ЗО УНР зробило лише у 1919 року, коли його національно-визвольна боротьба з Польщею опинилася на грані поразки.

Першим питання про встановлення державних нагород для галицького війська поставив його командуючий генерал-хорунжий М.О.Омелянович-

Павленко на самому початку 1919 року (точного датування на проекті немає). Згідно його проекту повинні бути засновані «Національний орден» і «Національна медаль» для нагородження як офіцерського, так і рядового складу. При цьому показово, що колишній офіцер Російської імператорської армії прямо вказав, що згадані нагороди встановлюються за російським Георгієвським статутом [655, арк.86].

Зазначимо, що згаданий проект не містив опису зовнішнього вигляду знаків нагород – передбачалося, що тимчасово будуть носитися лише жовто-сині стрічки з різним оздобленням. Характерно, що при цьому, командуючий галицьким військом розумів необхідність в тих надскладних умовах зробити нагородну систему ЗО УНР – ЗУНР більш демократичною ніж колишня російська. У зв'язку цим передбачалося, що офіцери можуть бути нагороджені нагородами для рядових і навпаки.

Таким чином можна відзначити важливу особливість – нагородні системи ЗУНР – ЗО УНР і Директорії УНР розвивались хоча і повністю незалежно одна від одної, але однаковим шляхом (що було обумовлено у свою чергу фактично однаковими умовами їх існування).

21 січня 1919 року М.О.Омелянович-Павленко дав доручення розробити проект зовнішнього вигляду знаків запланованих ним для заснування західноукраїнських нагород, однак в той час вони не були зроблені (в квітні 1919 року вже почали готувати проекти нових державних нагород) [680, с.58].

Але згаданий нагородний проект М.О.Омеляновича-Павленко не був реалізований. Найбільш вірогідно саме з тієї причини, що для державного керівництва ЗУНР – ЗО УНР неприйнятною була пропозиція будувати власну нагородну систему на основі нагородної традиції колишньої Російської імперії. Однак в будь-якому разі це вже була серйозна заявка на створення нагородної системи ЗУНР – ЗО ЗУНР (звичайно спрощено-прагматичного характеру – тільки такою вона і могла бути в тих умовах) і вона засвідчила активну роботу західноукраїнського керівництва у нагородній сфері.

Таким чином проміжок у часі між декларацією Української Національної Ради щодо заснування першої західноукраїнської нагороди та початком подальшої розбудови нагородної системи ЗУНР – ЗО УНР був зовсім невеликим. При цьому слід відзначити схожість ситуації листопада 1918 року та квітня 1919-го. На цей закінчилася невдачею стратегічна для подальшого існування ЗУНР – ЗО УНР Вовчухівська наступальна операція і молода західноукраїнська держава опинилася на межі остаточної поразки і повної втрати території.

В цій надзвичайно складній ситуації, в якій в листопаді 1918 року, опинилося державне керівництво ЗУНР – ЗО УНР, воно вдалося до заходів морального впливу на військо, вважаючи, що таким чином може змобілізувати його на перемогу у війні з Польщею.

30 квітня 1919 року Рада Державних Секретарів Західної області УНР видала Розпорядження про встановлення наступних державних відзнак: Тризуб з вінцем, Медаль Тризуба, Окружний Тризуб та Хрест учасництва для відзначення борців за справу Української Народної Республіки [657, арк.5-5 зв.].

Необхідно відзначити один надзвичайно важливий момент, пов'язаний із цим документом, якій став великим кроком уперед у справі створення української нагородної системи. Незважаючи на те, що формально було проголошено державне об’єднання УНР і ЗУНР й інколи остання навіть використовувала в офіційних документах назву ЗО УНР, реального об’єднання, як вже вище зазначалося, не відбулось – паралельно існували дві українські держави і два українських війська.

Виходячи з цього також паралельно відбувався й процес створення державних нагородних систем. З жодного боку, як УНР, так і ЗО УНР – ЗУНР не було найменшої спроби не тільки об’єднати процеси, але хоча б їх узгодити.

Також ще раз необхідно підкреслити, що ЗО УНР – ЗУНР випереджав у часі УНР у справі створення повноцінної нагородної системи враховуючи, що перші кроки Директорії УНР у цьому напрямку відбулися пізніше.

Необхідно детально проаналізувати вищезгадане Розпорядження Державних Секретарів, яке містить в себе ряд елементів, що дозволяють розкрити сутність створюваної західноукраїнської нагородної системи.

Відразу потрібно зазначити, що в єдиному документі відразу поєднується власне розпорядження про заснування державних нагород, їх стислі статути, порядок нагородження та опис нагород. Аналогів подібному підходу в європейській і світовій нагородній практиці немає і це можна пояснити тільки одним фактором – катастрофічним положенням держави, що спонукало її керівництво забути все традиції створення нагородних документів и зробити все необхідне, щоб якнайскоріше перейти безпосередньо до нагороджень війська.

Вищою державною нагородою ЗУНР – ЗО УНР проголошувався Тризуб з вінцем. Як відзначалося ним нагороджуються «за хоробрість, сприт, ревність і витривалість в бою» [657, арк.5].

Таким чином, вища державна відзнака була суто військовою, що пояснювалось, як вже зазначалося, кризовою ситуацією на фронті, яка поставила під загрозу саме подальше існування західноукраїнської держави.

У Розпорядженні зазначалося, що всі степені Тризуба з вінцем «доступні є старшинам, підстаршинам і рядовикам українського війська» [657, арк.5].

Останнє дає змогу констатувати, що державне керівництво ЗУНР – ЗО УНР обрало найдемократичнішу модель побудову нагородної системи. Тобто ступінь нагородження визначалася виключно особистими заслугами нагородженого, а не його військовим званням. На цей час вона була абсолютним виключенням для переважної більшості нагородних систем європейських держав, де ступені нагородження чітко визначалися соціальним статусом. Так, у європейських військових нагородах у більшості

держав чітко розрізнялися ступені для офіцерського складу з одного боку та рядового та унтер-офіцерського з іншого.

Цей демонстративний демократизм вищої військової (і одночасно державної) нагороди ЗУНР – ЗО УНР пояснюється двома визначальними обставинами. По-перше, загальним демократизмом влади ЗУНР – ЗО УНР, що проявлявся абсолютно в усіх сферах її державотворчої діяльності. Західноукраїнська влада постійно декларувала свій демократизм та відмову від будь-яких станових обмежень (це було тим більш логічним враховуючи, що у переважній більшості панівний клас складався саме з поляків). По-друге, у кризовій ситуації на фронті, коли моральне заохочення як офіцерів, так і рядових, набувало особливого значення, найбільш раціонально було вводити саме абсолютну демократичну нагородну систему, що морально об'єднувала би військо для досягнення перемоги.

Тризуб з вінцем встановлювався чотирьох ступенів, при цьому кожна ступінь поєднувалася з вагомим матеріальним заохоченням. Як відзначалося у тексті Розпорядження: «Наділення Тризуба І степеня получена з одноразовою нагородою 2000 гривень. Хто наділений Тризубом ІІ степеня, отримує одноразово 1000 гривень. Наділений Тризубом ІІІ степеня отримує одноразово 200 гривень, IV степеня одноразово 100 гривень» [657, арк.5].

Цікавою нагородною новацією стало те, що можна було нагороджувати однією ступеню кілька разів. Подібної практики не існувало на той час в жодній європейській нагородній системі, в яких однією ступеню за будь-яких обставин можна було нагороджувати лише один раз.

Також новацією, що на той час була відсутня у більшості європейських нагородних систем, було й положення про можливість посмертного нагородження, у тому числі з виплатою грошової винагороди родичам.

Крім того необхідно відзначити, що розробниками нагороди де-факто була встановлена й V ступінь ордену. Йдеться про так званий «Окружний Тризуб», що згідно Розпорядження був «відзначенням до ношення на оружжю для старшин, підстаршин і рядовиків за личну хоробрість супроти

ворога в бою, яка поділяла та товаришів в сей спосіб, що піднесла їх бойовий настрій» [657, арк.5].

Зазначимо, що сам по собі орденський знак на холодну зброю не був новацією в європейській нагородній традиції, однак застосування цього найпростішого виду бойової нагороди було особливих доцільним у вкрай складних умовах існування ЗУНР – ЗО УНР. Це дозволяло зробити нагородження в армії ще більш масовим, що у свою чергу надавало можливість у стислі терміни підняти моральних дух війська.

У Розпорядженні був визначений порядок нагородження (що був спільний для Тризубу з вінцем та Окружного Тризубу).

Згідно із текстом даного документу: «Предлоги на наділення Тризубом з вінцем і Окружного Тризубу ставляють безпосередні коменданти, від підвідділів почавши, в службовій дорозі.

Предлоги, ставлені для рядовиків і підстаршин, мають подавати точний опис визначного вчинку, а також внесок, котрий степень відзначення належало би надати.

Командири курінів і полків мають ті предлоги провірити і відповідно оцінити» [657, арк.5].

Однак хоча нагорода була загальною для офіцерського, унтер-офіцерського і рядового складу, питання нагородження по ним вирішувалось окремо. Як було зазначено: «Чи предложенного до відзначення належить подати через Раду Державних Секретарів і до якого степеня, рішає більшість голосів виділу, якого склад є слідуючий: виділ для відзначення рядовиків і підстаршин. Предсідник: комендант бригади. Члени: три старшини зі стяг, які борються на фронті.

Виділ для відзначення старшин. Предсідник: корпусний комендант. Члени: три старшини зі стяг, які борються на фронті.

Знаходяться в уладі бригад або корпусів старшини, наділені Тризубом, то в склад тих комісій входять лише ти старшини» [657, арк.5].

Згаданий порядок представлення і нагородження офіцерського, унтер-офіцерського та рядового складу представляється для тих умов в яких тоді знаходилось галицьке військо оптимальним. Фактично кого нагородити з рядових вирішувалося на бригадному рівні, а офіцерів на корпусному рівні (не викликає сумніву, що рішення Ради Державних Секретарів ЗО УНР було заздалегідь визначеною формальністю). Це надавало можливість нагороджувати військовослужбовців на фронті швидко, бех зайвої бюрократичної тяганини. Одночасно розгляд питання на бригадному і корпусному рівнях фактично робив неможливим нагородження військовослужбовців, які насправді не мали бойових заслуг.

Але й при цьому для ще більшого спрощення процедури нагородження було зазначене окреме виключення, коли право безпосереднього нагородження належало командуючому армією: «1). Наколи комендант є наочним свідком вчинку, тоді має право надавати відзначення Окружним Тризубом і Тризубом з вінцем по порядку від IV степеня до I степеня. 2). Наколи виділ признають відзначення одноголосною ухвалою.

В обох случаях відзначує комендант в імені Української Народної Республіки» [657, арк.5].

Зрозуміло, що якщо п.1 дійсно міг застосовуватися в порядку виключення, то п.2 міг практикуватися при необхідності в усіх випадках. Як свідчить нагородна практика в військах різних держав - подібне голосування в переважній більшості випадків було одноголосним (як приклад можна навести практично завжди одноголосне голосування в російських Георгієвських думах). Тому, зберігаючи з правової точки зору право нагородження вищою бойовою відзнакою за керівництвом держави Розпорядження фактично передавало його на рівень бригадного командування для рядового та унтер-офіцерського складу і корпусного командування для офіцерського, що робило процедуру нагородження швидкою та не заформолізованою. До того ж, не викликає сумніву, що

визначення кого нагороджувати через своїх представників в комісіях самим військом повинно було додатково сприяти підняттю його морального духу.

При цьому також стає зрозумілим чому відразу не була чітко прописано максимальна проста процедура нагородження. Відкрито спрощене голосування, без нехай формальної участі в цьому Ради Державних Секретарів, різко знижувало би престижність нагороди.

Розпорядженням детально визначався і зовнішній вигляд знаків Тризуба з вінцем і Окружного тризуба. З наведеного нижче опису зрозуміло, що їх зовнішній вигляд визначався в першу чергу простотою виготовлення орденських знаків, що знову таки обумовлювалось вкрай складною ситуацією на фронті і необхідністю скорішого початку процесу нагородження.

Згідно із описом Тризуб із вінцем I степеня повинен був виглядати наступним чином: «Тризуб з лавровим вінцем з золота, 5 см, високий, носить на шиї на синій ленті з двома жотими пружками, пружки на обох берегах ленти. Лента широка на 4 см.» [657, арк.5зв.].

Тризуб із вінцем II ступеню повинен був виглядати так: «Тризуб з дубовим вінцем з золота, вискоий на 4 ½ см. Носиться його на стяжці такого самого взору і тої самої ширини, як і Тризуб I степеня. Се відзначення носиться посередині грудей в дірці другого ґудзика згори» [657, арк.5зв.].

Подібні до вищих степенів були і два нижчі. Тризуб з вінцем III ступеню був зі смерековим вінцем зі срібла і повинен був носитися на лівій грудній кишені, а Тризуб з вінцем IV ступеню був з калиновим вінцем зі срібла і також повинен був носитися на лівій грудній кишені [657, арк.5зв.].

Передбачалось, що при нагородженні вищою ступеню ордену, нижча продовжує носитися, що на той час вже було усталеною практикою в європейській нагородній традиції.

Ще більш простим виглядав Окружний Тризуб. Згідно із описом він представляв собою «Тризуб зі сріблистого металу 3 ½ см, високий, який

укріплюється на похву від багнета, 9 см низше від берега похви» [657, арк.5зв.].

Ще нижчий шабель в нагородній системі Західної України займала медаль Тризуба «за щире сповнювання обов'язків» [657, арк.5]. Ця практика була звичайною для нагородної традиції європейських держав і західноукраїнським керівництвом вона була запозичена без змін.

Процедура нагородження медаллю Тризуба визначалась Розпорядженням наступним чином: «Предлоги на наділення Медаллю Тризуба ставляють безпосередні коменданти, від комендантів підвідділів почавши в службовій дорозі.

Внески з точним описом виконаних робіт, за які предкладаються відзначення, йдуть до Державного Секретаріату військових справ. Сей розглядає їх і подає Раді Державного Секретаріату, яка в імені Української Народної Республіки внески рішає, затверджує і наділяє відповідним визначенням» [657, арк.5].

Тобто при нагородженні медаллю Тризубу ми бачимо ту ж саму закономірність, що й при нагородженні орденом Тризубу з вінцем. При формальному збереженні виключного права на нагородження за вищою державною владою ЗУНР – ЗО УНР – Радою Державних Секретарів фактично це питання вирішувало військове командування. На практиці це повинно було значно спрощувати та пришвидшувати нагородну процедуру, що ще раз підкреслимо було тоді вкрай нагальною необхідністю.

Зазначимо, що нагородження медаллю Тризубу не було, на відміну від ордену, пов'язано з одночасним матеріальним заохоченням, що ще раз засвідчувало її нижчий статус.

Важливо також відзначити, що медаллю Тризуба (яка одночасно називається в Розпорядженні) «медаллю за Труд» могли нагороджуватися і цивільні особи. Хоча в тих умовах у цьому не було особливого практичного значення, однак згадане положення можна вважати важливим кроком в майбутній нагородній перспективі. Таким чином робився перший крок до

створення не суто військової, а загальнодержавної нагородної системи, яка включала б як військову, так і цивільну компоненту.

В Розпорядженні містився наступний опис медалі та визначалися правила носіння всіх чотирьох ступенів (I ступінь – золота, II – срібна, III – бронзова, IV – сталева) як військовослужбовцями, так и цивільними: «Медаля за ревне сповнювання обов'язків має 3 см в промірі. На передній стороні вирізьблений є Тризуб з лавровою і дубовою віткою по боках: відворотна сторона має напис довкола берегом: «Українська Народна Республіка», а посередині слова: «Борітеся – поборете»

Медалля носиться на трикутно зложеній синій стяжці з чотирма жовтими пружками на лівій груді. Місто медалі можна носити на лівій груді пружок: 1 ½ см довгий з тої самої стяжки.

Цивільні горожами носять медалю на лівій груді на трикутно зложеній чорній стяжці з червоними пругами на берегах. Місто медалі пришпилюють до лівого вилугу виложеного ковніра подобу відповідної медалі на ланцюжку» [657, арк.5зв.].

Аналізуючи цей пункт Розпорядження необхідно вказати, що ним вперше у вітчизняній нагородній практиці встановлюється носіння орденської планки замість самої нагороди. На той час це було новацією й для більшості європейських нагородних систем. Що стосується української нагородної практики, то орденські планки не передбачалися ані гетьманськими нагородними проектами, ані проектами Директорії УНР. В радянській нагородній практиці (відповідно і в нагородній практиці Радянської України) орденські планки з'явилися лише у другій половині Великої Вітчизняної війни. Також орденська стрічка була введена і для Хреста учасництва, про якій йде річ нижче.

Іншою важливою новацією в вітчизняній нагородній системі стало введення Радою Державних Секретарів ЗО УНР так званого «Хреста учасництва». Ним нагороджувались за участь в війні «за самостійність

України, що розпочалася в 1918 р., який дістануть всі, що підчас сеї війни були на військовим стані» [657, арк.5зв.].

Хрест учасництва, як і медаль Тризуба не передбачав одночасного надання грошової винагороди, а його зовнішній вигляд враховуючи розрахунок на масове виготовлення повинний був бути надзвичайно простим. Згідно із описом, що містився у Розпорядженні: «Хрест учасництва виконаний з металу бронзової краски. На середині передньої сторони тризуб, на долішнім рамені хреста рік «1918», на трьох інших раменах букви УНР.

Хрест носиться на синьо-жовтій трикутно зложеній стяжці на груді над лівою кишенею.Місто хреста можна носити на лівій груді пружок з тої самої стяжки, 1 ½ см, довгий» [657, арк.5зв.].

При цьому слід зазначити, що до затвердження Диктатором ЗО УНР Є.Петрушевичем Розпорядження Ради Державних Секретарів не вступало в силу, а згадане затвердження було проведено лише 3 липня 1919 року. Немає підстав вважати, що затягування з затвердження Диктатором ЗО УНР мало якісь політичні причини. Скоріше за все це було викликано просто надзвичайно складною ситуацією на фронті.

Однак слід відзначити, що на час виходу Розпорядження не було виготовлено жодного орденського знаку чи медалі (автором проекту яких був талановитий західноукраїнський скульптор та гравер М.Бринський). Хоча у західноукраїнського уряду були необхідні кошти, він не мав змоги виготовити нагороди за браком спеціалістів на своїй території. Виготовлення ж орденських знаків та медалей в Австрії стикнулося з якимось незрозумілими труднощами, що, скоріше за все, можна пояснити намаганням Польщі зашкодити цьому.

Тому після того як Розпорядження Ради Державних Секретарів так і не було до жовтня реалізовано, 28 жовтня 1919 року був виданий наказ по війську щодо державних нагород. Згаданим наказом оголошувалось, що створюється спеціальний відділ для нагородження офіцерів у складі полковника Микитки, підполковника Бизанця і отамана Букшованого.

Вказувалося, що він повинен розглянути подання на перших 50 офіцерів для нагородження Тризубом і командири військових підрозділів повинні надіслати подання з точним описом «геройських подвигів» кандидатів на нагородження та їх характеристикою [451, с.249].

По всім військовим підрозділам галицького війська, згідно цього наказу повинні були розіслані по військовим частинам спеціальні формуляри які потрібно було заповнити для подання на нагородження (в архівних фондах проте не виявлено підтверджень, що формуляри були справді розіслані).

Однак повна катастрофа на фронті та вимушений відхід галицького війська під напором армії Польщі так і не дали змоги виготовити засновані Радою Державних Секретарів ЗО УНР державні нагороди і провести хоча б одне нагородження.

Однак незважаючи на те, що західноукраїнська нагородна система так і не була застосована на практиці з огляду на припинення державного існування ЗО УНР та польською окупацією українських земель, однак це в жодній мірі не знижує її значення в історії створення вітчизняної нагородної системи України.

2.3. Нагородна творчість екзильної Директорії УНР та УНРади

21 листопада 1920 року під натиском Червоної армії, армія та уряд Директорії УНР перейшли ріку Збруч (що стала до вересня 1939 року кордоном між Радянським Союзом та Польщею). З цього часу почався екзильний період існування уряду УНР.

Однак після поразки у Громадянській війні державні структури Директорії УНР продовжували діяти в еміграції, сподіваючись на повернення влади. Навіть після того, коли стало зрозуміло, що повернення в Україну найближчим часом не відбудеться, структури управління екзильної УНР після відповідної трансформації продовжили існування у вигляді УНРради.

Весь цей час еміграційний уряд Директорії УНР, а згодом й УНРрада продовжували діяльність у сфері нагород. Це стосувалося заснування нових

нагород, а також процесу нагородження представників української політичної еміграції.

Хоча згадана тема представляє безсумнівно значний інтерес як з позицій вивчення історії державотворення України, так і розвитку вітчизняної фалеристики, але є досить малодослідженою у вітчизняній літературі. При цьому нагородна творчість керівництва екзильної УНР цікава у тому числі з точки зору дослідження того, якою могла би бути нагородна система УНР, якщо б це українське державне утворення не потерпіло поразку. Крім того, окремого дослідження потребує тема впливу ідеологізованої нагородної творчості керівництва екзильної УНР на деякі нагородні новації діючої української нагородної системи, що були започатковані під час президентства В.А.Ющенка.

При цьому слід особливо зазначити, що нагородна творчість екзильної УНР є невід'ємною частини створення державної нагородної системи України. Особливо важливо, що деякі її складові, побудовані відповідно до європейської нагородної традиції, мали вплив на створення сучасної вітчизняної нагородної системи.

Фактично відразу після початку екзильного існування, в уряді УНР почалася досить активна діяльність у сфері нагородження. Затвердження перед цим кількох нагородних Статутів робило можливим проведення нагороджень навіть в умовах еміграції.

В 1921 році деякі представники вищого командного складу армії УНР робили спроби добитися нагородження військовослужбовців з числа вищого командного складу, що найбільш відзначилися у боях на території України. Слід відзначити, що військове керівництво намагалося проводити процес нагороджень за всіма визначеними правилами, включаючи заповнення нагородних листів та дотримання порядку нагородження, незважаючи на екзильні умови (у яких, серед іншого, у зв'язку із різким скороченням військового та цивільного управлінського апарату часто ставала незрозумілою підлеглість тих чи інших посадових осіб).

Наприклад, характерним є наступний лист на ім'я військового міністра УНР генерала С.І.Дядюша від начальника Генерального штабу (датований 8 березня 1921 року і надісланий з польського міста Ченстохова): «Сьогодні представляв доклад за ч. 41/422 з нагрaдними листами на Генеральних старшин, які безпосередньо підлягають п. Головному отаману, або Військовому міністру.

По загальному правилу вшанування до підвищення повинно виходити від прямого начальника, але ж приймаючи на увагу ті зміни. які були за останній час на посаді Військового Міністра, а також, що підлеглість тепер в деяких випадках переплуталася, рахую, що як Ви зустрінете які-небудь перешкоди при заповненні нагородних листів, то Вам можна було б порозумітися з Вашими предшественниками по посаді В.М. – Генералами Юнаковим, та Галкиним, щоб вони взяли на себе труд заповнити де які листи, дотувавши їх тим часом, коли вони були на посаді В.М. бо ця справа могла бути зроблена в скорости після затвердження положення (26/X 920) як би чому не перешкоджала наша евакуація та її наслідки.

Нагородний лист на Вас може бути заповнений Генералом Сінклером, яко Н.Г.Ш., а в противному разі по теперішній посаді – П. Головним Отаманом.

Підлеглість таких осіб, як генерал Дельвіг і Зелінський зараз не зовсім ясна, а тому заповнення нагородних листів на них може візьме також п. Головний Отаман.

Генерал Сінклер не дослужив около півроку в ранзі, а тому може бути підвищений тільки в порядку 52 ст. артикулу, себ-то за надзвичайних відзначень з погляду Головного Отамана, але для цього згідно примітки до 11-го арт. Та 53 арт. Полож. До нагородного листа требують додати найдокладніший опис заслуг» [644, арк.22-23].

Цей лист має важливе значення – він показує якою була нагородна система перших років існування екзильного уряду УНР, коли його

управлінська діяльність не стала остаточно формальною й суто емігрантською і залишалася надія повернення на Батьківщину.

Зазначимо, що хоча Статут ряду державних відзнак й було офіційно затверджено, однак не тільки не було виготовлено їх орденських знаків, але й проведення нагороджень у відповідності до затверджених Статутів було в умовах еміграції неможливим.

Тому вищим військовим керівництвом (а разом з ним вищим державним керівництвом УНР в цілому) було прийнято абсолютно логічне рішення. Для вищого командного складу Збройних Сил в якості нагороди використовувалося підвищення у військовому званні. При цьому робилося це відкрито, навіть документи на підвищення називалися офіційно у листуванні «нагородними листами». Таким чином, можна зробити обґрунтований висновок, що на початковому етапі діяльності екзильного уряду УНР класичну нагородну систему замінювали підвищенням у військовому званні, що можна було робити швидко за усталеною процедурою.

Слід визнати, що згадане рішення було цілком логічним і фактично єдине можливим у тій ситуації, в якій опинилося в умовах еміграції державне керівництво УНР, Тільки започаткована нагородна система УНР, незважаючи на свою спрощеність, практично не могла нормально функціонувати – для цього не було ані відповідних організаційних можливостей, ані коштів, ані апарату. Однак розуміння її необхідності навіть в умовах еміграції спонукало до нетрадиційного, але досить ефективного рішення використати у якості тимчасового паліативу підвищення в військовому званні.

Однак зрозуміло, що постійною ця практика заміни нормальної процедури нагородження бути не могла. Крім того, вона могла застосовуватися лише до військових (до того ж підвищення у військовому званні мало свої межі).

Виходячи з цих мотивів, після 1921 року згадана паліативна практика у нагородній діяльності екзильного керівництва УНР більше не застосовувалася.

Значною подією у нагородній діяльності екзильного керівництва УНР став І з'їзд Великої ради лицарів ордена Залізного хреста, що проходив в Каліському таборі 27-28 квітня 1921 року.

У роботі цього з'їзду взяли наступні представники військових частин: голова армійської ради лицарів сотник Пищемуха, члени армійської ради полковник Павловський (як представник штабу армії) та хорунжий Харченко, секретар армійської ради хорунжий Сошальський (голова дивізійної ради), Клименко та Терлецький, від 3-ї Запорізької армії – хорунжий Харченко, від 4-ї Київської – хорунжий Коханівський та сотник Чорний, від 5-ї Херсонської – хорунжий Дашинич-Кульчицький, в.о. штаб-старшини для доручень при командувачеві повстанців Півдня – Совенко. Секретарем був обраний полковник Чижевський з Запорізької дивізії. Спочатку головувати на з'їзді повинен був призначений командувачем армії генерал-хорунжий О.Загродський, але він не зміг прибути до табору і передав свої повноваження помічнику командувача Волинської дивізії генерал-хорунжому А.Вовку [526, с.152].

Головним питання, що обговорювалися стали зміни до орденського Статуту, а також його спілки. Крім того обговорювалися питання нагородження учасників повстанського руху, інородців, особисто Головного отамана та ряд військовослужбовців. Також на порядку денному було питання про встановлення наперсного хреста для нагородження священників, які брали участь у Зимовому поході та звіт голови армійської ради лицарів ордена.

Основним рішення делегатів було вже офіційно визнати Залізний хрест саме орденом, а не відзнакою (таким чином зробивши його більш авторитетним та престижним). Для цього (хоча з правової точки зору це було явним перевищенням повноважень) згідно рішенню делегатів були

відмінені пункти «а» і «б» параграфу 3 Наказу Головної команди військ УНР від 19 жовтня 1920 року (що був підписаний особисто Головним отаманом С.В.Петлюрою). Саме цьому Наказі, що регулював старшинство державних нагород УНР першу позицію займав орден Визволення, а Залізний хрест (що де-факто мав статус ордену) йменувався відзнакою [526, с.152].

В новому орденському проекті було зазначено: «Військовий орден залізного хреста встановлюється для збереження в історії боротьби за Українську державність та суверенність прав українського народу – памяті про славетний Зимовий хрестовий похід Української армії в запілля ворога в період з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 19120 р., в якому армія виявила приклад надзвичайної військової відваги, єдності, державного розуміння обов'язків вояки-громадянина, патріотизму – любові до Батьківщини, заховуючи в партизанській боротьбі всі принципи регулярної армії» [645, арк.34зв.].

Також Велика рада запропонувала ряд змін до Статуту, які були направлені на підняття престижності нагороди, у тому числі можливість нагородження не тільки за конкретні бойові подвиги, але й за сукупність заслуг в військовій сфері перед державою.

Слід зазначити, що делегати запропонували створювати орденські ради трьох рівнів – дивізійну, армійську та Велику й значно збільшити пільги для нагороджених.

Символічно, що делегати нагородили орденом Залізного хреста тільки Головного отамана С.В.Петлюру, хоча спочатку пропонувалося нагородити ряд вищих державних діячів УНР [526, с.154]. Це повністю вписувалося у логіку, якої дотримувалися делегати щодо престижу нагороди, якої могли нагороджувати виключно за значні військові заслуги.

Показово, що незважаючи на складні умови екзильного існування Рада Народних Міністрів вирішила повернутися до питання щодо заснування цього ордену. Останнє свідчить про те, що він в першу чергу розглядався як важливий елемент своєрідного підкупу еліти, що в умовах існування за кодоном набувало особливого значення. Це давало можливість державному

керівництву згуртувати політичну та державну еліту навколо себе, стати єдиним виразником позиції української політичної еміграції. Також заснування подібної нагороди надавало можливість нагороджувати іноземних державних і політичних діячів.

Ініціатива повернення до розгляду проекту Статуту ордену Республіки належала ініціатору його розробки – Військовому міністерству. 16 травня 1921 року Військове міністерство направило до Державного Секретаря наступного листа: «Прикладаючи до цього Статут ордену «Республіки» зі всіма матеріалами до нього, маю за шану повідомити, що п.Командарм та Військовий Міністр знаходить бажаним для перегляду цього Статуту скласти Міжвідомственну комісію з представників від Дієвої Армії, Головної Мобілізаційно-Персональної Управи Військового Міністерства та Цивільних Міністерств в кількості, яку знайде потрібною п. Голова Ради Народних Міністрів» [649, арк.84-84зв.].

19 травня 1921 року Рада Народних Міністрів прийняла спеціальну Постанову - для доопрацювання старого проекту Статуту була створена спеціальна «Комісія Міністрів» під головуванням міністра внутрішніх справ М.Білинського.

28 червня 1921 року міністр внутрішніх справ контр-адмірал М.Білинський (як колишній морський міністр УНР він добре розумів питання запровадження державних нагород за бойові заслуги) направив на розгляд Вищої Військової Ради доопрацьований його комісією проект Статуту ордена Республіки, у якому були враховані раніше висловлені зауваження. Одночасно цим же листом Військове міністерство повідомляло про продовження доопрацювання Статут ордену Визволення, а також те, що проект Статут ордену «Залізного хреста» надсилається на затвердження Ради Народних Міністрів. [649, арк.26].

Також нами було знайдено підготовлений комісією проект Закону «Про встановлення ордену Республіки [649, арк.16].

Згаданий законопроект показує який шлях бачили розробники до затвердження нагороди, тому необхідно детально вивчити згаданий документ.

Першим пунктом власне ухвалювався доданий Статут ордена Республіки.

Другим пунктом регламентувався процес нагородження до утворення Ради Лицарів. Було визначено наступне: «До утворення Ради Лицарів Ордену Республіки тимчасово скласти при Управлінні Справами Директорії Нагородню Раду Ордена Республіки в складі Голови, 6 членів та секретаря, з призначення Голови Директорії» [649, арк.16].

Третім пунктом окреслювалися повноваження тимчасової Нагородної Ради: «Нагородній Раді належить компетенція Ради Лицарів і керується вона ще до переведення справ приписами Статуту Ордена Республіки» [649, арк.16].

Четвертим пунктом визначався порядок обрання Ради Лицарів та передачі їй справ від Нагородної Ради. Відповідно до законопроекту: «Не пізніше як через 2 місяці після перших відзначень переведених через Нагородну Раду – наказом Голови Директорії скликається Загальне зібрання всіх Лицарів Ордену для обрання Ради Лицарів Ордену Республіки. Нагородна Рада передає всі справи Рід Лицарів і чинність її закривається» [649, арк.16].

П’ятим пунктом визначався порядок фінансування: «Суми на видатки виділяються на загальній підставі з коштів Державної Скарбниці в розпорядження Голови Нагородньої Ради або Ради Лицарів згідно зі штатами, що переводиться в законодавчому порядкові і кошторисом» [648, арк.16].

Передбачалося також, що цей Закон, до його оголошення, буде введений в чинність «через посланців» [649, арк.16].

Однак, незважаючи на активну позицію Військового міністерства та значної частини державного керівництва УНР в цілому, проект Статуту ордену Республіки, Визволення та відзнаки Залізного хреста затверджені так і не були. Саме в цей час, в 1921 році, старий апарат державного управління Директорії УНР вже майже не діяв, а власне еміграційна, зі всіма її особливостями, діяльність екзильного уряду ще не почалася.

Одночасно з роботою над Статутом ордена Республіки на початку екзильного існування, почалася робота й над доопрацюванням Статуту ордена Визволення. Незважаючи на його тимчасове затвердження 19 жовтня 1920 року Головним отаманом С.Петлюрою, він мав досить багато вад, що потрібно було усунути. Як цілком обгрунтовано вважав начальник Персональної управи Військового міністерства генерал-хорунжий М.Удовиченко у ньому «було перемішано технічно-військову справу з державно-законодавчою без зазначень яких би то не було ґрунтовних принципів» [648, арк.20].

Враховуючи це, М.Удовиченко та командуючий армії генерал-поручник М. Омелянович-Павленко запропонували створити комісію по доопрацюванню Статуту та усуненню недоліків. Пропозиція була схвалена і запропонована комісія була створена виключно з представників військових, що свідчило про бажання зробити орден Визволення виключно вищою військовою нагородою [381, т.1, с.140].

До складу комісії увійшли другий помічник командира 3-ї стрілецької дивізії полковник начальник Вяземцев, начальник штабу дивізії генерал-хорунжий Й.Білечичи, командир 2-ї гарматної бригади полковник Е.Башинський, командир 4-ї стрілецької дивізії полковник В.Шепель, командио 7-ї стрілецької дивізії полковник П.Шандрук, сотники 3-ї стрілецької дивізії Адаменко, Лінденер, Осінський та помічник начальника нагородного відділу Персональної управи Військового міністерства сотник Янів [381, т.1, с.140].

Головним висновком комісії, що орденом будуть нагороджувати тимчасово, а після перемоги його замінить рівнозначна нагорода. Подібне рішення не має аналогів у європейській нагородній традиції, однак враховуючи члени комісії вважали згадане рішення оптимальним.

Згідно їх обґрунтуванню: «Це – лицарі, які задалися метою: «Бути або не бути». Для досягнення свої мети вони не рахуються ні з якими труднощами. З військової точки зору – це прос то «лицарі абсурду». Без всякої зовнішньої допомоги, з великими не достатками матеріальних і технічних засобів, а іноді і без них, голі, босі, голодні, майже з голими руками – вони здібні перемагати без найменшого порівняння далеко сильніших за них ворогів, як це було не раз.

Цих лицарів і необхідно відрізнити від звичайних лицарів всякої оборонної війни Держави. Після побудови Держави орденом Визволення не нагороджувати а замінити його відповідною бойовою нагородою» [650, арк.55].

Також комісія прийшла до висновку щодо недоцільності співвідношення ордену із датою проголошення IV Універсалу, замість цього було встановлена дата 9 травня 1917 року – день початку роботи І Всеукраїнського військового з'їзду, що повинно було додатково засвідчити виключно військовий характер цієї державної нагороди [650, арк.56].

Достатньо складно проходило визначення кількості ступенів ордену. Спочатку комісією було запропоновано введення двох ступенів, при цьому обов'язково було спочатку отримати нижчий ступень (повторне нагородження при цьому не передбачалося). Однак на вимогу Головного отамана С.В. Петлюри було вирішено ввести ще третій ступень (що давало змогу додатково нагороджувати за нові бойові подвиги) і повторне нагородження однією ступеню [381, т.1, с.142]. Для останнього було обрано цікаве рішення, що згодом стало достатньо розповсюдженим в європейській нагородній традиції – для цього на один орденський знак повинна була кріпитися планка з цифрою нагороджень.

Що стосується переліку бойових подвигів, то вони були взяті, як і в попередніх нагородних проектах Військового міністерства з Георгієвського Статуту Російської імператорської армії. Однак у даному випадку були поєднані пункти нагородження як офіцерського Георгієвського хреста, так й солдатського знаку ордену Святого Георгія-Побідоносця.

Зазначимо надзвичайно цікаву особливість – таким чином Директорія УНР у екзилі фактично повернулася до впровадження окремих нагород для командного та рядового складу. При збереженні загальної норми, що орденом однаково могли нагороджуватися як старшини, так і рядові козаки, перелік бойових подвигів у проекті Статуту фактично (але все ж таки не проголошуючи це відкрито) розділяв ступені на старшинські та козацькі.

Комісією була запропонована для нагородження різними ступенями чітка класифікація бойових подвигів. Перша ступень за переліком бойових подвигів призначалася для генералітету, друга та третя для нагородження як старшин, так і рядових козаків.

Це рішення було обумовлено тим, що в умовах еміграції показовий і надмірний демократизм нагородної системи вже не був потрібний Директорії УНР для заохочення війська.

Згадане нововведення було значним кроком у наближенні нагородної системи УНР до усталеної європейської нагородної традиції, де при існуванні єдиної бойової нагороди різні ступені призначалися для генералітету, офіцерів та рядових.

Для підтвердження цього процитуємо за які бойові подвиги могли нагороджуватися знаком ордена Визволення 1-го ступеня – це були успіхи не менше ніж тактичного значення для армії в цілому:

«1. Хто, стоючи на чолі цілого війська або частини його не менше дивізії, осягне над ворогом в переважаючій кількості повну перемогу, наслідком якої буде рішуча поразка ворога.

2. Хто, керуючи частиною не менше бригади, правдиво оцінивши стратегічне положення, одержить над ворогом перемогу, наслідком якої буде рішуча поразка ворога.

3. Хто, персонально керуючи полком або відповідним відділом війська, одержить над ворогом перемогу, наслідки якої очевидно корисно відіб'ються на стратегічному положенні армії УНР на всьому фронті або на важливому його відтинкові і тим сприятимуть загальній перемозі армії УНР.

4. Хто, по власному почину, за своєю відповідальністю, керуючи дорученим йому військом, виконає свій лицарський вчинок, який по рішучому його впливу на хід операції приведе до повної перемоги нашої армії.

5. Хто, виконуючи обов'язки начальника штабу, прийме активну участь в небезпечній розвідці, складе, згідно здобути відомостям і відповідно намірам вищого командування, план операції, візьме діяльну участь у самому бою, який спричиниться до повної перемоги нашої армії, і коли вищим командуванням буде засвідчено, що він є дійсно головний співробітник в осягненні успіху.

6. Хто, виконуючи обов'язки начальника штабу, в критичну хвилину бою, ризикуючи власним життям, по дорученню свого начальства або за відсутністю змоги своєчасно одержати вказівки від нього, по власному почину вживе заходів, які спричиняться осягненню рішучого успіху нашої армії» [646, арк.45].

Порівняємо з кількома найбільш характерними пунктами на нагородження знаком 2-го ступеню, які вже описують виключно в основному подвиги старшинського складу при командування військовими частинами (які, однак, не мали значного впливу на перебіг воєнних дій в цілому) і, в значно меншій мірі, особисті подвиги, які могли відноситися до рядових козаків: «Хто з боєм приведе в обложену фортецю значну допомогу або доставить їй дуже потрібні набої, харчі або інші військові речі…Хто з бою візьме ворожу батарею або гармату, бронепотяг або панцирне авто під час їх

дій й доставить їх в розпорядження свого начальства…Хто одіб'є нашу нашу гармат або батарею, бронепотяг або панцирне авто, які захоплені ворогом…Хто в кінній атаці доведе свою частину до удару, одержить перемогу, розів'є успіх й таким чином цілком успішно закінчить успішне завдання…Хто, керуючи частиною, з очевидною небезпекою для власного життя під сильним ворожим вогнем знищить з дорученою йому командою штучні перепони ворога і тим безперечно допоможе наступовій акції своїх частин…Хто, керуючи частиною і персонально знаходячись під дійсним рушничним та кулеметним вогнем ворога, збудує переправу через річку, провалля або іншу природну перепону, без чого був би неможливий успіх нашого війська» [646, арк.47].

Наведемо також перелік деяких пунктів щодо нагородження знаком 3-го ступень – з них випливає, що це виключно особисті подвиги ніяк не пов'язані з командуванням будь-якими військовими підрозділами (тобто в рівній мірі знаком 3-го ступеню могли нагороджуватися як старшини будь-якого рівня, так і рядові козаки): «Хто в бою власноручно захопить ворожий стяг й здасть його своєму начальству…Хто під час бою, з очевидною небезпекою для власного життя, відає наш стяг, який було захоплено ворогом, і доставить своєму начальству….Хто персонально в бою візьме в полон керуючого арміею або командира корпуса чи дивізії…Хто з охотою чи по наказу начальства виконає з успіхом небезпечне та корисне підприємство в бойовому районі або запіллі ворога і тим самим причинить велику шкоду ворожій армії чи затримує успіх її операції, наприклад: зруйнує міст чи іншу важливу залізничну будівлю, вчинить руйнацію ворожого потягу; знищить транспорт з набоями, майном повітроплавного парку чи харчами, зірве блокгауз, бліндаж чи іншу захисну будівлю, переведе руйнацію гармат осадного парку і т.ін….Хто на передовому обсерваційному пункті, який обстрілюється сильним рушничним та кулеметним вогнем, не дивлячись на повну загрозу стратити життя, буде продовжувати коректуру стрільби батареї

з цього пункту до скінченого покладеного на батарею важливого завдання» [646, арк.46].

В проекті орденського Статуту були враховані й інші пропозиції комісії, в тому числі у Положенні про Орденську раду.

Визначалося, що Тимчасова Орденська рада «має обов'язком виключно розгляд представлень до нагороди знаком ордена Визволення» [645, арк.48].

Також було чітко визначено як вона починає свою роботу. Відповідно до пунктів 72-74: «На перших зборах тимчасової Орденської ради пан Головний отаман призначає заступника голови ради, а на випадок виходу заступника голови зі складу тимчасової Орденської ради згідно з арт. 15 закону, призначається іншого заступника в такий же спосіб…Секретаря тимчасової Орденської ради обирає із числа членів ради сама рада закритим голосуванням, а на випадок виходу його з складу ради тим же порядком обирається іншого…Тимчасова орденська рада під головуванням пана Головного отамана або робить військовий розбір і кваліфікує відзначення перших осіб, яких нагороджує пан Головний отаман по його персональному обібраною, або розглядає перші представлення, що вступлять в Орденську раду. Вживання того чи іншого способу чи обох разом залежить від погляду пана Головного отамана» [646, арк.48].

Для організації практичної роботи було важливим, що проектом Статуту чітко визначалися права членів Орденської ради (як тимчасової, так і постійної), що було кроком вперед у нагородній творчості УНР. Раніше вони окремо не виписувалися, що було значним недоліком.

Відповідно до пункту 75: «Члени тимчасової Орденської ради мають право «in corpore» вносити свої пропозиції і кандидатів для нагородження знаком ордена Визволення. Такі пропозиції і кандидати ставляться на обговорення й ухвалу Орденської ради» [646, арк.49].

Відносно членів постійної Орденської було визначено наступне: «Призначення голови і членів Орденської ради в порядкові, який переводиться наказом війську…На випадок, коли кількість лицарів ордену 1-

го ступеню була б менше тої, яку вимагає закон для складу Орденської ради, з дозволу пана Головного отамана замість невистаючих членів – лицарів ордена 1-го ступеня, тимчасово допускається членів – лицарів ордена 2-го ступеня. Замість останніх тимчасово допускається в Орденську раду слідуючих по старшинству кандидатів – лицарів ордена того ж ступеня…Кандидатів у члени Орденської ради призначає пан Головний отаман по два на кожний ступінь наказом війську в порядкові старшинства по часу нагородження, про що оголошується в наказі війську…При тимчасовій відсутності членів Орденської ради їх заступають старші із кандидатів…На випадок вибуття із Орденської ради членів-лицарів з причини смерті або звільнення з дійсної військової служби – їх заміщається кандидатами-лицарями тих же ступенів в порядкові старшинства по часу нагородження, про що і оголошується в наказі війську» [646, арк.49].

Було окремо зазначено (явно із метою підкреслення статусу ордена як виключно військового, а не цивільного) пунктом 83, що голова і члени Орденської ради повинні бути на дійсній військовій службі. Також було зазначено, при призначенні членів Орденської ради в список старшинства по часу нагородження вносять лише лицарів військової служби.

Докладно було вирішено питання щодо членів постійної Орденської ради, які з’являлися після початку процесу нагородження: «Постійних членів сталої Орденської ради може бути викликано для участі в засіданнях ради безпосередньо після підпису грамоти про їх нагородження. Члени тимчасової Орденської ради в таких випадках вибувають з ради згідно з арт. 15 закону» [646, арк.49].

Було також визначено питання орденських грамот до створення постійної Орденської ради. Відповідно пункту 76: «На орденських грамотах осіб, яких нагороджено знаком ордена Визволення, представленню про яких будуть розібрані або розгляне ні й ухвалені тимчасовою Орденською радою, підпис пана Головного отамана скріплює заступник голови тимчасової орденської ради» [646, арк.49].

Комісія також достатньо легко вирішила питання щодо першого нагородження (пов'язанного зі створенням Орденської ради) – за її задумом першим повинен був нагороджений Головний отаман. Крім того, було запропоновано з метою більш ефективного нагородження, що повинна була функціонувати лише одна Орденська рада, а не велика кількість місцевих.

Відповідно до підготовленого комісією проекту Статуту до функцій Орденської ради (як тимчасової, так і постійної) входили наступні функції:

«а) розгляд і розподілення представлень про нагороджена знаком ордена згідно до правил цього статуту;

б) вироблення засад та положення про організацію братерської громади лицарів ордена, переведення цієї справи в загальному порядку;

в) розроблення проектів різних розпоряджень щодо справ ордена – для внесення їх на затвердження паном Головним отаманом;

г) розгляд різних скарг, що вносять по команді лицарі ордена в раду, а також прохань та заяв їхніх родин щодо користування орденськими привілеями;

д) розгляд справ про позбавлення по вироку суду лицарського стану, а також розгляд вчинків лицарів, за які можливе позбавлення лицарського стану, і внесення своїх постанов на затвердження паном Головним отаманом». [646, арк.50].

Особливо важливо відзначити, що розробники передбачили право членів Орденської ради офіційно вносити пропозиції щодо зміни Статуту, що було рідкістю в європейській нагородній традиції. Подібна новація повинна була підкреслити елітарність як нагороди, так і нагороджених нею. Відповідно до пунктів 96 та 97: «Орденська рада, члени якої приймають участь в боях є найкращі знавці сучасних бойових обставин і вимог, через пана військового міністра порушує клопотання перед паном Головним отаманом про зміни та додатки до розділів цього статуту як про перелік вчинків, за які вшановується нагородження знаком ордена Визволення, так і інших, пристосовуючи їх до сучасних умов бойового життя…Орденська рада виробляє засади найкращої

справедливої системи нагород орденом Визволення вояків за минулу бойову службу взагалі та в різних періодах і випадках зокрема, як разом зі своїми міркуваннями представляє а погляд пана Головного отамана» [646, арк.51].

Особливо слід підкреслити, що Орденська рада отримувала значні права на самостійну фінансово-господарську діяльність, що, за задумом розробників, повинно було підкреслити не тільки елітарність, але й корпоративність ордену.

Відповідно до пункту 98 Орденська рада:

«а) дбає про заснування орденського фонду;

б) вишукує засоби до збільшення його через відсоткові відчислення з доходів від різних орденських свят, концертів, вистав та інше, які влаштовуються з благодійною метою» [646, арк.51].

Корпоративність ордену також додатково підкреслювалася тим, що Орденській раді надавалися особливі права (що вже повністю відповідало європейській нагородній традиції) щодо турботи за кавалерами ордену які отримали поранення чи захворіли. Було зазначено, що вона «виробляє засади до поліпшення стану лицарів, які позбулися здоровя за раненням або хворістю…доглядає за дійсним опікуванням над долею лицарів-інвалідів і контролює непохитне виконання закону про надання лицарям-інвалідам поза чергою посад в різних державних установах» [646, арк.51].

Повністю деталізований був порядок розгляду нагородних представлень, що робило процес нагородження прозорішим і зрозумілішим для війська (що автоматично робило нагороду більш авторитетнішою). Головним положенням в цьому було наступне: «Орденська рада після детального розбору вчинку, що описується, перевірки та сопоставлення документів, яких додається, обговорює питання про те, якому артикулові цього статут (із переліків вчинків, за які може бути нагороджений вояка) відповідає зазначений в представленні вчинок…По остаточному з’ясуванню, до якого артикула переліку вчинків відноситься описаний в представленні вчинок, Орденська рада закритим голосуванням робить постанову про нагородження

знаком того чи іншого ступеня ордена…Орденська рада, коли по змісту цього статуту найде, що вчинок, за який зроблено представлення кваліфікований невідповідним артикулом статуту, заміняє його, а також заміняє вказаний в представленні ступінь ордена на інший, в разі, найде це потрібним по буквальному розумінню вимог статуту…Представлення, що їх не ухвалено 2/3 голосів, вважаються відхиленими і з висновками Орденської ради повертаються до начальника, який зробив представлення…В разі потреби пояснень до зазначеного в нагородному листі вчинку особи, яку представляється до нагороди знаком ордена, Орденська рада може від начальника, що зробив представлення, вимагати додаткових документів і відомостей» [646, арк.51].

Особливо підкреслювалось, що подання на нагородження, що надійшли від Головного отамана розглядаються в особливому порядку, що свідчило про його особливу роль в процесі нагородження.

Щодо цього було зазначено наступне: «Розбір відзначень осіб, яких нагороджується по персональному бажанню пана Головного отамана, і після того, як розпорядження поступить до ради, згідно з арт. 101, провадиться поза чергою» [646, арк.51].

Слід відзначити, що особливий розгляд нагородних подань з боку головнокомандувача не відповідав європейській нагородній традиції (річ саме об особливому порядку розгляду подань, а не його право в деяких випадках на проведення самостійного нагородження), однак в конкретних умовах складення тимчасового Статуту це було в принципі виправданим. Повністю нормальний процес нагородження в умовах еміграційного існування (а також додатково можливого похода на територію України) був практично неможливим й тому зрозумілим було те, що представлення Головного отаману розглядалися в особливому порядку.

У порівнянні з попереднім статутом були значно розширені й доповнені розділи, що вже були та додано ряд нових, які повинні були додатково засвідчити престижність вищої військової нагороди.

Особливо слід звернути увагу на розділ «Церемоніал вручення знака ордена Визволення», що став помітною подією у вітчизняній нагородній творчості в цілому. Саме у цьому проекті Статуту вперше було розглянуто питання нагородного церемоніалу, що вже само по собі свідчило про підняття нагородної творчості на якісно вищий щабель.

Наведемо пункти з цього розділу, які доводять наскільки ретельно був виписаний військовий нагородний церемоніал екзильної УНР (схожість в певних елементах з діючим, що ще раз свідчить про спадковість вітчизняної нагородної традиції): «По одержанні в частині знака ордена Визволення командир частини для передачі його нагородженому лицареві призначає в найближчий день парад, згідно правил для параду в день полкового (курінного) свята…Після виладнання частини два призначених молодших старшини під проводом полкового (курінного) ад'ютанта несуть – один знак ордена на подушці, другий грамоту, і підходять до старшого з присутніх начальників, якому ад'ютант передає список на нагородження…Прийнявши список, начальник наказує командирові частини, або, коли нема старшого начальника, то командир частини сам командує: «Струнко!» і викликає нагородженого…Нагороджений стає перед начальником попереду фронта (коли нагороджених декілька, то стають по старшинству справа наліво). Начальник причеплює знак ордена, читає грамоту, передає її нагородженому і тричі цілує в щоки, поздоровляючи…Після цього командир частини подає команду: «До варти слухай!; нагороджений повертається лицем до частини, яка гукає йому тричі «Слава», а сурмачі грають поздоровлення (туш)….Потім командир частини подає: «До стопи!», і всі команди до церемонійного маршу, згідно до муштрового статуту…Церемонійним маршем перед лицарем ордена Визволення проходять всі, на чолі зі старшим присутнім начальником. Стяг не схиляється» [646, арк.52].

Особливо підкреслювалась урочистість нагородження знаком ордену 1-го ступеню (що призначався для нагородження вищого генералітету): «Навішення знака ордена Визволення 1-го ступеня провадиться з

відповідною урочистістю Голови Держави в присутності Кабінету Міністірв і призначеного для церемонії відділу військ, по особливому кожний раз церемоніалу, який затверджує Голова Держави» [646, арк.52].

Надзвичайно детально у проекті Статуту були виписані також розділи «Схоронення і видача знаків ордена» та «Правила ношення знаку ордена Визволення та приналеж остей до нього».

Процитуємо лише деякі пункти щодо регулювання питань збереження і видачі знаків ордену, які вперше були так деталізовані у вітчизняній нагородній творчості: «Знаки ордену мають загальну нумерацію. По кожному ступеню окремо…Переховуються знак ордена а також всі приналежності до них (крім зброї) в Персональній управі Військового міністерства…Придбання знаків ордена і приналежностей до них провадиться дозволом пана військового міністрам по кошторисам, які складено Персонально. Управою Військового міністерства…Видача знаків ордена и приналежностей до них провадиться за дозволу пана військового міністра виключно при грамотах про нагородження по окремому в кожному випадку представленню Персональной управи…Знаки ордена забитих або померлих від ран лицарів при грамоті надсилаються родині лицаря або його батькам по дозволу пана військового міністра…Для нагородження на полі бою паном Головним отаманом знаки ордена, з окремого на кожний раз розпорядження пана Військового міністра, надсилається в похідну канцелярію пана Головного отамана, під розписку начальника канцелярії» [646, арк.51-52].

Особливо потрібно звернути увагу на те, що також в перше у вітчизняній нагородній традиції поставлене питання щодо створення спеціальної орденської скарбниці, яка зараз є обов’язковою частиною нагородної системи.

Щодо вигляду знаку ордену та правил його носіння, то слід виділити найважливіші пункти Статуту. Відповідно до пункту 143 найвищий ступінь ордену Визволення повинен був носитися наступним чином: «Перший

ступінь ордена Визволення – орденський хрест з двоа схрещеними золотими шаблями носиться на шиї в такій спосіб, щоби кільце хреста, в яке протягнено орденську стрічу, уміщалося в розрізі коміра, маючи свій верхній кінець на рівні нижчого краю коміра, і щоби кінці перехрещених шабель прийшлися по обидва боки першого ґудзика, а схрещення шабель над ним» [646, арк.53зв.].

Також були детально описані орденські знаки 2-го та 3-го ступеню.

Так, 2-й ступень повинен був виглядати наступним чином – «орденський хрест з двома схрещеними срібними шаблями над ним носиться на грудях з лівого боку: верхній кінець стрічки приходиться посередині між першим та другим ґудзиками френча, на віддаль одного вершка від краю лівого борту френча» [646, арк.53зв.].

Опис знаку ордену 3-го ступеня - простий орденський хрест, що повинен був носитися за тими ж правилами, що й знак ордену 2-го ступеня.

Зазначалося, що у тому випадку, коли нагороджений має 2-й та 3-й ступені ордену, то знак 2-го ступеня носиться на грудях з лівого боку, а знак 3-го ступеню лівіше його.

Регламентувалося навіть питання носіння знаків ордену Визволення на шинелі. Було визначено, що «лицар ордена Визволення носить на шинелі орденську стрічку завдовжки півтора сантиметри, яка міститься між першим та другим ґудзиками (посередині), на півтора вершки від краю лівого борту шинелі, при чому лицарі 1-го ступеню повинні були мати перехрещені золоті шаблі, а лицарі 2-го ступеня – срібні» [646, арк.53зв.].

Також необхідно відзначити, що проект Статуту розглядає у сукупності зі знаками ордену, як його невід’ємну частину й приналежну до нього нагородну холодну зброю – як це було вказано «шаблю мазепинського зразку» [646, арк.53зв.].

Також необхідно зазначити, що комісією був підготовлений відповідний проект Закону «Про встановлення військово-бойового ордена Визволення» (ще навіть до підготовки проекту орденського Статуту). Відповідно до

проекту Закону (який повинні були підписати Голова Ради Народних і Військовий міністр):

«1. У відміну арт. 4 закону від 24 січня 1919 р. про утворення відзнак Республіки, Слава України, відзнак на пам'ять боротьби з гетьманським урядом та про захоронення носити як орденські, так і інші зовнішні відзнаки колишньої Російської імперії, встановити в УНР військово-бойовий орден Визволення.

2. Ухвалити доданий до цього статут ордена Визволення.

3. Закон цей до його оголошення ввести в чинність через послання» [646, арк.37-37зв.].

Показова головна зміна, що прямо у тексті законопроекту орден Визволення вже отримав назву «військово-бойового», що свідчило про намагання підкреслити те, що ним повинні нагороджуватися виключно за бойові заслуги.

Подібне підкреслювання в назві не зовсім відповідало європейській нагородній традиції (в якій ордена, як правило, за невеликими виключеннями, не називалися військовими чи цивільними), однак для розробників це не мало значення – головним було добитися поставленої мети щодо чіткого позиціонування ордену як виключно вищого бойового.

Однак, незважаючи на проведену велику роботу, новий Статут ордена Визволення так і не був затверджений. В умовах еміграції, коли після 1921 року була втрачена на близьку перспективу надія щодо повалення Радянської влади та повернення в Україну, заснування «військово-бойового ордену» втратило актуальність. До то ж, реальність еміграційного існування не надавала можливості займатися нагородної творчість – екзильне керівництво Директорії УНР в цей час робило все можливе для хоча б мінімального збереження своїх управлінських структур та пошуку фінансових коштів на їх утримання.

Особливе значення для екзильної нагородної діяльності вищого державного керівництва УНР мало заснування спеціальної державної

нагороди для активних учасників повстанського руху на території України. Максимальне розширення останнього фактично стало головною надією державного керівництва УНР в екзилі на повернення в Україну. Саме на активізацію повстанського руху ним направлялися всі наявні фінансові кошти та делегувалися емісари екзильної Директорії УНР в Україну.

З метою максимального морального і матеріального заохочення учасників повстанського руху за ініціативою Головного отамана С.В.Петлюри 27 листопада 1921 року був прийнятий спеціальний Закон (був підписаний Головою Ради Народних Мінстрів П.Пилипчуком, Керуючим МВС В.Гіненко-Савійським і в.о.державного секретаря, найвищим суддею Г.Шиянівим) про вшанування повстанців та надання їм особливих прав та привілеїв. Сам закон був розроблений апаратом МВС, що мало наслідком наявність в ньому ряду явно помилкових фалеристичних рішень, яких припустилися мало обізнані у нагородній справі керівники міністерства.

Мета прийняття загаданого Закону визначалася у його «Загальних тезах» наступним чином: «Для вшанування повстанців, які, ставши на захист Батьківщини, брали безпосередню участь в боях з більшовиками і тим спричинилися до визволення рідної землі від влади чужинців, а також щоб заховати назавжди в українському народі пам'ять про славетних синів його» [642, арк.17].

Разом з цілим комплексом заходів морального і матеріального заохочення прийнятим Законом передбачувалася заснування нагород: «Почесної повстанської грамоти» та більш високої за статусом «Почесної повстанської медалі».

Важливо зазначити, що встановлення у якості нагороди почесної грамоти стало абсолютною новацією в українській нагородній традиції. Започаткування цього виду нагород в Радянській Україні відбулося хоча й незалежно від нагородної творчості УНР, але вже значно пізніше.

Відповідно до прийнятого Закону «Почесною повстанською грамотою» повинні були нагороджуватися наступні учасники повстанського руху: «а)

або забиті в боях, б) або загинули від ран, в) або за тяжкими ранами не могли провадити дальшої боротьби, г) або замордовані в полоні та д) або до останнього часу звільнення Батьківщини» [642, арк.17].

Як бачимо, «Почесна повстанська грамота» призначалася для нагородження виключно загиблих повстанців чи тих, хто вже не мав змогу брати участь у бойових діях після важкого поранення. Останнє також було абсолютною нагородною новацією, що не мала аналогів в жодній європейській нагородній системі. Однак рішення встановити окрему нагороду виключно для загиблих та інвалідів (що не потрібно плутати з традиційними спеціальними відзнаками різних видів за поранення) не можна визнати вдалим й недарма воно більше ніколи не повторювалося у вітчизняній нагородній традиції - ні в період екзильного існування уряду УНР, ні в радянський період, ні в період незалежності.

Було передбачено, що грамота повинна була видаватися на друкованому золотими літерами аркуші, оздобленому державними емблемами та урядовою печаткою.

В грамоті повинно було зазначатися наступне: «а) ім’я, прізвище повстанця, б) відкіля походить (село, місто, повіт, губернія), в) коли вступив до повстанської частини та коли з неї вибув, г) в яких боях брав участь, д) коли забитий та де, е) які вияви особливі відзначення, ж) коли відбулась постанова повстанської частини про вшанування його медаллю» [642, арк.17].

Останній пункт ще раз підтверджує, що вищенаведеним Законом були проігноровані усталені фалеристичні традиції – розробниками таким чином плуталася нагорода «Почесна повстанська грамота» та грамота на нагородження «Почесною повстанською медаллю».

Вищою за статусом нагородою для активних учасників повстанського руху була Законом визначена «Почесна повстанська медаль», для вшанування «тих повстанців, що виявили особливу відвагу та особливо відзначились в боях».

Порядок нагородження згаданою нагородою був чітко прописаний. Відповідно до пункту 11 Закону: «Медаль видається з постанови повстанської частини, в складі якої повстанець виявив бойове відзначення. Постанову затверджує начальник тієї частини» [642, арк.17].

Тобто розробники зробили все необхідне щоб нагородження проводилося безпосередньо в повстанських загонах, без будь-яких бюрократичних ускладнень. Остання умова була ще важливіша в умовах повстанської боротьби ніж в умовах регулярної армії, як це було до початку еміграції.

Останнє було в Законі найважливішим виходячи з того, що всі інші моральні та матеріальні заохочення могли бути реалізовані лише в умовах мирного часу, а головна мета прийняття Закону полягала саме в негайній активізації повстанського руху.

Закон також містив стислий опис зовнішнього вигляду нової медалі: «Медаль виготовляється з заліза та носиться на жовто-блакитній стьожці на грудях з лівого боку на першім поміж інших відзнак місці…На медалі зазначається рельєфними літерами: «За визволення Батьківщини». Посередині медаль має рельєфний герб Держави. На звороті медалі зазначається день 4-го універсалу 9/22 січня 1918 р.» [642, арк.17].

Цей пункт з описом медалі має велике значення з огляду на те, що ним повстанська медаль фактично визначається найпрестижнішою державною нагородою. Останнє прямо витікає з того, що вона повинна була носитися «на першім поміж інших відзнак місці».

З точку зору класичної фалеристики це було абсолютним порушенням елементарних норм нагородної творчості, але в МВС (і позиція міністерства була повністю підтримана вищим державним керівництвом екзильної УНР) при підготовці Закону виходили з принципово інших міркувань. Їх абсолютно не цікавила відповідність Закону класичним нормам фалеристики – головним було зробити засновану нагороду для повстанців якомога більш

престижною. Останнє було вкрай необхідно для розгортання повстанської боротьби проти Радянської влади в Україні.

Передбачалося, що після смерті повстанця медаль повинна переходити до старшого з його нащадків «який носить її як спомин про славетного предка» [642, арк.17]. Останнє положення було явно запозичено для збільшення престижності нагороди з ще пам'ятного більшості царського Указу 1912 р., коли потомкам учасників Вітчизняної війни 1812 року дозволялось носіння пам'ятної медалі.

Крім того, Законом передбачалися додаткові моральні стимули для нагороджених медаллю.

У тому числі передбачалося створення спеціальних «почесних таблиць» в освітніх, громадських, церквах і молитовних домах, на які повинні були вписані золотими літерами імена та прізвища місцевих повстанців [642, арк.18].

Також встановлювалося «Свято Народної Слави» «для щорічного святкування дня визволення України від більшовиків» на яке обов'язково повинні були запрошуватися нагороджені «Почесною повстанською медаллю» та їх потомки [642, арк.18].

Окремий розділ Закону регулював «особливі права» і привілеї для нагороджених «Почесною повстанською медаллю». Серед них першість на всіх скарбових прилюдних торгах та у черзі «у всіх установах урядових, громадських та приватних, де справа виконується» [642, арк.18].

Також особливо важливими для майбутніх нагороджених були наступні визначені Законом привілеї; «а) право безплатного лікування у військових, урядових та громадських шпиталях та лікарських закладах, б) право безкоштовного, в разі хворості, одержання ліків персонально для себе з тих шпиталів та закладів або з призначених для цього аптек та в) право безкоштовного навчання їхніх дітей у всіх нижчих, середніх та вищих школах» [642, арк.18].

Законом визначався ретельно виписаний порядок отримання медалі, що виходив із апріорної неможливості отримати її безпосередньо у повстанських загонах. Для цього (зрозуміло, що вже після повернення влади уряду УНР на Україну) йшла мову «про право на грамоту та медаль кожний повстанець подає до начальника губернії заяву з доданням посвідки, виданої від начальника повстанського відділу (загону, сотні), в якому повстанець перебував» [642, арк.18зв.].

До закону були додані офіційно затверджені зразки «Почесної повстанської грамоти» та грамоти для нагороджених «Почесною повстанською медаллю».

«Почесна повстанська грамота», згідно доданого зразку, повинна була виглядати наступним чином: «У визначення безмежної любові до Батьківщини та сповненого громадянського обов'язку, на підставі закону «_» а 192_ року «Про вшанування повстанців та надання їм особливих прав та привілеїв» видаю цю грамоту славному синові України повстанцеві Самойлові Прокопчуку, що, життя свого не жаліючи, зі зброєю в руках боровся за визволення рідного краю та народу українського від насильників, чим заслужив на вічну пошану як нині, так і в нащадках його» [642, арк.20].

«Почесну повстанську грамоту» повинні були підписувати Голова Директорії Головний отаман війська та флоту, а також завіряти Голова Ради Міністрів, Міністр внутрішніх справ і Державний секретар.

У грамоті на «Почесну повстанську медаль» її текст повинен був відповідати наступному зразку: «Повстанця с.Фастовець Рубанської волості Брацлавського повіту на Поділлі Самійла Прокопчука, що вияви особливу відвагу в бою з більшовиками під Вінницею 1 грудня 1921 р. при здобутті більшовицького бронепотягу «Красный командир», вшановую, за постановою повстанського відділу отамана Голуба з 11 грудня 1921 р. почесною повстанською медаллю у відзначення лицарства його як нині, так і в нащадках його» [642, арк.21].

В грудні 1922 року в екзильному керівництві УНР за ініціативою Голови Ради Народних Міністрів А.М.Лівицького виникла нова нагородна ініціатива – встановити спеціальну державну нагороду до п'ятирічного ювілею проголошення незалежності України. 29 грудня 1922 року останнім був підготовлений проект закону УНР про заснування ювілейної відзнаки за назвою «Золотий Тризуб».

Фактично за статусом це була медаль, але розробники закону вирішили замість цієї дефініції вживати невизначено-розпливчату назву «відзнака», таким чином зробивши нагороду більш престижною.

У пункті ІІ проекту Закону йшлося про те, хто має право на отримання ювілейної медалі: «Право носити відзнаку Золотий Тризуб надається усім громадянам Української Народної Республіки, що чинною участю своєю в армії українській, постійній чи повстанчій, на урядах цивільних чи в службі та діяльності громадській, релігійній або культурній прислужилися краю в справі відродження незалежної суверенної Української держави та на обороні її незалежності повсякчас непохитно стояли і працю свою на користь і міць її покладали» [526, с.270].

Визначалося також, що право «на ношення відзнаки Золотий Тризуб стверджує іменною грамотою Голова Директорії Головний отаман війська та флоту УНР видаючи так грамоту кожній особі, що за силою арт.ІІ це право набула…Внесення про надання права громадянам українським носити відзнаку Золотий тризуб подають на увагу Голові Директорії міністри з урядів своїх, а також національні, наукові, релігійні чи громадські організації з засвідченням обставин, що право громадян на ношення відзнаки стверджують» [526, с.270].

Таким чином, виходячи із норм, закладених в законопроект, нагороджувати цією ювілейною відзнакою можна було практично всю українську політичну еміграцію. Не викликає сумніву, що по суті саме цього прагнули ініціатори введення нової державної нагороди - вони бажали

використати її як елемент зміцнення впливу екзильного керівництва УНР на українську політичну еміграцію.

У проекті Закону йшлося також про правила носіння запропонованої ювілейної відзнаки. Так, у пункті V було сказано наступне: «Відзнака Золотий Тризуб носиться на грудях з лівого боку, після всіх українських та перед чужоземними орденськими знаками» [526, с.270].

Були визначені підготовчі заходи по виготовленню ювілейних відзнак. Діловодство, а також видача грамот та самих відзнак повинна була покладатися на канцелярію Директорії УНР. При цьому кошти для реалізації цього відповідно до законопроекту «асигнуються в розпорядження керуючого справами Директорії через окрему постанову в загальному порядкові» [526, с.270].

Слід відзначити, що текст законопроекту не відповідав європейській нагородній традиції та в цілому елементарним нормам нагородної творчості. Більшість його пунктів повинна була міститися не в самому тексті, а в окремому Положенні про нагороду (опис якої не зберігся).

Хоча в архівних джерелах не виявлено документів щодо подальшої долі цієї нагородної пропозиції вищого державного керівництва екзильної УНР, однак не викликає сумніву, що вона так і не була реалізована. На цей час екзильне керівництво УНР не мало ані коштів для виготовлення нагороди, ані мінімально достатнього апарату для складання списків і проведення нагороджень (в тому числу у випадку, якщо б її вартість сплачували самі нагороджені).

Знову екзильне керівництво Директорії УНР повернулося до задуму встановити ювілейну відзнаку в 1929 році.

22 січня 1929 року вийшла Постанова за підписами членів екзильної Директорії УНР О.Швеця та А.Макаренка про відзначення 11-річчя з дня проголошення Української Народної Республіки та 10-річчя з’єднання українських земель. З попередньою спробою встановлення ювілейної державної нагороди УНР поєднували два головних, закладених

розробниками, принципу: гранично спрощений характер нагородження (що фактично давав змогу отримати її всім бажаючим представникам української політичної еміграції не тільки з числа колишніх військовослужбовців, але й цивільних) та намаганням керівництва екзильної Директорії УНР провести якомога масовіше нагородження.

Мета згаданої Постанови була визначена наступним чином: «В перших роках кривавої боротьби за визволення України багато її вірних синів-лицарів відзначилось в боях з численними ворогами. Всі великі заслуги їх перед українським народом оцінить історія. Їх відданість українському народові, їхні муки і страждання за Україну не забудуть нащадки.

Військо українське, яке винесло найбільший тягар боротьби з ворогами України, здобуло славне ім’я серед свого народу та ненависть ворогів. Воно заслуговує найбільшої пошани та узнання його заслуг перед Батьківщиною.

Щоб зберегти пам'ять про лицарську боротьбу та відзначити учасників цієї боротьби та відзначити учасників цієї боротьби з ворогами України, члени Директорії УНР на сьогоднішньому своє засідання з нагоди одинадцятиріччя проголошення самостійності Української Народної Республіки – 4-м Універсалом Української Центральної Ради дня 22 січня 1918, - та десятиріччя проголошення з’єднання всіх Українських земель в одно національне-державне тіло, національним представництвом України Трудовим Конгресом, в столиці України Києві, дня 22 січня 1919 року, постановили» [652, арк.35].

Далі йшов ключовий пункт згаданої Постанови, що саме й встановлював заснування ювілейної нагороди: «Видати Ювілейний хрест з нагоди одинадцятиріччя проголошення Самостійності та десятиріччя з’єднання всіх Українських земель, який буде уділений старшинам і козакам славної армії УНР та цивільним особам, що брали активну участь у боротьбі за визволення України» [652, арк.35].

Також велике значення для практичного функціонування нагородної системи УНР мав наступний пункт Постанови щодо видачі раніше

встановлених державних нагород: «Видати ордена: Архангела Михаїла та Визволення, які до цього часу не були видані, і нагородити ними тих учасників збройної боротьби та організаторів української армії, хто їх заслужив у боях за волю України» [652, арк.35зв.].

Однак при цьому слід зазначити, що вищенаведений пункт мав виключно декларативний характер – Постанова не передбачала жодного конкретного механізму його реалізації.

Особливе значення мав пункт Постанови, яким вперше у вітчизняній нагородній практиці було поставлено питання про ведення спеціального реєстру для нагородження. Відповідно пунктом 4 було визначено наступне: «Перевести реєстрацію українських старшин, підстаршин і козаків та всіх інших осіб, які брали участь у визвольній боротьбі, аби мати реєстр для нагороди їх у майбутньому за заслуги перед Україною, а також щоб запобігти зловживанню іменем славної української армії з боку різних осіб, які до складу української армії не належали або що незаконно присвоюють собі неналежні їм ранги і титули» [652, арк.35зв.].

Хоча згаданого реєстру так й не було створено (за виключенням окремих регіональних в деяких центрах української політичної еміграції), однак сама постановка згаданого питання була значним просування уперед у вітчизняній нагородній практиці – без цього апріорі неможливо було ефективне функціонування нагородної системи.

Взагалі Постанова зроблена достатньо професійно з фалеристичної точки зору і Статут ювілейного хреста Директорії УНР «10-ліття з'єднання українських земель» став явним кроком уперед у розвитку вітчизняної нагородної системи. Останній був підготовлений у відповідності з усіма канонами фалеристики та повністю відповідав поставленому екзильним державним керівництвом УНР завданню проведення масового нагородження з метою посилення власного політичного впливу.

Перший параграф Статуту повторював положення Закону на честь чого установлена нагорода [652, арк.36].

Другим параграфом визначалося, що нагорода установлюється з мечами і без мечів – тобто для нагородження за бойові та цивільні відзнаки [652, арк.36]. Слід зазначити, що це повністю відповідало європейській нагородній традиції і було, безсумнівно, більш вдалим рішенням ніж єдиний військово-цивільний орден (як це переважно й було у попередній нагородній творчості Директорії УНР).

Третій параграфом Статуту ще раз визначалося, що головна мета заснування нової державної нагороді – це якомога масовіше нагородження всіх представників української політичної еміграції закордоном, що дозволило б посилити позиції серед неї екзильного керівництва УНР. Як було визначено: «Ювілейний хрест одержують всі учасники визвольної боротьби за самостійність і соборність України» [652, арк.36].

Також передбачалось, що ювілейний хрест мають право одержати усі родини полеглих у визвольній боротьбі за Україну.

Саме таке вкрай розпливчате формулювання (що, безсумнівно, було зроблено цілком свідомо) дозволяло нагородити практично будь-якого представника української політичної еміграції, якщо би він виявив на те бажання.

Для цього було достатньо, як було визначено у Статуті, заповнити анкету, яку повинна була виробити Військова рада. Зрозуміло, що в умовах еміграції фактично неможливо було перевірити правдивість повідомлених про себе даних і ніхто з екзильного керівництва не ставив подібну апріорі недосяжну мету.

Статут містив у себе докладний опис ювілейної медалі. Згідно його параграфу шостому: «Ювілейний хрест є виготовлений з бронзи та має такий вигляд 4-храменний, прямокутний, ширина рамена 1 мм, довжина 4 мм, на правому рамені дата -1919, на лівому – 1929, на горішньому – 22, на долішньому 1; в осередку перехрестя – Державна відзнака; всередині оксидована; на звороті вибито на рамені згори на долину –Соборність, на рамені водо рівному – Самостійність; загальна грубість – 2 мм, стрічка –

жовто-блакитного перемикаючого (смуга жовта, водорівна завширшки – 4 мм, завдовжки – 6 мм; вздовж через стрічку проходить 2 жовтих смуги завширшки 2 мм кожна» [652, арк.36зв.].

Знову ж таки, наміри екзильного керівництва УНР зробити нагородження масовим в повній мірі не реалізувалися. Хоча на відміну від попередньої нагородної ініціативи нагородження проводилися, але вони не набули масового характеру. Також слід зазначити, що відомі знаки цієї нагороди в деяких деталях не відповідають опису Статуту. Скоріше за все, вони були виготовлені за окремими приватними замовленнями (жодних документів щодо централізованого виготовлення орденських знаків за замовленням екзильного керівництва УНР не виявлено).

Наступна нагородна активність керівництва еміграційної УНР датується лише 1932 роком. Наказом «Головної команди війська і флоти на еміграції УНР на еміграції» № 1 від 22 травня 1933 року було засновано відзнаку (фактично орден) під назвою «Хрест Симона Петлюри».

Підписано Наказ було Головним отаманом А.Лівицьким та міністром військових справ генерал-хорунжим Генерального штабу В.Сальським.

У параграфі 1 Наказу було наступним чином пояснена причина заснування нової відзнаки, хоча на цей час існували засновані ще в 1920 році: «Несмертельної слави наш Вождь, св. пам’яти Головний Отаман Симон Петлюра наказом Головної Команди від 10 жовтня 1920 року № 70, виданим в Кам’янці на Поділлю, встановив орден «Визволення» для відзначення старшини і козаків за «виявлені ними під час упертої боротьби за волю і славу своєї Батьківщини вчинки хоробрості, мужності і розпорядливості».

Обставини дальшої боротьби та поневільне перебування на еміграції перешкодили свого часу нагородженню тим орденом наших лицарів відповідно до їхніх бойових заслуг, хоч ціле вояцтво як часи минулої боротьби, так і виявленою витривалістю на еміграції безперечно заслужилося перед Україною.

Тому, у виконання так виразно виявленої ще на рідній землі волі покійного Вождя про відзначення наших вояків, встановлюється з нагоди 15-ої річниці існування Армії Української Народньої Республіки на вшанування світлої пам'яті її Творця і Вождя – Хрест Симона Петлюри» [544, с.2].

До викладених причин заснування нової відзнаки слід додати ще одну, не менш важливу. Якщо взяти Статут ордена Визволення, то зрозуміло, що його вже не можна було використати в умовах еміграції. Орден був заснований для нагородження за конкретні військові заслуги, крім того в ньому була чітко прописана відповідна процедура подання та затвердження рішення щодо нагородження. Тому в еміграції, більш ніж через десять років після залишення території України, все визначені Статутом реалізувати було вже неможливо.

Саме тому потрібно біло заснувати відзнаку, яку можна було б використати для максимально масового нагородження, без застосування відносно складних процедур передбачених Статутом ордену Визволення. Для лідерів екзильної УНР це мало значне, якщо не вирішальне політичне значення.

На початку тридцятих років вони майже повністю втратили свою політичну вагу як серед закордонних урядів (на допомогу яких у справі повернення на Батьківщину надзвичайно сподівалися), так і в середовищі української політичної еміграції, яка все більше розчаровувалася в їх можливостях та перспективах. Екзильні політичні лідери УНР з кожним роком все більше втрачали вплив, що вже ставало абсолютно очевидним для всієї еміграції.

В цих умовах проведення масового нагородження колишніх військовослужбовців армії Директорії УНР ставало надзвичайно політично вагомим кроком з огляду на збереження впливу екзильного державного керівництва. Крім того, проведення нагородження (що незмінно є однією з невід'ємних функцій держави) повинно було засвідчити, що екзильна УНР не є тільки декорацією, а реально діє.

Наказом цілком чітко встановлювалося хто саме має право на отримання встановленої відзнаки. Згідно Наказу її міг отримати «кожен вояк Армії У.Н.Р. та повстанчих відділів, що брав участь у збройній боротьбі за визволення України під проводом бл.п. Головного Отамана, за винятком тих, що: а) зрадили ідеї державності України, перейшовши до табору ворогів, і б) заплямували себе негідною українського вояка поведінкою чи переступами» [544, с.3].

Також унормовувався порядок виявлення тих осіб, хто мав право на нагородження. Він також був направлений на те, щоб підвищити вплив керівництва екзильної УНР в військових організаціях української політичної еміграції (саме у яких була сконцентрована її найбільш політично активна частина).

Відповідно до Наказу: «Виявлення і ствердження права на хрест покладається в цілях найскорішого переведення удекорування ним, на існуючі нині військові ті громадсько-військові організації через створення при них Місцевих Рад Хреста Симона Петлюри. Місцеві Ради Хреста провадять всі справи, з удекоруванням хрестом зв'язані. Вищим репрезентативним і керівним органом по справах Хреста Симона Петлюри є Головна Рада Хреста; вона остаточно розв'язує всі справи, зв'язані з удекоруванням хрестом, і має подбати про виготовлення самого хреста для тих, хто має на нього право» [544, с.3].

Міністру військових справ А.М.Лівицьким наказувалося створити Головну Раду Хреста та встановити порядок діяльності місцевих рад.

Показов чим саме закінчувався Наказ – було сказано, що «права і привілеї, зв'язані з Хрестом Симона Петлюри, має бути встановлено законодавчим шляхом на Україні» [544, с.3]. Останнє ще раз засвідчило головну мету встановлення нагороди – продемонструвати, що керівництво екзильної УНР представляє собою реальну політичну силу й мало шанси на реванш після поразки.

Однак для виконання власного наказу у екзильних керівників УНР не було ані коштів, ані організаційних можливостей. Перші реальні кроки по початку нагородження заснованим хрестом були зроблені лише через чотири роки.

25 березня 1936 року екзильним міністром військових справ було видано Наказ № 2 по міністерству, згідно з я ким була утворена Головна Рада Хреста Симона Петлюри та призначені її члени (головою Ради став генерального штабу генерал-хорунжий В.Кущ) і місцеві ради у наступних країнах: Франції, Чехословаччині, Румунії, Польщі. Зазначалося, що з країн, де ради не створено, документи повинні надсилатися відразу до Головної Ради.

Наказом визначався наступний порядок нагородження: «а) вояки надсилають виповнену анкету…до Місцевої Ради «Хреста»; б) Місцеві Ради після перевірення правдивості поданих в анкеті даних, стверджують право вояка на одержання «Хреста» і пересилають анкету з своїми висновками до Головної Ради…; Головна Рада остаточно розв'язує справу признання «Хреста» і передає її для технічного виконання Управі Воєнно-Історичного Товариства, яка переховує всі матеріяли, з наданням «Хреста» зв'язані. Головна Рада також проводить нумерацію «Хрестів» [545, с.30].

Окремо зазначалося яким чином будуть розв'язуватися спірні питання нагородження: «Спірні питання, що можуть повстати в усіх Радах, розв'язуються звичайною більшістю голосів присутніх – половина плюс один. Для важности засідань Ради необхідна присутність звичайної більшості Членів» [545, с.30].

У Наказі було визначено, що виготовлення та розсилку Хреста і грамоти до неї безпосередньо виконує Воєнно-Історичне Товариство [545, с.31].

Надалі нагородна діяльність постійно використовувалася УНРадою, яка поклала на себе функції екзильного державного керівництва УНР. Таким чином, УНРада постійно нагадувала про себе українській політичній еміграції й засвідчувала тим самим необхідність свого існування (що їй в значній мірі й вдалося).

Збереглася значна кількість протоколів Виконавчого органу УНРади, присвячених найменшим деталям його нагородних справ. Особливо слід відзначити, що УНРада в 1958 році заснувала нагороду «Воєнний Хрест», активне нагородження яким надалі й проводила. Про те, яке значення надавалося керівниками УНРади згаданій нагороді і всім аспектам, пов'язаним з нагородженням нею, свідчить великий масив архівних документів.

Наприклад, характерним є витяг з протоку засідання Виконавчого органу УНРади від 13 серпня 1964 року, повністю присвяченій нагородним питанням. В п.1 під назвою «Ресорт Військових Справ» було сказано наступне: «Лист Крайової Ради Воєнного Хреста при ОбВУА в Філядельфії до чинників ДЦ УНР в справі Воєнного Хреста.

Виконавчий Орган УНРади заслухавши вияснення в тій справі компетентних чинників ДЦ УНР подтверджені документальними данними, що були предкладені Виконавчому Органові УНРади, постановив...» [670, арк.2].

Далі йшло кілька пунктів щодо різноманітних аспектів нагородної діяльності УНРади. Наведемо деякі з них, щоб показати як детально проводилася нагородна робота:

«а) Уважати, що нарікання Крайової Ради Воєнного Хреста при ОбВУА в Філядельфії в справі пересланих їй Ресортом Військових Справ Воєнних Хрестів у жовтні 1962 р. не оправдані й мусять бути вияснені й полагоджені самою Крайовою Радою Воєнного Хреста в Філядельфії її власними засобами;

б) Справу повільного виготовлення й висилки Воєнних Хрестів Крайова Рада Воєнного Хреста в Філядельфії мусить сприймати розважно й врозуміло, бо ці справи не можуть бути полагоджені скорше ніж вони перейдуть всі інстанції, що їх законом і приписами процесуального порядку установлено;

в) Закликати Крайову Раду Воєнного Хреста Філядельфії, щоб вона негайно надіслала до Реєстру Військових Справ Виконавчого Органу УНРади іменний список, що їм уже Воєнни Хрести формально признано і грошову належність за ці Воєнні Хрести і грошову належність за ці Воєнні Хрести заплачено;

г) Гроші виплачені до Крайової Ради Воєнного Хреста в Філядельфії мусять бути негайно переслані разом зо списком до Ресорту Військових Справ на знану їй адресу. Після того Ресорт Військових Справ по можливості в найкоротшому часі вишле, згідно з присланим списком, признані й оплачені Воєнні Хрести разом з Грамотами» [670, арк.2].

З цього показового документу (як і багатьох йому подібних, що наявні в тому числі в архівних фондах ЦДАЗУ) ми вбачаємо не тільки активну діяльність УНРади у справі нагородження. Показово, що УНРада, навіть не маючи коштів на виготовлення нагород, робила все можливе, щоб не допустити децентралізації процесу нагородження й утримувала його повністю під контролем (в тому числі шляхом ведення єдиного реєстру нагороджень).

Наскільки велике значення УНРада приділяла своїй нагородній діяльності ілюструє також той факт, що тільки вищезгаданій, абсолютно локальній справі про нагородження було присвячене велике за обсягом листування (що досить часто торкалося й інших нагородних справ). В серпні цього ж року листування вже вийшло на рівень голови УНРади О. Бойдунника. У листі на ім’я заступника голови Виконавчого органу УНРади Д.Андрієвського він повідомляв про свою особливу увагу до цього питання. Як було, серед іншогоі, зазначено: «У відповідь до Вашого листа з дня 7 серпня 1964 р., якого отримання з подякою подтверджую, доводжу до Вашого ласкавого відома, що без уваги на те чи я візьму чи не візьму участь в засіданні Виконавчого Органу Української Національної Ради, дня 3 серпня 1964, на яке Ви мене запрошуєте, справу закидів, згл.нарікань на неточності у видаванні «Воєнного Хреста», я ставляю на порядок денний засідання

Президії Української Національної Ради, яке відбудеться в першій половині вересня 1964 р.

Роблю це тому, що:

1. я, як голова Української Національної Ради, отримав такі закиди і нарікання від колишніх вояків Української Армії і мушу на ті закиди і нарікання відповісти;

2. не всі фракції Української Національної Ради є заступленні у її Виконавчому Органі, але всі вони повинні мати інформації про те, що діється з видачею «Воєнного Хреста», а тим більше, що ті нарікання не є першими» [668, арк.3].

Після заснування Воєнного Хреста УНРада не припинила активну законотворчість у нагородній сфері. В 1977 році був нею був заснований «Хрест 60-ліття відродження Українських Збройних Сил», а в 1980 році «Медаль за поранення» [526, с.211].

Нагородження всіма заснованими нею нагородами проводилися УНРадою до самого кінця її існування. Про це свідчить велика кількість відповідних Наказів «Війську Української Народної Республіки». При цьому в кожному Наказі було, як правило, цілий список нагороджених і парадоксальним чином – чим далі відходили у минуле 1918-1920 роки, тим більше ставало удостоєних нагородами.

Постійна нагородна активність УНРади пояснювалася тим же фактором, що й раніше, але слід зазначити, що він ставав з кожним роком все відчутнішим – УНРада намагалася заснуванням все нових відзнак і проведенням все більш масових нагороджень втримати свої позиції серед української політичної еміграції.

Висновки до розділу: Початок повноцінного вітчизняного нагородотворення припадає на період Української Держави гетьмана П.П.Скоропадського. Саме тоді було створено цілком фаховий проект повноцінної нагородної систем, що включала до себе не тільки бойові

нагороди, але й нагороди, які можна були використати для нагородження цивільних осіб. При цьому проект заснованої на старий російській імперській (а також в цілому європейській) нагородній традиції системи державних нагород мав вимушено спрощено-прагматичний характер. Останнє диктувалося обставинами часу збройного протистояння, коли існувала нагальна необхідність початку масового нагородження по спрощеній процедурі. Також саме при гетьманаті П.П.Скоропадського було офіційно встановлено першу нагороду незалежної України – Залізний хрест.

Однак відразу після повалення гетьманату в грудні 1918 року нова влада не використала у своїй нагородній діяльності напрацювання гетьманської нагородної комісії. Також Директорія УНР не прийняла у якості державної нагороди навіть вже затверджений гетьманом П.П.Скоропадським Залізний Хрест, що було вкрай необхідне для українського війська. Це обумовлювалось не раціональними, а суто ідеологічними мотивами – нова влада робила все можливе щоб дистанціюватися від гетьманату і всіх сфер його державотворчої роботи. Саме з цих мотивів вона відмовилася скористатися професійно розробленою і найбільш прийнятною в ситуації екстремального державотворення спрощено-функціональною нагородною системою (яка при цьому не несла у собі якогось ворожого для Директорії УНР ідеологічного навантаження).

У подальшому подібне запізнення із побудовою державної нагородної системи мало для Директорії УНР виключно негативні наслідки, у тому числі в питанні морального стану військовослужбовців її Збройних Сил, для яких не було встановлення необхідних в період війни бойових відзнак.

При цьому розроблена вже наприкінці влади Директорії УНР державна нагородна система була побудована на тих же принципах, що і Української Держави (використовувала нагородні традиції як колишньої Російської імперії, так і загальноєвропейські) й була в цілому схожа на неї по всім основним параметрам. Найбільш слід підкреслити - вона також мала спрощено-прагматичний характер для початку скорішого масового

нагородження за спрощеною процедурою, що нагально диктувалося вимогами збройної боротьби на кілька фронтів. Хоча й з запізненням, але фахівці Військового міністерства Директорії УНР фахово розробили Статути ряду державних нагород, які були офіційно затверджені відповідно до чинного законодавства республіки. Також саме в період Директорії УНР (вже на самому початку екзильного існування) почався процес масового нагородження встановленими нею державними нагородами.

Продовжувалась нагородна діяльність (хоча й у звуженому вигляді) Директорії УНР, а згодом й УНРади й на всьому протязі екзильного існування і в цей період повністю базувалася на європейській нагородній традиції.

Нагородна діяльність ЗУНР – ЗО УНР розвивалась весь час свого існування, хоча й паралельно, але цілком незалежно від нагородної діяльності Директорії УНР. Незважаючи на те, що нагородна діяльність західноукраїнської держави продовжувалася значно коротший час і не отримала продовження в еміграції, однак вона не тільки почалася раніше, але й мала значно більш активний характер. При цьому на відміну від нагородної творчості Української Держави гетьмана П.П.Скоропадського та Директорії УНР нагородна творчість ЗУНР – ЗО УНР базувалася виключно на європейській нагородній традиції.

В цілому нагородна творчість Української Держави гетьмана П.П.Скоропадського, Директорії УНР та ЗУНР - ЗО УНР засвідчила нагальну необхідність створення повноцінної нагородної системи України (значення якої особливо зростало у кризовий період). У подальшому здобутки цих українських держав у нагородній сфері цього періоду збагатили нагородну систему незалежної України й стали поряд з іншими однією з її важливих органічних складових.

РОЗДІЛ 3. Розвиток нагородної системи України у радянській період: питання ідеологізації нагород та їх роль мобілізаційного фактору морального та матеріального заохочення

3.1 Початок нагородної творчості Радянської України: нагородна система як ідеологічна складова побудови нового суспільства

Авторитетний філософ О.Л.Дьомін, що вивчав філософські аспекти ролі нагородних систем в якості важливого аспекту державного управління цілком слушно зазначив наступне щодо її функціонування у якості важливого державного інструментарію: «…наградная система в ходе функционирования выступает в качестве средства, инструмента и ресурса государственной власти и политики государственной власти и политики, участвуя в формировании класса, элиты, касты, социальных групп, субкультур, являясь структурирующим механизмом, даже если в ней лишь несколько наград. Во внесословном обществе наградная система в ходе функционирования устанавливает иерархию среди лиц, удостоенных государственных отличий. Представляя собой механизм создания преимуществ, льгот, придания нового статуса, перевода в иное сословие, наградная система составляет при этом часть государственного механизма, а также следующие феномены: политический, социальный, правовой, культурный» [139, арк.19].

Особливо для нашого дослідження цікава його думка щодо ролі нагородної системи у формуванні цінностних відносин у суспільстві. Як він вважає: «В структуре ценностных отношений политической культуры наградная система участвует в формировании политических убеждений, традиций, идеалов, чувств. Поскольку награды относятся к «позитивным» ценностям, наградная система выступает как компонент системы ценностей государства и общества, представляя собой «прозрачную», в отличие от

«черной наличности», систему воздаяния. Её существование объясняется потребностями как политического руководства страной, так и потребностями людей, составляющих социум, то есть наградная система выступает как часть общественного договора и как социальный регулятор, в частности, для преодоления социальных конфликтов, а также социальный механизм и социальный инструмент стимулирования для решения экономических и социальных задач» [139, с.21].

Не викликає сумніву що особлива важлива згадана ціннісна компонента для соціалістичних держав, де державній ідеології традиційно надавалося (і надається в існуючих соціалістичних державах) особливо велике значення. У повній мірі це ця теза відноситься й до Радянської України різних періодів її існування, що створила хоч і не зовсім повноцінну, але достатньо розвинуту власну нагородну систему.

Особливо важливо для нашого дослідження зазначити те, що нагородна традиція Радянської України була в значній мірі використана при побудові діючої вітчизняної нагородної системи незалежної України.

Сучасна нагородна система незалежної України має, як буде нижче показано у відповідному розділі, кілька складових свого виникнення та історичної спадкоємності. В неї досить складний синтез – створені під час президентства Л.Д.Кучми робочою групою під керівництвом Д.В.Табачника основи нагородної системи базувалися на світовому (у першу чергу європейському) досвіді, в значній мірі проектах нагородної системи періоду гетьманської Української Держави 1918 року і Директорії УНР (в тому числі екзильного періоду) та багатьох елементах радянської нагородної системи.

При цьому особливо слід зазначити, що при подальшому розвитку радянські нагородні традиції не тільки не зменшилися, а отримали ще більшу роль.

Виходячи з цього, можна зазначити, що детальне вивчення генези нагородної системи Радянської України має також велике значення для

розуміння сучасної нагородної системи, а також для визначення шляхів її подальшого розвитку.

Щодо ефективного використання засобу морального впливу в соціалістичній державі, а також подальшій деідеологізації (що мало не як позитивні, так і негативні наслідки) О.Л.Дьоміним було сказано наступне: «В условиях крушения социалистического государства, когда во главу угла ставилось получение прибыли без учета ее источника, многие факторы, ранее весьма активно влиявшие на социальные процессы, резко уменьшили свою значимость. К ним относятся идеологические, моральные, социальные, оценочные, ценностные факторы. При создании новой системы хозяйствования ставится задача удовлетворения потребностей человека, при этом исключительно материальных потребностей, и почти полностью отметаются моральные, идеологические, культурные факторы. Между тем мировой опыт показывает, что ни одна большая проблема…не решается без привлечения, мобилизации всех или большинства сторон человеческой сущности. Необходимо отметить, что социалистическое государство умело использовать эти факторы для мобилизации людей на решение государственных, политических задач» [139, с.23].

Заснування перших елементів радянської нагородної системи почалося майже відразу після приходу більшовиків до влади і мало на меті саме мобілізацію широких вествр населення для вирішення державних і політичних задач, про що пише російський філософ.

Поступово процес нагородної творчості почав активно розвиватися не тільки в Центрі, але і в радянських республіках

Особливий інтерес у цьому плані становить нагородна система УСРР (що стала першим етапом нагородної творчості Радянської України), головною заслугою якої є заснування та виготовлення першого республіканського ордену. Незважаючи на те, що в силу ряду обставин як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру він так і залишився єдиним за всю історію нагородної творчості часів Радянської України, саме створення

цієї державної нагороди стало її вершиною й мало також значний вплив на подальшу нагородну творчість.

Історія створення згаданої вищої державної нагороди УСРР була наступною. Майже відразу після закінчення Громадянської війни (хоча на території України ще продовжувала литися кров у численних зіткненнях прихильників та ворогів Радянської влади) керівництво УСРР вирішило почати створення власної республіканської нагородної системи.

2 березня 1921 року 5-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що проходив у Харкові, прийняв наступну Резолюцію про заснування в УСРР Червоного ордену Трудового Прапору: «Переходя к мирному строительству, требующему от широких масс трудящихся проявления величайшего напряжения сил, самоотверженности и инициативы, 5-й съезд Советов УСРР считает нужным отметить заслуги на фронте борьбы с хозяйственной разрухой как отдельных работников, так и отдельных групп, для чего устанавливает орден Трудового Знамени и поручает ВУЦИК выработать положение о награждении орденом Трудового Знамени, а также установить форму ордена» [221, с.11].

Цікаво, що у назві Резолюції та у самому тексті назва ордену подається по-різному. У назві – Червоний орден Трудового Прапору, а у самому тексті орден Трудового Прапору.

Зазначимо, що раніше у керівництва УСРР були наміри, за прикладом декількох утворених на території колишньої Російської імперії радянських республік, заснувати орден Бойового Червоного Прапору як вищу республіканську бойову нагороду.

Починаючи з 1920 до 1923 рік включно були засновані республіканські ордени Бойового Червоного Прапору в Азербайджанській, Грузинській та Хорезмській Радянських республіках. Також, як власні бойові нагороди, були створені: у Вірменській радянській республіці – ордена Срібної Зірки та Червоної Зірки, у Бухарській народній республіці – орден Червоної Зірки трьох ступенів [526, с.110].

Однак після закінчення Громадянської війни набагато більш актуальним у плані створення державної ціннісної системи стало питання заснування державної нагороди не за бойові заслуги, а за трудові досягнення. Це повинно було стати одним із важливих стимулів для широких мас у відбудові народного господарства та створення соціалістичного суспільства. Стимулом тим більш важливим, що матеріальних стимулів на той час в руках у Радянської влади майже не було і застосувати їх для заохочення та у якості винагороди у необхідних масштабах можливості фізично не було. Таким чином, можна констатувати, що невідкладне створення нагородної системі стало одним із важливих завдань Радянської влади, виконання якого мала велику роль для успіху соціалістичного (тобто на той час державного) будівництва. У рівній мірі це відносилось як до центру, так і УСРР, що в деяких питання мала змогу діяти цілком самостійно.

У майбутньому розрахунок на важливу роль нагородної системи, як високоефективного інструменту заохочення мас та створення нової ціннісної системи справдився. У подальші часи радянська нагородна система, включаючи державні відзнаки за трудові досягнення, відігравала безсумнівно велику роль у заохоченні широких мас у справі соціалістичного будівництва. На протязі подальших десятиріч – до значної девальвації ролі радянських державних нагород у другій половині 70-х років, трудові нагороди багато у чому успішно замінювали матеріальне заохочення (що мало особливо велике значення у роки Великої Вітчизняної війни).

На виконання вищенаведеної резолюції Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом, після проведеної спеціально створеною робочою групою підготовчої роботи, вже 5 травня 1921 року було прийнято постанову про порядок нагородження заснованим ВУЦВК орденом. При цьому зазначимо, що за час підготовки загаданої Постанови назва ордена була змінена й з’явився третій, вже остаточний варіант – орден Трудового Червоного Прапору УСРР.

Скоріше за все, рішення було прийнято з урахуванням того, що аналогічний орден було вже створено в РСФРР. Орден Трудового Червоного Прапору РСФРР було засновано VII Всеросійським з'їздом Рад 28 грудня 1920 року й він багато у чому став прикладом для українських більшовиків.

У тексті Постанови (що була підписана Головою ВУЦВК Г.І.Петровським і Секретарем ВУЦВК В.Єрмощенко) містилося чотири пункти, які чітко визначали порядок нагородження новостворeним орденом Трудового Червоного прапору УСРР. Цим повинна була опікуватися спеціально створена Комісія, завданням якої визначався розгляд подань про нагородження.

Наведемо її текст повністю виходячи з того, що саме ця Постанова стала першим кроком у створені нагородної системи Радянської України:

«1. Президією ВУЦВК утворюється окрема Комісія з членів Президії ВУЦВК і Південбюро ВЦРПС з п'яти осіб для розгляду питань про нагороду колективів і окремих осіб орденом Трудового Червоного Прапора.

2. Прохання про нагороду зазначеним орденом порушують колегії наркомів, а також президія Південбюро ВЦРПС і надають обгрунтовані постанови колегій і відомості про діяльність і трудові подвиги осіб і колективів, які підлягають нагороді.

3. В засіданнях окремої Комісії беруть участь з дорадчим голосом представники наркомів.

4. Постанови окремої Комісї про відмовлення в нагороді орденом остаточні і не підлягають оскарженню: постанови про нагороду затверджуються Президією ВУЦВК» [97, с.44].

Як ми вже раніше особливо наголошували в публікації в науковому журналі «Чорноморський літопис», потрібно звернути на цікаву особливість розгляду подань на нагородження [94, с.19]. Воно, згідно із прийнятою Постановою, відбувалось Президією ВУЦВК не одноосібно (так як це було у подальшому – як на республіканському, так й союзному рівні), а разом з Південним Бюро Всеросійської Центральної Ради професійних союзів. Не

викликає сумніву, що це за задумом засновників ордену Трудового Червоного Прапору УСРР, повинно було особливо підкреслити роль професійних союзів, а таким чином й в цілому робітничого класу у процесі нагородження. Подібної практики у нагородній системі не знала до цього жодна держава, що яскраво підкреслювало саме ідеологічну складову процесу нагородження.

У цьому ж контексті слід розглядати й рішення ВУЦВК про те, що нагородження могло бути як індивідуальним, так і колективним (при цьому звертає на себе увага та обставина, що у першому пункті Постанови попереду стоїть саме нагородження трудових колективів). Однак, на відміну від участі у процесі нагородження професійних спілок, подібну практику не можна вважати унікальною в європейській нагородній традиції. Фактично це була змінена на користь «відзначення трудових досягнень» абсолютно традиційна практика нагородження військових частин, що мала місце у багатьох європейських нагородних системах.

Майже одночасно з виходом Постанови Президією ВУЦВК була створена згадана Комісія з нагородження орденом Трудового Червоного Прапору УСРР. До неї увійшли авторитетні партійно-державні діячі (що повинно було підкреслити її високий статус): О.І.Буценко, С.Ф.Буздалін, Ф.Д.Карношин, В.М.Манцев, Ф.Я. Угаров [381, т.2, с.19].

Особливо вертає на себе увагу членство в Комісії В.М.Манцева – на той час голови ВУЧК, а з березня 1922 року до серпня 1923 року – народного комісару внутрішніх справ УСРР. Не викликає сумніву, що це було зроблено з метою надання ВУЧК попередньої оцінки подань на нагородження (це підтверджує й ряд чекістських документів цього часу). Задіяння в процесі розгляду подань на нагородження ВУЧК повинно було унеможливити нагородження як «політично небажаних» елементів, так і людей, на яких у чекістів були компрометуючі матеріли (включаючи матеріали про причетність до корупційних дій, що набули стрімкого поширення у часи

НЕПу). До речі, сам В.М.Манцев у цьому ж році отримав від ВУЦВК цей орден.

До виготовлення знаку ордену (що було створено лише наприкінці 1921 року) ВУЦВК видавалось лише свідоцтво про нагородження, на якому містились підписи Голови та секретаря ВУЦВК.

Про те наскільки важливим вважалося керівництвом Радянської України нагородження орденом Трудового Червоного Прапору УСРР, свідчить той факт, що відразу ж після його заснування відбулися й перші нагородження.

За рішенням 2-ої сесії ВУЦВК (проходила у Харкові з 5 до 8 травня 1921 року), що погодилась із пропозиціями щойно створеної Комісії по розгляду питань про нагородження, орденом Трудового Червоного Прапору УСРР були нагороджені наступні військові частини: 15-а, 30-а, 51-а стрілецькі дивізії Збройних Сил України і Криму (якими командував М.В.Фрунзе), а також 14-а кавалерійська дивізія Першої Кінної армії [574, арк.20].

Як було визначено Резолюцією 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, вищезгадані військові частини були нагороджені не за бойові заслуги (хоча всі вони відзначилися на полях боїв Громадянської війни та війни з Польщею). Нагороджені військові частини були саме за трудові заслуги у післявоєнній відбудові. У рішенні ВУЦВК зазначалось, що ці військові частини отримали нагороду УСРР як такі, що «особливо відзначились на фронті праці і посівної кампанії» [574, арк.20].

У наступному місяці ВУЦВК провів й перші індивідуальні нагородження. Орден Червоного Прапору УСРР отримали інженер К.І.Каспарянц та комісар В.С.Іванов, які керували роботами по відбудові Наводницького мосту в Києві, що було підірвано під час Громадянської війни [236, с.134-135].

До кінця 1923 року було проведено 123 колективних та індивідуальних нагороджень. Серед них: 45-а стрілецька дивізія, Чернігівський губернський земельний відділ, Ізюмський повітовий виконавчий комітет, київський завод

«Арсенал», навіть «трудове населення Київської губернії» (останнє нагородження ще раз засвідчило перш за все ідеологічну й пропагандистську спрямованість нагороди) [381, т.2, с.8].

Серед індивідуальних нагороджень можна відзначити такі відомі постаті як Голова ВУЦВК Г.І.Петровський (нагородження проведено 3 листопада 1922 року) та Голова Ради Народних Комісарів УСРР Х.Г.Раковський (нагородження проведено 1 серпня 1923 року) [526, с.113].

При цьому колективні нагородження за кількістю значно переважали індивідуальні (це легко відслідковується за даними архівного фонду ВУЦВК та аналізу преси того часу), що повністю відповідало радянській державній ідеології, яка декларувала перевагу колективу над особистістю.

До 1925 року нагороджені колективи і окремі особи отримували знак ордену зразка 1921 року.

Слід окремо зупинитися на питанні зовнішнього вигляду знаку ордену та безпосередньо його виготовлення в металі що дозволяє зрозуміти логіку побудови нагородної системи Радянської України.

Ще один з перших дослідників історії створення ордена Трудового Червоного прапору УСРР В.Й.Бузало застосував по відношенню до знаку цієї нагороди визначення «загадка» [40, с.9].

Про це ж йдеться й у праці «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» [526, с.123-124].

З цією думкою по відношенню до історії знаку ордена зразку 1925 року, не можна не погодитися й нові архівні матеріали, що ми виявили з цього питання, все більш підтверджують згадану думку.

Комісія ВУЦВК затвердила рішення спеціально створеного журі від 9 вересня 1925 року, яким визначалися переможці конкурсу щодо зображення ордену (першу премію здобув московський художник І.П.Кисельов, другу, харків'янин М.П.Супонін, третю також харків'янин О.В.Маренков) [526, с.120].

Згідно з описом у Статуті, орден повинен був виглядати наступним чином: «…являє з себе п'ятикутну зірку на яку покладено трибки (тобто зубчаста шестерня. – авт.), а серед цієї шестерні малюнок фабрики й верхня частина стану робітника з книгою, а на фоні золоте сонце. Верх ордена займає Червоний прапор з написом: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся», а внизу серп та молот поміж якими літери УСРР, під ними лежать два снопа з колоссями. На ордені напис - «За працю» [526, с.123-124].

Відразу після затвердження опису ордену починається вкрай бурхлива активність ВУЦВК по його виготовленню. При цьому, з незрозумілих причин, відразу ж приймається рішення замовити виготовлення ордену закордоном, хоча в Україні та в цілому в СРСР було цілком достатньо фахових ювелірів, що могли виготовити замовлення на найвищому професійному рівні. Для цього були спеціально виділені значні валютні кошті, яких було у влади вкрай обмаль и використовувалися вони на найнеобхідніші закупівлі для потреб оборони та народного господарства.

Можна висловити припущення, що скоріше за все, частина вищої номенклатури вирішила таким чином створити собі умови для закордонних відряджень (не виключено й можливості отримати частину виділених валютних коштів).

Вже 10 жовтня 1925 року ВУЦВК направив (за підписами секретаря ВУЦВК А.Буценка та Зав. Секретаріатом Президії ВУЦВК А.Зоріна й з поміткою «Негайно») наступного листа до Наркомзовнішторгу: «На підставі постанови ВУЦВК'у від 14/IX п/року (протокол Ч-17/122), Секретаріят ВУЦВК прохає замовити Торгпредству СССР в Германії виготовити орден Трудового Червоного Прапору за прикладеним зразком, срібний з позолотою в кількості однієї тисячі штук (1.000). Орден мусить окаймляти червона стрічка, як це зазначене на зразку. Орден потрібно виготовити в натуральну величину в згоді з зразком, крім того на звороті зазначити «За працю». Замовлення термінове» [575, арк.143].

Через п’ять днів ВУЦВК надсилає до Наркомату нового листа (явно згадавши, що партією політика українізації визначена як стратегічна лінія партії й побоючись звинувачення у її недооцінці) «…в справі виготовлення за кордоном ордену Червоного трудового прапору а кількості 1.000 штук, Секретаріат ВУЦВК’у прохає на ордені напис УССР замінити написом УСРР» [575, арк.144].

Зрозуміло, що у Наркомзовнішторгу були справи значно більш термінові ніж виготовлення знаків орденів й він не надто квапився виконувати це завдання. Тому 23 березня наступного року з адміністративно-господарського відділу ВУЦВК’у (за підписом «Завідателя» відділу Кійко і секретаря Ярощука) надходить лист до Наркомзовнішторгу: «Адміністративно-Господарський Відділ ВУЦВК’у, з доручення Секретаря ВУЦВК’у тов.БУЦЕНКА, просить вжити термінові заходи, що до надіслання до ВУЦВК зразка Ордену Трудового Червоного Прапору за вказівками відповідно нашого замовлення…, з тим аби після огляду зразка можливо було як найскоріше приступити до виконання замовлення. Одночасно з одержанням цього прохання повідомити, коли можливо чекати одержання зразку Ордена для огляду» [575, арк.147].

Відповідь до ВУЦВК надсилається вже 27 березня. Наркомат повідомляє, що «…нами було повернуто до н/Представника у Німеччині зразка ордену Трудового Знамені, як не правильно виконаного з проханням зробити другому більше кваліфікованому ювеліру і надіслати знову нам зразка, алеж до цього часу ні відповіді ні зразка, ми ще не одержали. Крім цього ми сьогодні надсилаємо до Берліну телеграму, що до прискорення з виконанням замовлення» [575, арк..146].

Після того як робота німецьких ювелірів отримує негативну оцінку, замовлення направляється до Франції. Про це свідчить термінова кодована (!) телеграму представника Укрдержторгу Жигалко: «Вследствие задержки исполнения, заказываем новые образцы Франции» [575, арк.149].

ВУЦВК не заперечував проти того щоб його замовлення передавалось до Франції й відразу дає позитивну відповідь. 3 квітня надсилається до Наркомторгу листа зі згодою за підписом вищезгаданого А.Зоріна та «Завідателя Загальної Канцелярії» Левенця: «З приводу відношення з запитанням, чи зробити замовлення у Франції на виготовлення Ордена Трудового Червоного Прапору, Секретаріят Президії ВУЦВК'у повідомляє, що він не суперечить, аби це замовлення було виготовлено у Франції» [575, арк.150].

Представництво Укрдержторгу при Торгпредстві СРСР активно зайнялося замовленням на виготовлення знаку ордену. У його листі Управлінню справами Укрнаркомторгу йдеться про найдрібніші деталі. Серед них й пропозиції щодо деяких змін у вигляді ордену, які чомусь, без попередньої згоди ВУЦВК, запропонував французький виконавець: «Посылаем Вам фотографи гипсовой модели Ордена Трудового Знамени. Больший размер должен приблизительно отвечать величине нормального знака и, кроме того, Аронсон (паризький ювелір. – авт.) предлагает для ежедневного ношения в петлице или для булавки в галстуке – маленький значок размером в пятнадцати копеечную монету. Маленький значок будет, конечно, точной копией большого….

…в этой модели, вокруг звезды сделан ореол из языков пламени, как символ вечного творческого огня революции, из которого вышел изображенный внутри новый мир труда.

На красном муаре ленты этот ореол должен быть эффектным.

Гипсовая модель совершенно неокрашена. На металле же знак будет иметь такой вид: солнце, серп и молот, колосья, все надписи, и, возможно, древко знамени – золотые. Знамя и лучи звезды покрыты эмалью, причем их эмаль на знамени алая и на звезде темно пурпурная.

Если проба окажется красивой, под эмалью на (нрзб) знамени и лучах звезды будут выгравированы тонкие извилистые бороздки, что даст эффектное светоизлучение эмали.

В отношении окраски, понятно, можно будет окончательно высказаться только при отливке по металлу

Все остальное на ордене не окрашено, и благодаря этому, белая фигурка рабочего будет особенно чеканной на золотом фоне солнца и окрашенных деталей» [575, арк.153].

Однак й робота французьких ювелірів не задовольнила ВУЦВК. За думкою покликаного ВУЦВК експерту-художника: «…Орден по своей форме напоминает собой обыкновенную бляху какого-нибудь сельского старосты или ночного сторожа, не выполнен точно по рисунку.

Прежде всего не выдержан рельеф, так как рельеф более глубок, для чего и означены на рисунке глубокие тени.

Во-вторых вся окраска серебряная, тоже глядит не презентабельно.

Почему ювелир не покрыл кирпичную стену красной эмалью.

Далее, фигура рабочего кладущего новый камень сделана необычайно грубо /камень окрасить в красный цвет или должен быть оттенен, так как нельзя разобрать книга это или лист бумаги/.

Ювелиру следует обратить внимание на фигуру рабочего, которая находится на полтиннике и рубле нашего Союза…

Осмотревши присланный Орден, находим, что выполнение его слишком грубо и кустарно почему предлагаем обратиться квалифицированному художнику-ювелиру» [575, арк.155-156].

Ще й надалі тривала переписка між ВУЦВК та Наркомзовніштоpгом, однак вона ні до чого так й не привела. Незважаючи на найактивнішу роботу радянських торгових представників закордоном та наявність значних коштів на виготовлення замовлення, знак ордену, що влаштував би ВУЦВК, так й не був виготовлений іноземними ювелірами.

В 1927 році ВУЦВК лишає свої активні, але при цьому надзвичайно погано організовані спроби виготовити знак ордену закордоном й вирішує, нарешті, розмістити замовлення на Київському ювелірному заводі. Але й на цей раз, з абсолютно незрозумілих причин, знаки ордена виготовлені не були.

При тому, що вище партійно-державне керівництво УСРР з питань власного престижу вкрай опікувалось найскорішим виготовленням нового зразку вищої державної нагороди республіки, знак ордену зразка 1925 року так ніколи й не з'явився. Скоріше за все це пояснюється якимось складними особистими відносинами та протиріччями між представниками вищої партійно-державної номенклатури УСРР, які неможливо вивчити на основі наявних архівних джерел. Це ще раз свідчить про велику роль суто суб'єктивного фактору у розвитку вітчизняної нагородної системи, що у деякі історичні періоди ставав визначальним.

В результаті, до кінця існування республіканського ордену, всі нагородження відбувалися зразками знаку ордену 1921 року.

Що стосується правового оформлення, то перший Статут ордену був прийнятий спільною Постанов ВУЦВК і Раднаркому УСРР 4 листопада 1925 року. Статут складався з чотирьох розділів А, Б, В та Г. Вони містили відповідно пункти щодо загальних засад ордену, порядку представлення до нагородження орденом і затвердження представлення, прав і переваг нагороджених, питань втрати ордені і позбавлення його.

Метою встановлення ордену визначалося наступне: «Щоб відзначити особливі заслуги перед Українською Соціалістичною Радянською Республікою поодиноких громадян і колективів працівників, що виявили особливу самовідданість, ініціативу, працьовитість і організаторські здібності» [222, ст.492].

Також в розділі «А» детально описувався знак ордену і текст грамоти про нагородження.

Розділом «В» чітко регламентувався порядок представлення ло нагородження і затвердження представлення. Головним його пунктом був наступний: «Право подавати до нагородження орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР мають всі установи й організації так центральні, як і місцеві. Прохання місцевих установ і організацій про нагородження орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, проходячи через вищі інстанції до

округових включно, надсилаються останніми на затвердження Президії ВУЦВК через окрвиконком» [222, ст.492].

Важливою віхою в історії вітчизняного нагородтворення стало прийняття 5 серпня 1931 року ВУЦВК і Радою Народних Комісарів УСРР Постанови про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР й затвердження Президією ВУЦВК його Статуту.

Згаданим Статутом, що був складений надзвичайно фахово й в цілому у відповідності до європейської нагородної традиції регулювалися всі важливі аспекти пов'язані із цією вищою державною нагородою УСРР. При цьому він однак був скорочений у порівнянні з попереднім Статутом, але всі основні пункти були збережені.

Статутом передбачалося як індивідуальне, так і колективне нагородження, а також чітко регламентувалося в кількох пунктах за які саме заслуги, як було сказано «у соціалістичному будівництві», ним нагороджуються [224, ст.28].

Особливо слід відзначити, що Статутом були закріплені виключні повноваження Президії ВУЦВК не тільки у нагородженні, але й в затвердженні зовнішнього вигляду знаку ордену, що слугувало правовому визначенню розвитку нагородної системи.

На першому місці стояв наступний пункт, що фактично мав узагальнюючий характер - всі наступні по суті лише деталізували його: «…за діяльність, що наслідком її були видатні досягнення в промисловості, сільському господарстві, на транспорті, в товарообороті, в заготівельних операціях, державних і кооперативних установ, підприємств і організацій» [224, ст.28].

Окремим пунктом встановлювалось, що орденом нагороджують на подання «урядництва, центральних наукових і мистецьких установ та центральних органів громадських організацій» [224, ст.28].

Також деталізовані були всі моменти процедури нагородження, носіння знаку ордену, позбавлення нагороди та навіть обвов'язків нагородженого.

Щоб зрозуміти ступінь деталізації процитуємо лише два пункти.

Відповідно до пункту 8: «На той час, коли громадянин, нагороджений орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР, перебуває під арештом, або під вартою, носити цей орден забороняється аж до скінчення арешту або перебування під вартою» [224, ст.28].

Відповідно до пункту 9: «У день смерті проводиря трудящих В.І.Леніна орден Трудовий Червоний Прапор УСРР треба закривати крепом» [224, ст.28].

Окремо були виписані обов'язки нагороджених, що особливо підкреслювало ідеологічну складову нагородженні вищою державною нагородою УСРР.

Так, нагороджений був, серед іншого, зобов'язаний «провадити активну громадську роботу в радянських, громадських організаціях, зв'язаних з основною діяльністю нагородженого» [224, ст.28].

Окремого детального вивчення для розкриття теми нашого дослідження потребує питання встановлення пільг і привілеїв нагородженим орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Розкриття питання пільг і привілеїв у нагородній системі дозволяє наблизитися до розуміння закономірностей її розвитку саме у широкому контексті комплексу політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства, саме у цьому питанні логіка та традиція фалеристики напряму стикається з інтересами як держави, так й безпосередньо людини, всіх трансформацій через які вони вимушені проходити у різні історичні періоди. При цьому особливої уваги в історії вітчизняної нагородної системи заслуговує саме радянський досвід, що пояснюється наступним.

Система пільг і привілеїв нагородженим є невід'ємною частиною будь-якої нагородної системи, у тому числі діючої вітчизняної.

Вперше питання надання особливих пільг нагородженим підняли при Директорії УНР (у тому числі в екзильний період), але в тих умовах реалізованими на практиці вони бути не могли.

На практиці надання пільг і привілеїв нагородженим було реалізоване (й набуло згодом широкого розвитку) саме у нагородній системі Радянської України, початок чому був покладений встановленням системи пільг і привілеїв кавалерам першого українського радянського ордену.

Особливо важливо підкреслити, що традиція надання пільг і привілеїв нагородженим в діючій нагородній системі України в загальних рисах збереглася у своїй основі саме радянська, що робить вивчення генези питання ще більш актуальнішим.

Прийняття 4 листопада 1925 року Статуту ордену Трудового Червоного Прапора УСРР стало початком системного встановлення пільг і привілеїв нагородженим українським радянським орденом.

Серед низки інших питань в статуті ретельно регламентувалися пільги та привілеї нагороджених й вони у подальшому не залишилися виключно на папері.

Згадані питання регламентувалися розділом «В», що мав назву «Права й переваги, зв'язані з одержанням ордена Трудовий Червоний Прапор УСРР» й включав наступні чітко виписані пільги та привілеї орденоносців:

«а) переважно, за інших однакових умов, перед всіма іншими кандидатами ставати на службу в державні й громадські установи і підприємства;

б) переважно, за інших однакових умов, перед усіма іншими кандидатами вступати до вищих шкіл;

в) одержувати індивідуальні пенсії у разі втрати працездатності;

г) переважно, за інших однакових умов, перед усіма іншими суперниками брати в оренду здаване у найми державне майно для трудового або особистого користування;

д) пільгово користуватися комунальними послугами, зокрема, беззаплатно їздити трамваями;

е) переважно, за інших однакових умов, користуватися всіма пільгами, належними працівникам» [222, ст.492].

При цьому зазначалося, що цими правами й перевагами користується у разі смерті нагородженого також його родина.

Показово, що одночасно з пільгами та привілеями індивідуальних орденоносців, згідно з пануючим тоді ідеологічним мейнстримом, що всіляко пропагував колективізм, визначалися й пільги та привілеї нагороджених орденом трудових колективів.

Згідно з 12-м пунктом статуту, колективи, нагороджені орденом Трудового Червоного прапору УСРР мали переважне за інших однакових умов право користуватися всіма пільгами, наданими колективам тих самих категорій, а також брати в оренду здаване в найми державне майно [222, ст.492].

Однак відразу після прийняття Статуту виникло багато проблем застосування ряду його статей й вони не вирішувалися на протязі кількох років. Це, у свою чергу, призвело у подальшому до розвитку і удосконалення відповідної законодавчої бази, що повинно були забезпечити практичну реалізацію орденського статуту у сфері надання нагородженим пільг та привілеїв.

Для розуміння того як на практиці застосовувався орденський статут і як на проблемні ситуації, що виникали реагувало вище державне керівництво Радянської України, необхідно процитувати виявлений нами в ЦДАВО України документ з фонду ВУЦВК. На ньому (копії з оригіналу) немає дати, але з контексту та документами, що зберігаються в цій же справі можна майже стовідсотково стверджувати, що він написаний не пізніше 1925 року (скоріше за все – у кінці весни чи влітку).

У своєму рапорті до «Завідателя Секретаріяту» Президії ВУЦВК секретар комісії по нагородах Туманов повідомляв про серйозні проблеми щодо реалізації пунктів Статуту, які надавали відносно значні пільги та привілеї (які мали особливе значення в складні двадцяті роки з їх низьким рівнем життя переважної більшості населення) нагородженим: «В постанові ВУЦВК'у й РНК УСРР про статут Трудового Червоного Прапору в розділі

«В» «права й переваги зв'язані з одержанням ордена Трудового Червоного Прапору УСРР в багатьох пактах (так у тексті, мається на увазі «пунктах» - авт.) зазначено, що героі праці нагороджені орденом Червоного Трудового Прапору мають пільги, як-то на квартирню платню, комунальні послуги, одержанні індивідуальної пенсіі в разі, коли втрачується працездатність нагородженого Орденом Червоного Трудового Прапору, безплатний проїзд по трамваях на терені УСРР і т.инш. Останній пакт про безплатній проїзд по трамваях виконується, що-ж торкається всіх інших пактів вищенаведеної постанови ВУЦВКу й РНК з 13/III – 25р. не виконуються.

Це пояснюється тим, що при розробці декретів де як раз ці питання повинні входити в них не робляться винятків для героїв праці. Наприклад, в декреті про квартирну платню нічого не складено.

Виходячи з цього я вважаю, що треба було-б зробити якісь конкретні заходи, встановити розмір цих пільг бо до мене звертаються багато т.т. нагороджених Орденом Червоного Трудового Прапору з запитанням як раз про розмір цих пільг» [575, арк.145].

Ряд документів з фонду ВУЦВК, інших державних установ та партійних органів підтверджують, що наведені Тумановим проблеми з пільгами та привілеями для орденоносців республіканського ордену не були поодинокими й безумовно мали системний характер.

Намагання їх вирішити у «ручному режимі», по кожній справі індивідуально – вказівками державних установ й партійних органів були малоефективними. До проблемних питань доводилось повертатися знову й знову. Між тим зі зростанням кількості нагороджених звернення зі скаргами постійно зростали.

У кінцевому рахунку це змусило республіканське керівництво ініціювати розробку окремої спільної (цю обставину слід особливо підкреслити – відповідальність за виконання ряду пунктів відносилася саме до урядової компетенції) постанови ВУЦВК і Раднаркому УСРР, яка регламентувала проблемні питання. Під назвою «Про зміну арт. 11 постанови

«Про орден «Трудовий Червоний Прапор УСРР» вона була прийнята 17 квітня 1929 року (підписана т.в.о. голови ВУЦВК М.Василенко, заступником голови Раднаркому О.Сербиченко й заступником секретаря ВУЦВК К.Горлинським [223, ст.90].

У преамбулі постанови було зазначено мету її прийняття – «надати максимальних пільг особам нагороджених орденом Трудовий Червоний Прапор УСРР» (при цьому спеціально зазначалося, що дія постанови поширюється й на всіх нагороджених до її виходу) [223, ст.90].

Документ деталізував надання пільг та привілеїв нагородженим й можна відзначити, що всі пункти були виписані так, щоб у подальшому не виникало непорозумінь у їх практичній реалізації.

Так, у пункті, що визначав право переважно перед усіма іншими кандидатами ставати на службу в державні і громадські установи зазначалося, що це правило не поширюється на передбачені в спеціальних законах випадки заміщення посад особами, увільненими в запас, «безреченцеву» відпустку або увільненими зовсім від служби з армії та флоту [223, ст.90].

Пункт про пенсійне забезпечення викладався у наступній редакції: «користуватися пенсійним забезпеченням через органи соціального страхування порядком, встановленим у спеціальному законі». При цьому він відразу деталізувався щодо питання оподаткування: «Пенсію, що її одержують особи, нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора УСРР, за тих випадків, коли ці особи є на службі або на роботі, не береться на увагу під час вирахування з них розміру коморного» [223, ст.90].

Аналогічно було зроблено й у відношенні пункту щодо переважного права одержувати в оренду здаване в найми державне майно для трудового або особистого користування. У постанові давалось детальне роз’яснення практики застосування цієї пільги у разі виселення адміністративним порядком з «замешкуваних» житлових приміщень з посиланням на спільну

постанову ВУЦВК і Раднаркому від 31 серпня 1927 року «Про адміністративне виселення громадян із житлових приміщень» [223, ст.90].

Одночасно постанова не тільки деталізувала раніше надані нагородженим пільги та привілеї, але й вводила кілька нових, що повинно було слугувати підвищенню престижу ордена:

- користуватися медичною допомогою на однакових підставах із застрахованими;

- пільгово користуватися комунальними послугами, зокрема, безкоштовно їздити комунальними залізницями;

- бути звільненими від уплати прописної оплати і оплати з осіб, що живуть у готелях;

- користуватися особливими пільгами з державного прибуткового податку на підставі спеціально закону;

- переважне право на прийом до будинку інвалідів [223, ст.90].

Особливо звертає на себе увагу те, що якщо пільги та привілеї нагородженим особам розписані у подробицях, то про нагороджені колективи у постанові не згадується взагалі. Це можна пояснити тією обставиною, що якщо звернення від окремих орденоносців щодо питань їх пільг та привілеїв були чисельними, то від трудових колективів їх не було взагалі (принаймні в фондах ВУЦВК та Раднаркому УСРР жодного подібного звернення нами не виявлено).

Таким чином можна вважати, що прийняттям спільної постанови ВУЦВК і Раднаркому від 17 квітня 1929 року було завершено створення повної законодавчої бази пільг та привілеїв нагороджених вищою державною нагородою УСРР.

Якщо надати їй характеристику в цілому, то не викликає сумнівів, що за зовнішньою ідеологізованою термінологією, вона була створена з урахуванням світового нагородного досвіду й принципово нічим не відрізнялась від діючих на той час в європейських державах.

Що стосується саме морального аспекту нагородження, то слід зазначити наступне - ще до створення повної законодавчої бази відносно всіх аспектів нагородження вищою державною нагородою Радянської України, орден Трудового Червоного Прапору УСРР активно використовувався в якості засобу морального заохочення широких верств населення.

Наявні в фондах ЦДАВО України архівні документи не дозволяють нам визначити точну кількість нагороджених цим орденом. Архівні документи щодо нагороджень збереглися нерівномірно і найповніше вони представлені на нагородження видатних діячів культури і мистецтва. Також виходячи з них одних було б неправильно робити статистичні підрахунки щодо соціального, вікового тощо складу нагороджених.

Однак наявний масив документів на нагородження все ж таки дає змогу докладно вивчити процедуру процесу нагородження, оформлення документів на нього тощо. Це були перші зразки оформлення всього комплексу нагородних документів періоду Радянської України, які згодом в певній мірі зіграли роль у подальшому розвитку нагородної системи УРСР, а після 1991 року й незалежної України.

Надзвичайно цікавими є повідомлення щодо нагородження орденом Трудового Червоного Прапору. До самого кінця нагородження орденом повністю усталеної форми повідомлень так не було створено і ми можемо спостерігати їх досить значні варіації. Однак в усіх варіантах згаданий документ мав значно ширші функції ніж безпосередньо повідомлення про нагородження, а й містив в собі необхідні ідеологічні установки. Останнє пояснюється ще й тим, що як правило часто згадані повідомлення друкувались місцевих газетах.

Торкаючись питання публікації повідомлень у місцевих ЗМІ слід відзначити наступний характерний момент - повідомлення надсилалися, як правило, не на домашню адресу нагородженого (інформація щодо якої містилася у документах), а в більшості випадків на адресу місця роботи і

згодом друкувалися у місцевих газетах. Таким чином, заздалегідь робилося все щоб повідомлення про нагородження стали широко відомим.

Найбільш часто зустрічається приблизно наступна форма повідомлення як у цитованому нижче повідомленні льотчика О.Т.Бербеко:

«ЧЕРВОНОМУ ВІЙСЬКОВОМУ ЛІТУНУ ЧЕРВОНОПРАПОРЦЕВІ, тов. Бербеко О.Т.

Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету сповіщає Вас, що в своїому засіданні від 25 лютого 1925 року (протокол ч.60/196), заслухавши доповідь Комісії по нагороді Вас Орденом Червоного Трудового Прапору за працю, яку Ви проробили на 7-му Авіазаводі по виконанню завдань ГУВП, про здачу аеропланів, а також за Вашу енергійну й плодотворну роботу по розвитку авіації на Україні, популяризації її повітряної Фльоти та по зміцненню авіа освіти серед широких працюючих мас, шляхом провадження Вами безкоштовно масових польотів в порядку суспільного відклику, ухвалила:

- «Висловити від імені Президії ВУЦВКу щиру подяку та видати відповідну грамоту» [578, арк.90].

Під цим та подібними повідомленнями містилися підписи Голови та Секретаря ВУЦВК.

Звертає на себе увагу форма яка вживалася до виготовлення знаків ордену Трудового Червоного Прапору - йшлося виключно про нагородження Грамотою.

Також надзвичайно цікаві ще наступні моменти. По-перше, те, що назва ордену тут вживається в формі «Червоного Трудового Прапору» нарівні з «Трудового Червоного Прапору». Останнє свідчить про те, що нагородна система була ще не усталена і знаходилася у початковій стадії розвитку, коли навіть назва єдиної державної нагороди не була остаточно формалізована.

По-друге, вкрай цікава вживана назва для нагородженого «червонопрапорець». Ця обставина свідчить про активну нагородну творчість саме в УСРР, про намагання відійти не тільки від дореволюційних

стандартів (коли нагороджені іменувалися кавалерами того чи іншого ордену), але й вже усталеної загальносоюзної практики в якій згадана нагородна стара традиція в цьому відношенні повністю збереглася й нагороджені також називалися кавалерами.

Однак нагородження республіканським орденом продовжувалося відносно короткий час. 23 квітня 1933 року вийшла Постанова Президії ЦВК СРСР «Об орденах Союза ССР и союзных республик и о нагрудных значках», що була направлена на централізацію й уніфікацію нагородного законодавства в СРСР. Як було зазначено в тексті зазначеної Постанови:

«1. Установить, что со дня опубликования настоящего Постановления награждение орденами за отличия может производиться только постановлениями Центрального исполнительного комитета Союза ССР и его президиума.

За центральными исполнительными комитетами союзных республик сохраняется право представления в президиум Центрального исполнительного комитета Союза ССР о награждении орденами.

2. В соответствии со ст. 1 настоящего Постановления прекратить награждение центральными исполнительными комитетами союзных республик орденами этих республик, оставив действующими лишь выдаваемые президиумом Центрального исполнительного комитета Союза ССР ордена Союза ССР: «Ленина», «Красное Знамя», «Красная Звезда» и «Трудовое Красное Знамя».

3. Все ордена союзных республик, выданные центральными исполнительными комитетами союзных республик до издания настоящего Постановления, сохраняют свою силу в пределах утвержденных о них положений…» [230, с.1].

Після виходу цієї Постанови нагородження українським республіканським орденом Трудового Червоного Прапора було припинено й до набуття Україною незалежності вітчизняна нагородна система

розвивалася в гранично звуженій парадигмі відсутності інституту власних орденів та медалей.

Що стосується важливого питання загальної кількості нагороджених, то ми вже вказували вище, що не всі архівні документи з цього питання збереглися. Однак все ж таки загальний порядок кількості нагороджених визначити можна. В 1967 році за запитом Голови Президії Верховної Ради УРСР Д.С.Коротченка (в цей час Перший секретар ЦК КПУ П.Ю.Шелест висунув нагородні пропозиції щодо встановлення нових республіканських нагород, про що буде йтися мова нижче) республіканський Центральний державний архів жовтневої революції встановив за наявними у його фондах документами кількість нагороджень цим ордено) – 305 чоловік та 7 трудових колективів [582, арк.170]. Хоча, повторимо, ця цифра не є повною, але все ж таки дає можливість впевнено стверджувати, що кількість нагороджень була відносно обмеженою. Останній факт у свою чергу свідчить про розуміння керівництвом Радянської України пріоритету збереження престижності трудової нагороди над масовим нагородженням (саме недотримання цього принципу стало причиною девальвації престижності радянських нагород у брежнєвський період).

Однак ще до припинення нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР, паралельно з орденами центру і республіканською державною відзнакою, в нагородній системі України набув високого авторитету і значення інститут присвоєння почесних звань – нова форма відзначення громадян зі успіхи в господарському та культурному будівництві в республіці.

Вперше вони з’являються в нагородній системі УСРР вже на самому початку 20-х років, а після припинення нагородження республіканським орденом Трудового Червоного Прапора стали головною складовою нагородної системи Радянської України.

У кодексі законів про народну освіту УСРР розділ третій під назвою «О присвоении почетных званий» був повністю присвячений цьому питанню. І

саме тоді вперше у вітчизняній нагородній системі з'являєтся практика нагородження почесними званнями, що було, знову це підкреслимо, абсолютною новацією у світовій фалеристичній практиці. Важко переоцінити значення данного факту враховуючи, що до середини 90-х років, вже за часів незалежної України, саме почесні звання були головним, а де-факто і майже єдиним елементом вітчизняної нагородної системи.

У вищезгаданому Кодексу законів про народну освіту УСРР було визначено наступне щодо введення інституту почесних звань:

«765. Особо отличившиеся как дарованиями, так продолжительностью и преданностью служении трудящимся массам, работники искусств могут быть награждаемы званием Заслуженного артиста (художника) УССР» [498, ст.765].

Також у Кодексі чітко визначався порядок присвоєння почесних звань діячам мистецтв та матеріальні привілеї, які надавалися нагородженим:

«766. Означенные звания присваиваются постановлениями коллегии Наркомпроса, по представлении Главполитпросвета, согласованным с соответственными руководящими профессиональными органами и могут быть сопровождаемы присуждением ценных материальных наград.

767. Присвоение звания Народного артиста (художника), а также отличий, сопровождаемых материальным пожизненным обеспечением, вносится Главполитпросветом через Наркомпрос на утверждение Совета Народных Комиссаров» [498, ст.766-767].

Введення інституту нагородження почесними званнями не залишилось тільки на папері – практично відразу він почав реалізовуватися на практиці. Серед перших нагороджених були визначні діячі українського мистецтва, що повинно було продемонструвати турботу комуністичної влади про його розвиток.

Серед наявних архівних матеріалів першим документом про нагородження діячів українського мистецтва почесним званням є Постанова Ради народних комісарів УРСР про нагородження видатної української

акторки і однієї із засновниць українського професійного театру М.К.Заньковецької (Андросовської). Скоріше за все, згадана Постанова була першою у черзі нагородження почесними званнями.

Згадану урядову постанову від 12 січня 1923 року підписали у Харкові наступні посадові особи – «За председателя Совета Народных Комиссаров УСРР М.Фрунзе, Управляющий делами Совнаркома П.Солодуб, Секретарь СНК И.Стрелков» [639, арк..29].

Особливо зазначимо – те, що Постанова була підписана самим М.В.Фрунзе, надзвичайно важливою фігурою не тільки у республіканській, але й в союзній державно-партійній ієрархії, свідчить про велику увагу яка приділялася владою питанню нагородження діячів мистецтва почесними званнями.

Відповідно до підписаної Постанови Раднаркому:

«В ознаменование сорокалетия сценической деятельности Марии Константиновны Заньковецкой и заслуги ее перед украинским театром Совет Народных Комиссаров постановил:

1. Представить Марии Константиновне Заньковецкой звание Народной артистки УСРР.

2. Театр бывший Троицкий народный дом в Киеве именовать впредь театром им. М.К.Заньковецкой.

3. Признать за М.К.Заньковецкой право на усиленную пожизненную пенсию и предложить НКСобесуи НКПросу установить размер таковой» [639, арк..29].

Звертає на себе увагу наступна обставина. Нагородження почесним званням с самого початку не було суто моральним заохоченням – воно передбачувала одночасно і надзвичайно суттєві матеріальні пільги (у даному випадку встановлення високої пожиттєвої пенсії). При цьому ці пільги не поступалися тим, що надавалися нагородженим орденом Трудового Червоного Прапора УСРР.

Таким чином це суттєво підвищувало вагу згаданої нагороди, у тому числі у порівнянні з нагородженим більш високими державними відзнаками.

Після нагородження М.К.Заньковецької було проведено ще низку нагороджень видатних діячів національного мистецтва.

При цьому слід відзначити, що поступово нагородження приймало все більш усталені форми – у тому числі йому передувало обов'язкове подання з переліком заслуг кандидата на відзнаку, що не завжди було зроблено при найперших нагородженнях.

Усталена процедура нагородження чітко відслідковується на наявних архівних документах ЦДАВО України. Також вона свідчить про зростання престижності нагородження почесним званням, що випливає з тексту обґрунтування нагородження, де надзвичайно детально перераховуються заслуги кандидата та робиться пропозиція про нагородження.

Прикладом цьому є кілька обґрунтувань нагородження на видатних діячів української культури, які були нагороджені після М.К.Заньковецької.

Так, у обґрунтуванні нагородження (було підписано у Харкові 8 серпня 1925 року) почесним званням народного артиста видатного режисера Леся Курбаса було сказано наступне: «Беручи до уваги невтомну роботу тов. Курбаса О.С. в галузі революційного театрального мистецтва, його заслуги як провідника нових течій в українському театральному мистецтві, що значно сприяв розвиткові пролетарського театру в Україні й поступовому перетворенню форм останнього, а також заслужену популярність його серед робітників, селян не тільки в УСРР, але й поза її межами, - Рада Народних Комісарів постановила: нагородити артиста і режисера Курбаса Олександра Степановича званням Народного артиста Республіки» [641, арк..26].

Також слід зазначити, що нагородженню передувала обов'язкова низка попередніх документів, без яких нагородження не могло відбутися і їх кількість постійно збільшувалася, що свідчило про постійне ускладнення процедури. Серед них головним документом було подання профільного

народного комісаріату, в якому потрібно було надзвичайно докладно перерахувати заслуги претендента на нагородження почесним званням.

Наприклад, у поданні на нагородження видатної української акторки М.М.Старицької було сказано, що вона є «найстарішою й видатнішою акторкою Українського театру, що вона є фундатором першої на Україні Драматичної школи, що існує й досі,що вона, маючи змогу займати дуже видатне положення в колі найкращих театрів, головним чином проводила свою роботу в фабрично-заводських районах і заснувала кілька народних театрів, що існують дотепер. Протягом 40 років М.М.Старицька цілком віддавалася артистичній і педагогічній діяльності і має заслуги як «Герой труда» [640, арк.108].

Про постійну деталізацію процесу оформлення документів на нагородження свідчить й те, що з часом обов'язковою для всіх кандидатів на нагородження стала особиста підписка про політичну лояльність, без якої у більшості випадків не проводилося оформлення документів.

Так, наприклад артист театру Української державної драми в м.Одеса І.Е.Замічковський 18 березня 1926 року дав розписку про політичну лояльність наступного змісту: «Я, нижче підписаний Іван Едуардович Замічковський, Артист українського театру, даю свій підпис. Що до цього часу проти Радянської влади не виступав і виступать не буду» [640, арк..53].

Зазначимо, що при цьому так і не було вироблено усталеної форми подібної підписки про політичну лояльність, що було однією з головних ознак того, що нагородна система УСРР була досить довгий час у процесі становлення.

Про довільність форми цього обов'язкового для нагородження документу свідчить, наприклад, підписка від 25 березня 1926 року співака Харківської державної опери О.Г.Мосіна, що значно текстуально відрізняється від тексту підписки І.Е.Замічковського: «В Наркомпросвещения артиста Государственной оперы Александра Григорьевича Мосина. Заявление. Настоящим подтверждаю, что за все время

существования Советской власти к последней относился всегда сочувственно и ни в каких выступлениях против Советской власти не участвовал» [640, арк.73].

Однак у деяких особистих справах нагороджених згадана підписка відсутня. Останнє знову таки є свідченням, що нагородна система не була остаточно усталеною й знаходилася у процесі розвитку.

Ця деяка неусталеність процедури нагородження, відсутність єдиного для всіх випадків чіткого переліку необхідних документів (хоча в цілому процес поступово постійно розвивався у напрямі деталізації і формалізації) було характерне для вітчизняної нагородної системи до середини 30-х років. Як було цілком вірно зазначено в найбільш авторитетній роботі з історії вітчизняної фалеристики: «Навіть короткий перелік нагороджень, що відбувалися в Україні з 1922 року, дає підставу стверджувати – надання «почесного чину» не мало чітко визначеного правового фунадаменту. Подання про нагородження надходили від різних установ та відомств, надсилалися до Наркомпросу, ВУЦВК або РНК УСРР, а далі справа полягала тільки в тому, щоб проштовхнути в урядових інстанціях того чи іншого кандидата. Саме через це і через відсутність архівних джерел та документів установ за ті роки, відомості про кількість та персональний склад нагороджених не потрапили до статистичних документів офіційної звітності. Облік державних нагороджень в Україні почали вести систематично лише з 1935 року» [526, с.305].

1934 рок став переламним у процесі формалізації та вдосконалення інституту нагородження почесними званнями. Саме з цього часу процес набув чіткого оформлення в тодішньому правовому полі й став усталеним та чітко формалізованим в усіх відношеннях.

13 січня 1934 року у м.Харкові була прийнята спільна Постанова ВУЦВК та Раднаркому УСРР про почесні звання працівникам науки, техніки й мистецтва, що знаменував початок якісно нового періоду у процесі нагородження почесними званнями, а також значно розширив коло осіб, які

могли бути ними нагородженими (додавши до діячів культури працівників сфери науки і техніки).

Процитуємо найважливішу частину згаданої постанови:

«Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановили:

1. Встановити такі почесні звання для працівників науки, техніки і мистецтва:

а) Заслужений діяч науки, техніки або мистецтва.

б) Народний артист (художник) республіки.

в) Заслужений артист (художник) республіки.

2. Звання Заслуженого діяча науки або техніки надається за особливо цінні праці в галузі науки або техніки, чи за особливо важливі для соціалістичного будівництва відкриття й винаходи, або за видатну науково-практичну, науково-педагогічну й науково-популяризаторські діяльність.

3. Звання заслуженого діяча мистецтва надається за видатну художню діяльність або за виключно цінні художні твори в будь-якій галузі мистецтва.

4. Звання народного артиста (художника) республіки надається особам, що мають винятково високі заслуги й досягнення в музичному, сценічному й кінематографічному мистецтві, виявлені як у художній творчості, так рівно у виконанні.

5. Звання Заслуженого артиста (художника) республіки надається особам, що мають особливі заслуги в мистецтві, зокрема у виконанні мистецьких творів» [224, с.23].

Важливою новацією у нагородженні було запровадження обов’язкового трудового стажу для нагородження діячів мистецтва, що було позитивним фактором з огляду на відчутне зниження таким чином суб’єктивного фактору.

Як було зазначено у Постанові від 13 січня 1934 року: «Для нагороди діячів мистецтва званням Народного чи Заслуженого артиста (художника)

республіки…треба, щоб вони мали стаж художньої роботи в галузі мистецтва не менш як 10 років за Радянської влади» [224, с.23].

Але найбільш принциповим нововведенням стало визначення ще більш чіткого порядку процесу нагородження чим раніше, що також, крім формалізації нагородної справи, слугувало різкому зниженню суб'єктивного фактору. Як було зазначено: «Звання Заслуженого діяча науки, техніки або мистецтва й Народного артиста (художника) республіки надається за постановами Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету за поданням відповідних народних комісаріатів, ЦВК АМСРР, обласних виконавчих комітетів, професійних та інших громадських організацій.

Звання Заслуженого артиста (художника) республіки надається за постановами Народного комісаріату освіти УСРР у порозумінні з Всеукраїнським комітетом професійної спілки працівників мистецтва» [224, с.23].

Таким чином, можна констатувати, що з 1934 року система нагородження почесними званнями (що фактично відігравала роль нагородної системи в цілому) набула в Радянській Україні усталеного вигляду. Хоча у подальшому вона й продовжувала розвиватися і удосконалюватися, але це проходило вже виключно у рамках визначених вищезгаданою Постановою парадигми. В результаті подальшого розвитку інститут присвоєння почесних звань став основою нагородної системи спочатку Радянської України, а згодом і важливою складовою нагородної системи незалежної України.

3.2 Розвиток нагородної системи УРСР у роки Великої Вітчизняної війни та її вплив на загальносоюзну нагородну систему

Незважаючи на вкрай складні умови нагородна система України продовжувала розвиватися і ефективно функціонувати навіть в роки Великої Вітчизняної війни. Зазначимо, що вивчення цього періоду є вкрай важливим

для розуміння розвитку вітчизняної нагородної системи в цілому, її важливої ролі фактора морального заохочення та здатності виконувати покладені на неї функції в екстремальних умовах.

Як і в попередній період роль цілісної нагородної системи Української РСР відгравав інститут присвоєння почесних звань, що продемонстрував свою доволі високу ефективність в довоєнний період.

Нагородження почесними званнями Української РСР у роки Великої Вітчизняної - одна з найцікавіших сторінок в історії вітчизняної нагородної системи. Таким чином також виявився справжній героїзм нашого народу у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Навіть у найтяжчі часи найбільш страшної в історії людства війни продовжувалися нагородження почесними званнями й сам цей важливий інститут нагородної системи постійно розвивався та вдосконалювався. Це свідчило про незламний дух нашого народу у боротьбі за звільнення рідної землі та його спрямованість у майбутнє. Якщо ж проводити історичні аналогії, то цей факт можна порівняти із знаменитим військовим парадом на Червоній площі у листопаді 1941 року під час німецького наступу на Москву, що також показало незламний дух народу у час найтяжчих випробувань.

Територія УРСР була в 1941-1942 роках повністю окупована, але переважна більшість державних установ, промислових підприємств, науково-дослідних центрів та осередків були евакуйовані в інші регіони СРСР, де вони відразу ж активно розгорнули свою роботу для фронту.

Але незважаючи на вкрай важкі умови евакуації, вище радянське і партійне керівництво СРСР всіляко сприяло роботі республіканських органів влади УРСР поза межами української території.

Не можна не погодитися із наступною тезою авторського колективу «Української фалеристики» щодо причин активного розвитку нагородної системи УРСР в роки війни: «…в нещадних умовах війни та за складних дипломатичних відносин з антигітлерівськими союзниками роль

зовнішньополітичного представництва УРСР, навіть формально декларована, набула неабиякої ваги». [526, с.309]

Безумовно, цілком очевидно, що нагородна система УРСР активно використовувалася як пропагандистський елемент для зовнішньополітичних цілей СРСР. Однак слід констатувати, що, як мінімум, не менш вагомим чинником був й суто внутрішній. Продовження функціонування в умовах війни нагородної системи УРСР (яка була суто цивільною на відміну від загальносоюзної) повинно було укріпити дух народу, його мужність у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Коли в час війни нагороджувалися діячі мистецтва, науки і культури це ще раз символічно засвідчувало непорушну впевненість в кінцевій перемозі та намагання вже зараз почати будувати нове мирне життя.

Показово в тому числі, що нагородження почесним званням заслуженого діяча науки УРСР продовжувалося ще навіть до початку перелому у ході війни (хоча стало значно більш інтенсивним у 1943 році, після Сталінградської битви).

Так, у лютому 1942 року почесне звання Заслуженого діяча науки було присвоєно відомому вченому І.М.Іщенку [585].

А за період з листопада 1942 по жовтень 1943 року цього почесного звання були удостоєні видатні українські вчені різних галузей науки О.М.Ястребов, П.П.Будников, Г.М.Гуревич, В.С.Деркач, Б.М.Маньковський, О.В.Нагорний, І.О.Поваженко, М.С.Спіров, Г.О.Татарінов [593].

В 1943 році нагородження почесними званнями різко збільшилося у порівнянні з вкрай важким для положення на фронтах 1942 роком. Після Сталінградської битви заслуженими діячами науки УРСР стали Ф.А.Уфімцев, М.М.Цехновіцев, С.Х.Чавдаров; заслуженими діячами мистецтва УРСР – М.Г.Дерегус, Д.Г.Євтушенко, В.І.Касіян, П.О.Козицький, М.Г.Лисенко, П.Д.Муравін, О.С.Пащенко, М.А.Шаронов; народними артистами УРСР – Д.С.Антонович-Будло, Ф.А.Барвінська, М.К.Висоцький,

Л.М.Гаккебуш,, Л.П.Карташов, В.Г.Магара,, Г.В.Маринич, Г.М.Полежаєв, О.Г.Сердюк, В.М.Чистякова [603-623].

Почесного звання Заслуженого артиста УРСР у 1943 році було удостоєно 35 видатних діячів сцени [526, с.310].

Але крім чергових нагороджень, у ці роки нагородна система (тобто фактично інститут почесних звань) УРСРС й активно розвивалася.

Надзвичайно показовим стало прийняття 11 жовтня 1943 року, незадовго до звільнення столиці України, Указу Президії Верховної Ради УРСР про встановлення звання Народний художник УРСР.

Відповідно до тексту Указу було встановлено для видатних діячів образотворчого мистецтва УРСР, що відзначилися своїми творами в галузі живопису, скульптури, графіки, декоративного і прикладного мистецтва, звання Народний художник УРСР [64, ст.24].

Другим пунктом Указу визначалося, що почесне звання Народний художник УРСР присвоюється виключно Президією Верховної Ради УРСР. Це додатково свідчило про високу престижність цієї нової нагороди (а також про збереження авторитету республіканського інституту присвоєння почесних звань) враховуючи, що саме Президія Верховної Ради формально вважалася в радянській системі найвищим органом влади [64, ст.24].

Показово, що саме у часи Великої Вітчизняної війни нагородна система присвоєння почесних звань було остаточно упорядковано і ретельно унормовано до найменших деталей. Це можна пояснити кількома факторами з яких особливо потрібно виокремити два визначальних.

На першому місці безумовно стоїть фактор укріплення народного духу для досягнення кінцевої перемоги – демонстрація того, що навіть у роки війни країна розвивається в усіх сферах і її видатні люди отримують належну високу оцінку з боку держави.

Іншим фактором було те, що після початку Великої Вітчизняної війни державне керівництво СРСР взяло курс на укріплення всіх інститутів державного управління та різкого зниження рівня революційно-радикальної

риторики. Це призвело у тому числі до формалізації та правової уніфікації ряду сфер, які до цього часу частково знаходилися під впливом «революційної свідомості», ніж у правовому полі. Нагородна система була і залишається одним з необхідних та вкрай важливих атрибутів державності і новий державний курс не міг її не торкнутися.

В 1944 році нагородження почесними званнями продовжувало бути надзвичайно активним.

Приведемо лише нагородження найбільш відомих діячів різних сфер. Так, в 1944 році почесне звання Заслуженого діяча науки УРСР було присвоєно К.Г.Воблому, О.М.Диннику, Г.Ф.Проскурі, М.В.Птусі, О.І.Смирнову-Замковому, М.Г.Холодному. Почесним званням Заслуженого діяча мистецтв УРСР був нагороджений М.І.Вериківський, а Народного художника УРСР А.М.Браславський-Страхов, К.Д.Трохименко. Почесне звання Заслуженого лікаря УРСР отримали видатні медики В.В.Іванов, М.М.Міхно, Г.К.Гнідий, А.Й.Плашевський. Заслуженим артистом УРСР став О.Н.Сорока [526, с.310] .

Однак, необхідно зазначити, що при цій великій кількості нагороджень не існувало єдиного правового документу, що унормовував би всі питання нагородження почесними званнями УРСР.

Згадану негативну обставину цілком усвідомлювало українське вище партійне-державне керівництво і вже 26 вересня 1944 року була прийнята Постанова Президії Верховної Ради УРСР про затвердження Положення про почесні звання Української РСР (Постанова була підписана Головою Президії Верховної Ради УРСР М.Гречухою і Секретарем Президії Верховної Ради УРСР О.Межеріним) [65, ст.13]. Затверджене Положення стало ознакою остаточної (на цей період) уніфікації інституту нагородження почесними званнями та повністю ввело його у наявне тоді правове поле.

Вважаємо за необхідне більш докладно зупинитися на змісті цього нормативно-правового документу враховуючи надзвичайно велике значення

прийняття Положення про почесні звання Української РСР для подальшого розвитку вітчизняної нагородної системи.

Першим, найголовнішим пунктом Положення було визначено, що почесні звання Української РСР присвоюються виключно Президією Верховної Ради Української РСР [65, ст.13].

Далі йдеться про коло осіб які мали право на нагородження і докладний перелік заслуг за які присвоюється кожне почесне звання.

Слід привести згаданий докладний перелік виходячи з того, що він унормував на кілька десятиріч практику присвоєння почесних звань в тій чи іншій галузі.

Звання Заслуженого діяча науки і техніки або звання Заслуженого діяча науки Української РСР повинно було присвоюватися за особливо цінні труди в галузі науки і техніки, за особливо важливі для соціалістичного будівництва відкриття й винаходи або за видатну науково-практичну й науково-популяризаторську діяльність [65, ст.13].

Звання Народного художника Української РСР повинно було присвоюватися живописцям, скульпторам, графікам та архітекторам, які створили видатні твори в галузі живопису, скульптури, графіки, архітектури і декоративно-прикладного мистецтва та які мали особливі заслуги в справі розвитку мистецтва [65, ст.13].

Звання Народного артиста Української РСР повинно було присвоюватися режисерам і артистам театру, кіно, естради, цирку, капели, композиторам, диригентам, музикантам, що володіли винятковою виконавчою майстерністю, що створили видатні художні твори, вистави, кінофільми, музично-виконавчі твори і мали особливі заслуги в справі розвитку мистецтва [65, ст.13].

Звання Заслуженого діяча мистецтв Української РСР присвоювалось режисерам, артистам, художникам, скульпторам, архітекторам, композиторам, диригентам, педагогам художніх учбових закладів, що створили великі по своєму значенню твори мистецтва або мали великі

заслуги в справі виховання й підготовки художніх кадрів, а також у створенні наукових праць у галузі мистецтва [65, ст.13].

Звання Заслуженого артиста Української РСР присвоювалось режисерам, артистам театру, кіно, естради, цирку, капели, композиторам, диригентам, музикантам, що володіли високою майстерністю, створили високохудожні образи, вистави, кінофільми, музично-вокальні твори і своєю діяльністю сприяли розвитку мистецтва [65, ст.13].

Звання Заслуженого вчителя школи Української РСР присвоювалось вчителям початкових, неповних середніх, середніх, спеціальних і педагогічних шкіл, які мали стаж педагогічної роботи не менше 10 років, за видатні успіхи в справ навчання дітей, виховання в них почуття любові й відданості батьківщині [65, ст.13].

Звання Заслуженого лікаря Української РСР присвоювалось лікарям лікарських дільниць, амбулаторій, родильних будинків, лікарень, поліклінік, лікувально-профілактичних, санітарних установ і органів охорони здоров'я, які пропрацювали в цих установах не менше 10 років і особливо відзначились у своїй практичній діяльності в галузі охорони здоров'я [65, ст.13].

У Положенні чітко визначався й уніфікований порядок подання до нагородження усіма, без виключення, існуючими на той час почесними званнями. Відповідно до встановленого нового порядку, почесні звання присвоювалися по представленню Народних комісаріатів і Управління в справах мистецтв при Раднаркомі Української РСР. Також клопотання про присвоєння почесних звань могли порушити районні, міські ради депутатів трудящих та їх виконавчі комітети, партійні, профспілкові й інші громадські організації перед виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих, які повинні були вносити свої пропозиції до відповідних Народних комісаріатів або Управління в справах мистецтв при Раднаркомі Української РСР [65, ст.13].

Також у Положенні вперше унормувалося питання видачі всім особам, які отримали почесне звання особливої грамоти Президії Верховної Ради УРСР [65, ст.13].

Вперше крім того було унормовано питання щодо позбавлення почесного звання. Положенням було визначено, що позбавлення почесного звання може бути проведено тільки Президією Верховної Ради Української РСР [65, ст.13].

Нове Положення про почесне звання не залишилося на папері, а відразу почало активно застосовуватися на практиці й почесними званнями відповідно до нової правової практики почали нагороджувати широке коло осіб.

В цілому можна констатувати, що в період Великої Вітчизняної війни інститут нагородження почесними званнями безумовно зіграв важливу роль у патріотичному піднесенні населення Радянської України у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Не менш важливим для розвитку нагородної системи України стало те, що саме у роки Великої Вітчизняної війни інститут нагородження почесними званнями остаточно набув правового унормування, що стало визначною віхою у всьому розвитку нагородної системи України.

Також вкрай важливо для розкриття теми нашого дослідження зазначити, що саме у роки Великої Вітчизняної війни вперше після 20-х років відбулася спроба відновлення власної нагородної системи УРСР у повному обсязі, тобто заснування республіканських орденів і медалей. Однак її нова спрямованість полягала у тому, що якщо раніше республіканська нагородна система була орієнтована виключно на відзнаку трудових заслуг, то під час війни нагородні проекти були зорієнтовані тільки на відзначення бойових заслуг у боротьбі з фашистськими окупантами.

Як вже зазначалося, у роки Великої Вітчизняної війни партійно-державна влада СРСР, відмовившись від старих суто революційних гасел. У свою чергу вона звернулася до національно-державного патріотизму і всім

пов'язаним з ним традиціям. Серед іншого влада стала надзвичайно активно відновлювати перервану історичну спадкоємність з історичною вітчизняною фалеристикою у сфері бойових нагород. Це сталося не тільки з установою ордена «Слави» трьох ступенів, який став фактично прямим наступником прославленого знака ордена Святого Георгія-Побідоносця і значною мірою встановленням полководницьких орденів.

У не менший ступені новий державний курс у сфері ідеології і як наслідок, завжди ідеологізованої нагородної системи, стосувався й встановлення бойових медалей, присвячених конкретним боям (що було традиційним для Російської імператорської армії на всьому протязі її існування). Це була ще однією скріпою, якою ідеологічно і духовно зв'язувалися подвиги минулого і Великої Вітчизняної війни.

Вищевказаний активний розвиток системи нових бойових нагород за конкретні битви спробував використати М.С.Хрущов для підняття свого політичного авторитету і одночасно популяризації себе в широких масах. Він став єдиним членом тодішнього вищого радянського партійно-державного керівництва, який зробив спробу заснувати бойові нагороди, що значною мірою асоціювалися би з ним особисто, як з секретарем ЦК КП(б)У й фактично єдиновладним лідером УРСР.

Вивчення та аналіз унікальних архівних документів щодо нереалізованих нагородних ініціатив часів Великої Вітчизняної війни дозволяє більш повно зрозуміти логіку розвитку нагородної системи України в цілому, у тому числі роль суто суб’єктивного фактору (що неодноразово впливав на неї у різні історичні періоди).

При дослідженні згаданого питання необхідно відзначити один принциповий момент. Як вже вище було зазначено, вище партійне керівництво Радянської України намагалося використати підконтрольну нагородну систему для збільшення свого особистого впливу в республіці. При чому згаданий головний мотив висунення нагородної ініціативи (хоча ним і не вичерпувалися мотиви відновлення республіканських нагород) був

ще більш вагомим ніж у 20-ті роки. Це пояснюється тим, що в той період республіканське партійно-державне керівництво було хоча й не повністю, але все ж таки у значній мірі колективним. Пізніше ситуація кардинально змінилась і в УРСР Першому секретарю республіканської компартії належала (звичайно у межах його повноважень визначених вищим керівництвом СРСР) майже необмежена влада, чим М.С.Хрущов у повній мірі й користався.

Виходячи з цього для М.С.Хрущова існування де-факто власної, повністю керованої ним нагородної системи, мало значно більше значення ніж для його попередників. Створенням і активним використанням нагородної системи УРСР М.С.Хрущов отримав би вагомий інструмент для збільшення своєї особистої популярності в республіці. Тим більш, що з самого початку його нагородні пропозиції були направлені саме на масове нагородження, яке незрівнянно перевищувало масштаби нагородження попередньої нагородної системи.

М.С.Хрущов вирішив використати зовнішні обставини, які могли сприяти успішній реалізації його нагородного проекту на початку 1944 року.

Ще 22 грудня 1942 року Президія Верховної Ради СРСР заснувала декілька бойових медалей для масового нагородження учасників героїчної оборони ряду міст - Ленінграда, Одеси, Севастополя і Сталінграду [59, с.12]. При цьому якщо оборона Одеси та Севастополя на той час вже закінчилися й міста були окуповані, то бойові дії під Ленінградом та Сталінградом продовжувалися (хоча під Сталінградом радянські війська перейшли вже в наступ та оточили угруповання ворога).

Слід зазначити, що подібні випадки встановлення нагород на честь якогось видатної події ще до її завершення є унікальним явищем в історії європейських нагородних систем і світової фалеристики в цілому. Це свідчило про бажання радянського керівництва якомога активніше використати всі можливості нагородного фактору для покращання

морального стану військ й подібний підхід не міг не впливати й на розвиток нагородної системи УРСР.

Перед близьким закінченням визволення території України М.С.Хрущов намагався повторити те ж саме, але вже на республіканському рівні. При цьому він явно перевищував (як пізніше П.Ю.Шелест в аналогічній ситуації по відношенню до Л.І.Брежнєва) можливості свого особистого впливу на Й.В.Сталіна, без згоди якого питання заснування нових нагород республіки не могло бути вирішено за жодних обставин.

Спочатку М.С.Хрущов звернувся до Й.В.Сталіна з листом в якому містилося прохання дати дозвіл на встановлення в нагородній системі республіки й подальше нагородження частин і підрозділів Червоної армії Почесним Червоним прапором УРСР та Почесною Бойовою Грамотою УРСР. Дати на архівній незасвідченій копії немає, але найбільш вірогідно, що лист був відправлений Й.В.Сталігу у березні 1944 року.

Як було зазначено у листі: «ЦК КП(б)У считает своевременным учреждение Президиумом Верховного Совета УССР Почетного Красного знамени УССР для награждения частей и подразделений Красной Армии за освобожденные ими украинских городов от немецко-фашистских оккупантов, а также ввести награждение Почетной Боевой Грамотой УССР бойцов и командиров Красной Армии и партизан…» [667, арк.32].

До листа додавався Проект відповідного Указу Президії Верховної Ради УРСР, дуже коротке Положення про Почесний Червоний Прапор УРСР і Проект опису Почесного Червоного Прапору УРСР.

Почесна Бойова Грамота УРСР була фактично калькою з вже існуючої Подяки Верховного Головнокомандувача, яка до того часу стала невід'ємною і важливою частиною діяла системи бойових нагород.

Вже 22 липня 1941 Верховний Головнокомандувач у своєму наказі № 241 оголосив подяку військам Московської зони ППО та особовому складу пожежних команд і міліції за успішне відбиття нальоту німецько-фашистської авіації на Москву. Це був перший наказ з Подякою Верховного

Головнокомандувача. Наступні Подяки Верховного Голонокомандувача були оголошені в кінці 1941 року за звільнення від німців міст Ростова, Керчі та Феодосії.

Однак після цього настав тривалий перерва - Подяки Верховного Головнокомандувача не оголошували аж до січня 1943 року, що можна пояснити важким становищем на фронтах.

Вперше оголошення Подяк Верховного Головнокомандувача відновилося тільки 25 січня 1943 Наказом з нагоди перемог, здобутих Червоною армією під Сталінградом, на Дону, на Північному Кавказі, під Воронежем, в районі Великих Лук і південніше Ладозького озера. З літа 1943 року подібні накази стали виходити регулярно, кілька разів на місяць, уособлюючи все нові перемоги Червоної армії.

Подяки, оголошені наказами Верховного Головнокомандувача, зачитувалися перед строєм кожної частини, однак, для більшої персоніфікації і посилення морального ефекту, на місцях Подяки Верховного Головнокомандувача оформлялися у вигляді спеціальної нагородної грамоти і особисто урочисто вручалися бійцям і офіцерам, згаданих у наказах з'єднань і частин.

Офіційного опису бланка Подяки Верховного Головнокомандувача не існувало, в різних військових частинах або з'єднаннях були свої зразки. При цьому показово, що іноді вони друкувалися на бланках із заголовком «Грамота».

Дослідники Є.В.Позднишев та В.Г. Лазаренко у своєму каталозі-довіднику «Накази Верховного Головнокомандувача» наводять цікаві подробиці практики нагородження зі слів ветеранів і ставлення до цієї нагороди фронтовиків, що дозволяє повніше зрозуміти логіку М.С.Хрущова у питанні встановлення республіканських бойових нагород. Як стверджується у вищезгаданому дослідженні: «Подяки Верховного Головнокомандувача вручалися поряд з орденами, медалями, знаками в урочистій обстановці на загальній побудові або на урочистих зборах,

присвячених знаменних дат з історії країни, Збройних сил або частини. Капітан 1 рангу у відставці Б.І.Довгих згадує, що червонофлотці ставилися до документів про оголошення подяк ВГК як до справжніх нагород. Ці довідки вони дбайливо зберігали разом з орденами і медалями. Автори часто зустрічали ці документи дбайливо зшиті разом нитками в правому верхньому куті. Вручали довідки про оголошення подяк ВГК не всім поголовно військовослужбовцям частини, а тільки тим, хто безпосередньо брав участь у бойових діях - «ходив у бій». Довідку про оголошення подяки відповідно до наказу ВГК № 372 від 23 серпня 1945 червонофлотця Долгих Б.І. вручили перед строєм всього особового складу бригади десантних судів. Решті військовослужбовцям оголошувалися подяки від командира полку, бригади і т.д.

Після успішного завершення бойових дій й слідував наказу ВГК, текст наказу розсилався по частинах і зачитувався перед строєм. Це мало величезне виховне значення. Всі учасники конкретної операції були обізнані, що їм оголошено подяку ВГК. В окремих випадках командування і політвідділ частини повідомляли членам сім'ї (дружині) військовослужбовця про оголошення йому подяки ВГК і нагородження його орденом. Через деякий час їм видавався відповідний документ. Можна допустити, що частина військовослужбовців що не потрапили до наказу ВГК з різних технічних причин (поранення, переклад в іншу частину і т.д.) документа про подяки ВГК не отримали. Ордени та медалі в той час не завжди знаходили героїв, що тоді говорити про подяках ВГК. Дуже часто військовослужбовець мав по кілька подяк Верховного Головнокомандувача»[421, с.9].

Єдина відмінність запропонованої М.С.Хрущовим до заснування Почесної Бойової Грамоти УРСР від подяк Верховного Головнокомандувача полягало в наступному. Якщо подяки Верховного Головнокомандувача оголошувалися спочатку військовим частинам і з'єднанням, а потім вже, як правило, безпосередньо у військових частинах відповідні грамоти урочисто вручалися всім їх бійцям і офіцерам перед строєм, то Почесна Бойова

Грамота УРСР взагалі не передбачала колективного нагородження. Згідно з планами М. С. Хрущова повинні були нагороджуватися за бойові відзнаки бійці і офіцери Червоної армії виключно в індивідуальному порядку.

Короткий проект Положення про Почесний Червоний Прапор УРСР явно викликає асоціацію з Георгіївським прапором, що довгий час був традиційною формою нагородження військових частин Російської імператорської армії, які найбільш відзначилися у боях. Не викликає сумніву, що проект був написаний у руслі нової загальної лінії з поверненням (хоча б частково) традицій старої армії, яка стала стратегічним курсом з початку 1943 року (введення погонів, найменування офіцер замість командир, відкрите звернення до старих російських військових традицій тощо). Це було тим більш зрозуміло враховуючи давню традицію існування нагородних прапорів. Останні з'явилися в Російській імператорській армії наприкінці XVIII століття. Вперше нагородними прапорами були нагороджені полки, що брали участь у переможних боях з Наполеоном. За час Вітчизняної війни 1812 року і Закордонних походів, за хоробрість і мужність у бою, були нагороджені шість козачих полків, 16 полків кавалерії і 18 піхотних. Зазвичай на нагородних прапорах полків розміщувалися різні емблеми, символи або імператорський вензель. Обов'язково на нагородному прапорі був напис за що було проведено нагородження ним. Наприклад, «За відзнаку в турецьку війну 1878». В кінці XIX століття, на держаках прапорів почали кріпити Георгіївські, Андріївські та Олександрівські стрічки. У 1806 році були введені нагородні Георгіївські прапори. У навершії прапора містився Георгіївський хрест, під навершієм пов'язувалася чорно-помаранчева Георгіївська стрічка зі знаменним кистями шириною в 1 вершок (4,44 см). Першими Георгіївськими прапорами були нагороджені Київський гренадерський, Чернігівський драгунський, Павлоградський гусарський та два донських козачих полка за відзнаку в кампанії 1805 року з написом: «За подвиги при Шенграбене 4 ноября 1805 в битве 5 тыс. Корпуса с врагом, насчитывавшим 30 тыс.». У 1819 році був заснований морський

Георгіївський кормовий прапор. Перший такий прапор отримав лінійний корабель «Азов» під командою капітана 1 рангу М.П.Лазарєва, який відзначився в Наваринській битві в 1827 році.

Й.В.Сталін не дав згоди на цю нагородну пропозицію й не викликає сумніву, що це було до 25 березня 1944 року, інакше би М.С.Хрущов, скоріше за все, не виступив би з наступною ініціативою, яка ставила собі на меті більш масове нагородження й була значно важливіша для нього з точки зору підняття власного політичного авторитету.

25 березня 1944 року він направив нового листа Й.В.Сталіну з проханням дати дозвіл на встановлення спеціальної медалі «За освобождение Украины». У короткому листі містилося наступне стисле обгрунтування необхідності цього: «Красная Армия успешно продвигается по территории Советской Украины скоро полностью освободит Украину от немецких захватчиков.

Следовало бы учредить специальную медаль «За освобождение Украины» и награждать ею всех участников освобождения Советской Украины от немецких оккупантов» [667, арк.1].

У листі М.С.Хрущова також зазначалося наступне: «Если Вы одобрите наше предложение, то мы бы взяли на себя вместе с тов.Горкиным подготовить проект медали и положение о ней» [667, арк.1].

Аналізуючи цю пропозицію слід звернути увагу на важливий момент. У випадку встановлення медалі, дана нагорода пов’язувалась би безпосередньо з ім’ям М.С.Хрущова та сприяла зростанню його політичного авторитету та популярності в широких верствах населення.

Одночасно за вказівкою М.С.Хрущова були підготовлені Проект Указу Президії Верховної Ради СРСР та постанови ЦК ВКП(б) про заснування медалі та Положення про неї.

При цьому хоча медаль засновувалась Указом Президії Верховної Ради СРСР право нагородження повністю передавалось Президії Верховної Ради УРСР (тобто фактично М.С.Хрущову).

Повністю, згідно проекту Положення, порядок нагородження виглядав наступним чином: «Награждение производит Президиум Верховного Совета Украинской ССР на основании документов, удостоверяющих фактическое участие в освобождении Советской Украины от немецких захватчиков, выдаваемых командирами частей, начальниками военно-лечебных заведений, командирами и комиссарами партизанских соединений и партизанских отрядов, а также соответствующими областными и городскими советами депутатов трудящих» [667, арк.13].

В усіх проектах документів назва медалі давалась українською мовою. Так в проекті постанови ЦК ВКП(б) було сказано: «Удовлетворить ходатайство Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины, Президиума Верховного Совета и Совета народных комиссаров Украинской ССР и разрешить Президиуму Верховного Совета Украинской ССР в ознаменование освобождения Советской Украины от немецких захватчиков учредить специальную медаль «За звільнення Радянської України» [667, арк.12].

У всьому іншому, крім суб'єкта нагородження, хрущовський проект Положення запропонованої до заснування медалі був практично калькою з Положення про вищезгадані медалі «За оборону Ленинграда», «За оборону Одессы», «За оборону Севастополя», «За оборону Сталинграда».

Для сравнения приведем текст последнего:

«1. Медалями «За оборону Ленинграда», «За оборону Одессы», «За оборону Севастополя» и «За оборону Сталинграда» награждаются все участники обороны Ленинграда, Одессы, Севастополя и Сталинграда — военнослужащие Красной Армии, Военно-Морского Флота и войск НКВД, а также лица из гражданского населения, принимавшие непосредственное участие в обороне.

2. Вручение медалей производится от имени Президиума Верховного Совета СССР на основании документов, удостоверяющих фактическое участие в обороне Ленинграда, Одессы, Севастополя, Сталинграда,

выдаваемых командирами частей, начальниками военно-лечебных заведений и соответствующими областными и городскими Советами депутатов трудящихся.

3. Вручение производится:

лицам, находящимся в войсковых частях Красной Армии, Военно-Морского Флота и войск НКВД, — командирами войсковых частей, а лицам, выбывшим из состава армии и флота, — областными, городскими и районными военными комиссарами по месту жительства награжденных;

лицам из гражданского населения — участникам обороны Ленинграда и Сталинграда — Ленинградским и Сталинградским областными и городскими Советами депутатов трудящихся, а участникам обороны Одессы и Севастополя — областными и городскими Советами депутатов трудящихся по месту жительства награжденных.

4. Медали «За оборону Ленинграда», «За оборону Одессы», «За оборону Севастополя» и «За оборону Сталинграда» носятся на правой стороне груди.

5. Медали «За оборону Ленинграда», «За оборону Одессы», «За оборону Севастополя» и «За оборону Сталинграда» лиц, погибших в боях при обороне или умерших, передаются семье награжденного вместе с удостоверением к медали» [59, с.12].

Явно форсуючи події, ще не дочекавшись рішення Й.В.Сталіна, М.С.Хрущов дав наказ виготовити макет медалі. Йому були подані на розгляд три варіанти (в них вже надпис робився російською мовою – «За освобождение Советской Украины»). Два з запропонованих варіантів встигли виробити з металу і вони принципово в оформленні нічим не відрізнялися від вже діючих союзних медалей, про які йшла мова вище [526, с.439].

Однак всі ці плани залишилися нереалізованими – нагородні ініціативи М.С.Хрущова не були схвалені Й.В.Сталіним, що не хотів допустити розпорошення загальносоюзних нагородних функцій (тим більш якщо це стосувалося Червоної армії) по республікам.

Окремо необхідно підняти тему впливу української традиції на розвиток загальносоюзної нагородної системи. Це надзвичайно важливо з огляду на те, що розкриття згаданого питання дозволяє довести, що не тільки нагородна система Радянської України повністю розвивалася у рамках загальносоюзної (це є цілком очевидним й не потребує розгорнутих доказів). Одночасно проходив й зворотній процес – впливу українських традицій на розвиток нагородної системи СРСР.

Останній факт важливий у тому числі особливо з огляду на наступне. Він є додатковим свідченням того, що для української фалеристики радянська нагородна традиція не є чужою, нав'язаною ззовні (як у цьому переконують деякі дослідники). Остання в свою чергу була однією із складових нагородної системи СРСР, що доводиться наявністю у ній елементів української традиції.

Орден Богдана Хмельницького став останнім заснованим у Велику Вітчизняну війну полководницьким орденом. До цього були засновані полководницькі ордени Суворова, Кутузова, Нахімова та Олександра Невського.

При цьому слід зазначити, що засновані раніше згадані вище полководницькі ордени охоплювали практично весь можливий спектр заслуг командного складу і з точки зору встановлення нової нагороди для цієї категорії військовослужбовців не було потреби у заснуванні нової відзнаки.

Однак було б принципово неправильним вважати, що його заснування було помилкою радянського керівництва і що орден був зайвий у ефективно працюючій системі бойових нагород, яка була створена у роки Великої Вітчизняної війни. Полководницький орден Богдана Хмельницького, незважаючи на викладену вище обставину, зайняв своє гідне місце у нагородній системі полководницьких орденів завдяки його специфічним функціям, про які йде річ нижче

Орден Богдана Хмельницького був заснований 10 жовтня 1943 року наступним Указом Президії Верховної Ради СРСР:

«Для награждения командиров и бойцов Красной Армии и Военно - Морского Флота, руководителей партизанских отрядов и партизан особо отличившихся в боях за освобождение советской земли от немецких захватчиков, Президиум Верховного Совета СССР п о с т а н о в л я е т:

1. Учредить орден Богдана Хмельницкого I, II и III степени.

2. Утвердить Статут и описание ордена Богдана Хмельницкого I, II и III степени» [60, с.3].

Кому саме належала первинна ініціатива заснування ордену достеменно невідомо. Існує версія, що ідею заснування ордену на честь прославленого гетьмана О.П.Довженко подав М.С.Хрущову, а останній вже озвучив її Й.В.Сталіну [526, с.434]. Однак жодних документальних підтверджень цієї версії на даний час не знайдено, хоча вона й виглядає досить правдоподібно.

Досить вірогідно, що ініціатива дійсно виходила саме від керівництва УРСР (хоча відповідні документи нам виявити в українських і російських архівних фондах поки не вдалося).

Красномовною є сама дата заснування ордену. У Ставці ВГК планували найближчим часом звільнення Києва, що було б подією великого як воєнно-стратегічного, так і політичного значення.

Не викликає сумніву, що засновано було орден Богдана Хмельницького саме враховуючи військові дії по звільненню України - з метою підняття патріотичних почуттів українців (в першу чергу військовослужбовців). Те, що Червона армія звільняла би столицю Радянської України маючи для нагородження командного складу орден на честь гетьмана Богдана Хмельницького мало б велике символічне значення і сприяло підняттю морального духу військ (враховуючи в тому числі, що значну частину військовослужбовців складали українці, для яких історична постать отця Переяславської ради мала особливе значення).

Додатково підкреслюють «українське наповнення» ордену Богдана Хмельницького крім того наступні дві важливих складові.

Орден Богдана Хмельницького є єдиним в нагородній системі СРСР на знаках якого напис зроблено не російською мовою – напис «Богдан Хмельницький» робився саме українською мовою.

Що стосується зовнішнього вигляду знаку ордену, то в ньому були явно використані мотиви українського національного декору. Це відноситься до оздоблення навкруги кола, у якому використовується козацька шабля та самого зображення гетьмана у колі.

Однак, крім суто «українського мотиву» заснування, була ще одна особливість, яка вирізняла орден Богдана Хмельницького з інших полководницьких нагород й сприяла його високому авторитету не тільки серед командного складу, а й рядових всіх національностей.

У першому пункті Статуту нового полководницького ордену, частково повторюючи пункт Указу про його заснування, давалося принципове визначення того хто саме може бути нагороджений: «Орденом Богдана Хмельницкого награждаются командиры, бойцы Красной Армии и Военно-Морского Флота, руководители партизанских отрядов и партизаны, проявившие особую решительность и умение в операциях по разгрому врага, высокий патриотизм, мужество и самоотверженность в борьбе за освобождение советской земли от немецких захватчиков» [60, с.3].

Таким чином, як сам текст Указу, так й формулювання Статуту містили у собі абсолютну новацію для полководницьких орденів – орденом Богдана Хмельницького можна було нагороджувати не тільки командний склад, але й рядових бійців та партизанів. Навіть в найнижчому по рангу полководницькому ордену – Олександра Невського рівень нагороджень починався з командира взводу.

Однак при цьому орден Богдана Хмельницького був вищий по рангу ніж орден Олександра Невського, що відображалося у тому числі в розташуванні їх знаків при носінні на одязі (орден Олександра Невського носився на правий стороні грудей, відразу після ордену Богдана Хмельницького III ступеню).

Таким чином, ми бачимо надзвичайно цікавий для історії вітчизняної нагородної системи та в цілому фалеристики факт. Щоб не робити орден Богдана Хмельницького пов'язаним виключно з бойовими діями при звільненні українських земель та повністю дублюючим вже існуючі полководницькі ордени, радянським керівництвом було знайдено оптимальне рішення. Разом з пунктами, що вже містилися в раніше заснованих полководницьких орденах була введена норма щодо нагородження ним не тільки командного складу.

У п.6 Статуту окремо визначалося за які саме бойові заслуги нагороджується рядовий, сержантський та старшинський состав. Як було сказано: «Орденом Богдана Хмельницкого III степени награждаются рядовой, сержантский, старшинский и офицерский состав до командиров батальона и ему соответствующих включительно, командиры партизанских отрядов, командиры подразделений партизанских отрядов и партизаны:

За смелую инициативу и решительность, проявленные командиром подразделения в проведении боевой операции, обеспечившей нанесение врагу поражения, захват населенного пункта или важного рубежа.

За смелость и находчивость, проявленные командиром партизанского отряда, обеспечившие успешное проведение боевой операции, нанесение противнику тяжелого урона и срыв его военных мероприятий.

За личную инициативу, мужество и упорство, проявленные при выполнении боевого задания, что способствовало успеху проводимой подразделением или партизанским отрядом операции» [60, с.4].

Також Статутом докладно визначалося за які саме бойові заслуги нагороджується вже власне командний склад.

Орденом Богдана Хмельницького I ступеню нагороджувались командуючі фронтами, флотами, арміями, флотиліями, їх заступники, начальники штабів, начальники оперативних управлінь, відділів і начальники родів військ фронтів, флотів, армій и флотилій, командири з'єднань партизанських загонів за наступні бойові заслуги: «За успешную,

проведенную с применением умелого маневра операцию, в результате которой освобожден от врага район, город, имеющий особое значение населенный пункт, причем врагу было нанесено серьезное поражение в живой силе и технике.

За проведенную соединением партизанских отрядов операцию, в результате которой был разгромлен штаб войск противника, захвачена его военная база, уничтожены крупные транспорты с живой силой и техникой противника, а также за умелую, проведенную совместно с частями Красной Армии, боевую операцию, следствием которой явилось освобождение значительной части советской территории от врага» [60, с.5].

Орденом II ступеню нагороджувались командири корпусів, дивізій, бригад та полків, їх заступники, начальники штабів, командири з'єднань партизанських загонів, їх заступники і начальники штабів, командири партизанських загонів за наступні бойові заслуги: «За прорыв укрепленной полосы врага, успешную операцию по форсированию водного рубежа, за глубокий рейд в тыл противпикп, в результате которого серьезно нарушены коммуникации врага и нанесен серьезный ущерб его тыловым снабжающим базам.

За умело организованную и успешно проведенную партизанским отрядом операцию, в результате которой был разгромлен опорный

пункт противника, истреблен вражеский гарнизон, освобождены угоняемые на немецкую каторгу советские граждане, нарушены коммуникации и линии связи, уничтожены транспорты противника» [60, с.5].

Детально також описувався зовнішній вигляд нової нагороди всіх трьох ступенів. При цьому якщо знаки ордену I та II ступеню були лише виготовлені з різного металу (золота та срібла), але були однакові, то III (солдатська) ступень значно відрізнялася від них. Це безсумнівно було зроблено щоб підкреслити саме її «солдатський» характер – ступені всіх інших полководницьких орденів розрізнялись лише металом з яких їх виготовляли.

Це підтверджує також наступний факт. За початковим проектом знаки ордену всіх трьох ступенів були однакові за зовнішнім виглядом й III ступень лише виготовлялася з іншого металу. Однак комісія, яка визначала результати конкурсу на виготовлення орденських знаків, скорегувала першоначальний проект й спеціально винесла рішення щодо зміні саме знаку ордену III ступеня.

Порівняємо опис вигляду знаку орденів I та III ступенів.

Знак ордену I ступеню описувався наступним чином: «Знак ордена Богдана Хмельницкого I степени изготовляется из золота и представляет собой изображение выпуклой пятиконечной звезды, поверхность которой выполнена в виде расходящихся лучей.

Середина звезды представляет собой золотой круг, окаймленный серебряным фигурным ободком. В центре круга золотое погрудное изображение Богдана Хмельницкого с булавой в правой руке. В верхней части круга по краю надпись на украинском языке «Богдан Хмельницкий»

Промежутки между концами золотой звезды покрыты пятью пучками серебряных лучей, выходящих из-под фигурного ободка.

Размер ордена между концом золотой звезды и противолежащим ему концом пучка серебряных лучей - 55 мм.

Знак ордена имеет на оборотной стороле нарезной штифт с гайкой для прикрепления ордена к одежде,

Лента к ордену Богдана Хмельницкого I степени шелковая муаровая светло-синего цвета с продольной полоской белого цвета посередине. Ширина ленты 24 мм, ширина полоски 5 мм.» [60, с.7].

Знак ордену «солдатського» III ступеню відрізняється досить суттєво, його неможливо візуально переплутати зі знаками ордену I та II ступенів: «Знак ордена Богдана Хмельницкого III степени серебряный, представляет собой изображение выпуклой пятиконечной звезды с полированными гранями. Середина звезды представляет собой круг, окаймленный ободком. В

центре круга - рельефное погрудное изображение Богдана Хмельницкого с булавой в правой руке.

В верхней части ободка полукругом надпись на украинском языке «Богдан Хмельницкий». На нижней части ободка фигурный орнамент.

Промежутки между концами звезды покрыты пятью пучками лучей, выходящих из-под ободка.

Размер ордена между концами звезды и противолежащим ему концом пучка лучей - 45 мм.

Знак ордена имеет на оборотной стороне нарезной штифт с гайкой для прикрепления ордена к одежде.

Лента к ордену Богдана Хмельницкого III степени шелковая муаровая светло-синего цвета с тремя - одной посередине и двумя по краям - продольными белыми полосками. Ширина ленты 24 мм. Ширина полосок 2 мм каждая» [60, с.7].

Автором знаку став у результаті перемоги на конкурсі відомий український художник-графік О.С.Пащенко, що займав посаду заступника начальника Управління мистецтв при Раднаркомі УРСР і головою Спілки художників УРСР. Також надавав допомогу у доопрацюванні остаточного вигляду орденських знаків відомий художник М.І.Москалев. Останнє не було випадковим – він був автором знаків ордена Кутузова (у майбутньому також знаку ордена Слави) [526, с.436].

Відразу ж після заснування орденом Богдана Хмельницького почали нагороджувати учасників визволення українських земель.

Першим кавалером ордену (нагороджений І ступеню ордену Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 жовтня 1943 року) став командуючий 12-ю армією 3-го Українського фронту генерал-майор О.І.Данилов, війська якого звільняли від окупантів Запоріжжя.

Також серед перших нагороджених орденом І ступеню відомі радянські полководці, які відзначилися в боях по звільненню України. Указом від 10 січня 1944 року були нагороджені командуючий 57-ю армією генерал-

лейтенант М.О.Гаген, командуючий 1-ю гвардійською армією генерал-полковник А.А.Гречко, командуючий 47-ю армією генерал-лейтенант П.Ф.Жмаченко, командуючий 1-ю танковою армією генерал-лейтенант танкових військ М.Ю.Катуков, командуючий 13-ю армією генерал-лейтенант М.П.Пухов.

Указом від 4 січня орденом І ступеню були нагороджені прославлені українські партизани С.А.Ковпак, О.Ф.Федоров, М.І.Наумов, О.М.Сабуров, В.А.Бегма, П.П.Вершигора, Л.Є.Кизя.

У подальшому серед нагороджених були такі видані радянські полководці як майбутні маршали Радянського Союзу С.С.Бірюзов, М.В.Захаров, К.С.Москаленко, П.К.Кошевой, командуючий 3-м Білоруським фронтом генерал армії І.Д.Черняхівський, командуючий 4-ю гвардійською танковою армією генерал-лейтенант Д.Д.Лелюшенко.

Всього орденом І ступеню було проведено 323 нагородження (у том числі 10 частин та з'єднань), орденом ІІ ступеню 2390 нагороджень (у том числі 850 частин та з'єднань), орденом ІІІ ступеню 5738 нагороджень (у том числі 216 частин та з'єднань).

Ряд полководців були нагороджені двічі орденами І ступеню – серед них генерали В. К. Баранов, М. О. Борзов, І. Т. Буличев, П. Ф. Жмаченко.

Однак крім полководців не менш активно нагороджувались орденом й офіцери та солдати й саме на них припадає переважна кількість нагороджень. Як приклад наведемо нагородження прославленого льотчика-космонавта, двічі Героя Радянського Союзу Г.Т.Берегового, якій під час Великої Вітчизняної війни воював у складі 90-го гвардійського штурмового авіаційного полку 4-ї гвардійської штурмової авіаційної Київської дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії. Командир ескадрильї гвардії старший лейтенант Г.Т. Береговий 11 квітня 1944 року Наказом по військам 1-го Українського фронту від імені Президії Верховної Ради СРСР був нагороджений орденом Богдана Хмельницького ІІІ ступеню. Як було зазначено у нагородному листі: «С 8 октября 1943 г. летчиками

эскадрильи призведено 248 успешных б/вылетов на штурмовку живой силы и техники противника, в результате уничтожено: 147 автомашин с разл. грузами, повреждено и уничтожено: 36 танков, уничтожено 4 артбатареи на огневых позициях, и нанесен большой урон в живой силе противнику.

За это время т.БЕРЕГОВОЙ лично произвел 28 успешных боевых вылетов на штурмовку живой силы и техники противника» [571, арк.22].

Зазначимо, що хоча орденом Богдана Хмельницького всіх ступенів продовжували нагороджувати до закінчення Великої Вітчизняної війни, однак більшість нагороджень припадає саме за бої по звільненню України від окупантів, що підкреслює безумовний пріоритет його української складової.

В цілому слід констатувати, що задум з заснуванням нового полководницького ордену з українською специфікою себе повністю виправдав. Орден Богдана Хмельницького (у тому числі його «солдатська» ступінь) користувалась великим авторитетом в армії, стала однією з найпрестижніших й зіграла позитивну роль у заохоченні та піднятті морального духу військ в боях з фашистськими загарбниками.

Останнє було обумовлено серед іншого й тим, що вона була заснована на глибокій духовно-національній традиції, що сягала глибин української ментальності (одним з проявів якої став декор знаків ордену)

Це повністю підтверджує тезу щодо ролі в нагородних системах символів на основі духовно-ментальних традицій, що була сформульована відомим російським дослідником у сфері фалеристики азійських держав О.М.Розановим: «В каждой стране создаются и почитаются свои символы. Если они основываются на глубоких традициях, влияние и запас прочности у них повышаются. Их значительная, а иногда и подавляющая часть внедряется правящими плитами» [443, с.36].

Особливо слід також зазначити, що встановлення ордену Богдана Хмельницького прямо пов’язано зі становленням і розвитком нагородної системи вже незалежної України, в якій орден Богдана Хмельницького є однією з найбільш престижних державних нагород (в першу чергу для

нагородження ветеранів Великої Вітчизняної війни, військових і співробітників силових структур). Важливо відзначити, що його генеза й внутрішнє наповнення (у тому числі й духовно-ментальне) походять саме від однойменної радянської полководницької нагороди і невипадково саме ця державна нагорода використовувалась Президентом України Л.Д.Кучмою для нагородження ветеранів до ювілею перемоги у Великій Вітчизняній війні.

3.3 Розвиток нагородної системи УРСР з післявоєнних років до 1991 року: державні відзнаки як елемент заохочення у соціалістичному будівництві

Якщо перші післявоєнні роки не принесли якихось змін до нагородної системи УРСР, то 50-ті роки минуло століття стали визначною віхою у розвитку нагородної системи Радянської України і, перш за все, інституту нагородження почесними званнями (що згодом перейшов до нагородної системи незалежної України). Останній тоді складав суть республіканської нагородної системи. При цьому особливо в цьому процесі слід виділити другу половину 50-х років, коли процес розвитку і вдосконалення інституту нагородження почесними званнями став особливо активним.

У зв’язку з цим не можна не погодитися із наступною тезою провідного вітчизняного фахівця у галузі фалеристики Д.В.Табачника та очолюваного ним авторського колективу: «Із кінцем сталінської доби СРСР вступив у непевний перехідний період 1953-1954 років, що характеризувався боротьбою кланів вищої номенклатурної бюрократії за владу в країні. Серед проголошених пріоритетів «нового курсу» Г.М.Маленкова називалися легка промисловість ті сільське господарство. Щодо методів і засобів «морального забезпечення» цього курсу , то вони залишилися традиційними…

Друга половина 50-х років проминула під гаслом тотальної технократизації, яка, здавалося, охопила всі сфери економічного та

соціального буття. З цього часу орієнтація на технократичні засоби вирішення будь-яких проблем суспільного розвитку, у тому числі гуманітарної сфери життя та діяльності, увійшла до неодмінних атрибутів політики радянської держави аж до припинення її існування. Тому для УРСР переломний 1956 рік став роком не тільки XX з'їзду КПРС, активної десталінізації та докорінних зрушень в економічній політиці, а й кардинальних змін у республіканській нагородній системі» [526, с.313].

Показово, що переорієнтація за ініціативою Г.М.Маленкова пріоритетів державної політики з важкої промисловості на інтенсивний розвиток сільського господарства відразу ж призвела до відповідних змін у нагородній системі не тільки Радянського Союзу, а й УРСР.

Для більшого морального заохочення працівників республіканської галузі сільського господарства 9 грудня 1953 року Президією Верховної Ради УРСР був підписаний (Головою Президії Верховної Ради УРСР М.Гречухою і Секретарем Президії Верховної Ради УРСР В.Нижником) Указ про встановлення почесного звання Заслуженого агронома Української РСР.

Слід однак відзначити, що згадане почесне звання було встановлено не за ініціативою керівництва УРСР, а на виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 листопада 1953 року «Про встановлення почесного звання заслужений агроном республіки».

Наведемо частину тексту загаданого Указу Президії Верховної Ради УРСР, що відкрив новий період активного розвитку нагородної системи Радянської України (саме ним вперше з 1944 року були внесені зміни діючого Положення про почесні звання Української РСР):

«1. Встановити для висококваліфікованих агрономів, які мають видатні заслуги в розвитку сільського господарства Почесне звання Заслужений агроном Української РСР.

2. Доповнити Положення про почесні звання Української РСР пунктом «и» такого змісту:

и) звання Заслуженого агронома Української РСР присвоюється висококваліфікованим агрономам машинно-тракторних станцій, колгоспів, радгоспів, науково-дослідних установ по сільському господарству і сільськогосподарських органів, які мають видатні заслуги в розвитку сільського господарства» [67, ст.45].

Нові почесні звання в нагородній системі УРСР вводилися вже не на виконання Указів Президії Верховної Ради СРСР, що свідчило про значну самостійну активність республіканського партійно-державного керівництва у розвитку республіканської нагородної системи.

Наступною серйозною зміною в нагородній системі УРСР стало заснування почесних звань у системі професійно-технічної освіти. Як і всі попередні трансформації у нагородній системі (як у союзній, так і власно УРСР) вони були наслідком змін державної політики у тій чи іншій сфері.

В 1956 році були проведені серйозні зміни у системі професіонально-технічної освіти, якій почала приділятися значно більша увага з боку державного керівництва ніж раніше. Удосконалення системи професійно-технічної освіти мало метою підвищення рівня підготовки працівників промислового та сільськогосподарського виробництва, що повинно було мати наслідком більш активний розвиток народного господарства (включаючи розвиток високотехнологічного виробництва).

Для більшого морального заохочення педагогічних кадрів системи професійно-технічної освіти без яких неможливий був якісний ривок 29 серпня 1956 року були внесені відповідні зміни й у нагородну систему. Президією Верховної Ради УРСР був прийнятий (підписаний Головою Президії Верховної Ради Української РСР Д.Коротченком та Секретарем Президії Верховної Ради Української РСР А.Зленком) Указ про встановлення почесних звань Заслуженого майстра и Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР.

Як було сказано у тексті вищезгаданого Указу:

«1.Встановити за визначні заслуги в галузі професійно-технічної освіти почесні звання Заслуженого майстра професійно-технічної освіти української РСР і Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР для майстрів виробничого навчання і викладачів училищ і шкіл трудових резервів.

2. Затвердити Положення про порядок представлення до присвоєння почесних звань Заслуженого майстра и Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР» [68, ст.129].

Заслуговує значної уваги саме Положення про порядок присвоєння почесних звань Заслуженого майстра і Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР. Воно було на той час найбільш докладно складено й фактично стало зразком на багато років для складенні аналогічних положень про почесні звання.

Першим пунктом було визначено, що звання Заслуженого майстра професійно-технічної освіти Української РСР присвоюється майстрам виробничого навчання ремісничих, залізничних, гірничопромислових, гірничотехнічних, технічних, спеціально-ремісничих (сільськогосподарських) училищ, ремісничих училищ по механізації сільського господарства, училищ механізації сільського господарства, шкіл фабрично-заводського навчання, гірничопромислових, будівельних, гірничо-механічних шкіл, інспекторам республіканських і обласних управлінь трудових резервів, які працювали в учбових закладах професійно-технічної освіти безперервно не менше 10 років і особливо відзначились виховально-педагогічною діяльністю, домоглися визначних успіхів у справі комуністичного виховання і професійного навчання молоді та брали активну участь в громадській роботі [68, ст.129].

Не менш докладно (що значно знижувало рівень суб’єктивних чинників у процесі нагородження) було виписано в Положенні хто саме і за якими ознаками може бути нагороджений почесним званням Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР.

Третій пункт чітко визначав, що вищезгадані почесні звання присвоювались виключно Президією Верховної Ради УРСР. При цьому представлення до Президії могло подавати виключно Українське республіканське управління трудових резервів Головного управління трудових резервів при Раді Міністрів СРСР [68, ст.129]. Таким чином робилася неможливо децентралізація нагородної системи республіки, коли подання на нагородження почесними званнями могли робити різні державні, партійні та профспілкові установи.

Також повністю було унормовано важливе для ефективного функціонування нагородної системи питання щодо того які саме установи могли порушувати клопотання про нагородження почесними званнями Заслуженого майстра і заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР. Це право надавалося виключно виконавчим комітетам районних, міських рад депутатів трудящих, партійним, профспілковим та іншим громадським організаціям, що могли порушувати клопотання перед виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих [68, ст.129].

Важливо, що повністю було унормовано питання які саме документи повинні були додаватися до відповідного листа з клопотанням щодо нагородження.

Положенням вперше у нагородній практиці УРСР був наданий вичерпний перелік необхідних документів: докладна виробнича характеристика на кандидата, яка представлялась з зазначенням основних моментів його виробничої, педагогічної, і громадської діяльності та заслуг в галузі професійно-технічної освіти, автобіографія, особовий листок по обліку кадрів, дві фотокартки [68, ст.129].

Особливо відзначимо, що згодом цей перелік стане єдиним на нагородження будь-яким почесним званням, як і весь уніфікований порядок представлення до нагородження.

Так, було визначено, що виконавчий комітет обласної ради депутатів трудящих після розгляду клопотання приймає рішення про представлення до

присвоєння почесного звання і воно разом з усіма документами та висновком обласної ради профспілок, повинно були надсилатися до Українського республіканського управління трудових резервів Головного управління трудових резервів при Раді Міністрів СРСР [68, ст.129].

Також визначалось, що Українське республіканське управління трудових резервів у матеріалах представлення зазначає короткі біографічні дані представленого кандидата, основні моменти його виробничої, педагогічної і громадської діяльності та заслуги в справі комуністичного виховання і професійного навчання молоді [68, ст.129].

При цьому представлення підписувалось начальником управління, а до нього додавалась персональна справа представленого кандидата, в якій повинні були бути наступні документи: рішення виконкому обласної ради депутатів трудящих, виробнича характеристика, автобіографія, особовий листок по обліку кадрів, дві фотокартки і висновок республіканського комітету профспілки, до якої належав представлений кандидат [68, ст.129].

Ще раз підкреслимо, що згадане Положення про порядок присвоєння почесних звань Заслуженого майстра і Заслуженого учителя професійно-технічної освіти Української РСР стало у подальшому зразком для підготовки аналогічних положень для інших почесних звань. Таким чином, можна стверджувати, що воно стало значно більшим ніж просто документ щодо введення двох нових почесних звань, а значною віхою у вдосконаленні і уніфікації нагородної системи Української РСР, у тому числі інституту нагородження почесними званнями.

Наступним нововведенням у республіканській нагородній системі став Указ Президії Верховної Ради УРСР від 3 грудня 1956 року про встановлення почесного звання Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР (підписаний, як і попередній, Д.Коротченком та А.Зленком).

Як і попередній Указ він відображав зміни у державній політиці, що мали прямий вплив на подальший розвиток нагородної системи УРСР. Саме в цей час М.С.Хрущов, якій вже отримав повну владу у країні, ще більш

активізував курс на інтенсивний розвиток сільського господарства та одночасно підвищення кваліфікації його працівників.

Показове формулювання першого пункту Указу, де вказувалось хто саме повинен нагороджуватися новим почесним званням: «Встановити для висококваліфікованих працівників, техніків, механіків, які мають видатні заслуги в механізації сільського господарства почесне звання Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР» [69, ст.157].

Аналогічно, реагуючи на посилення державної уваги до тієї чи іншої сфери економіки, були введені в 50-х роках і інші почесні звання, що робили нагородну систему Радянської України все більш розвинутішою (що мало пізніше особливе значення для становлення нагородної системи вже незалежної України).

6 лютого 1958 року був підписаний Указ Президії Верховної Ради Української РСР про встановлення почесних звань Заслужений гірник Української РСР і Заслужений металург Української РСР [70, ст.21].

Показово, що згідно з текстом Указу представляти на нагородження повинні були ради народних господарств економічних адміністративних районів Української РСР, відповідні відділи Держплану УРСР та профспілкові організації [70, ст.21]. Таким чином посилювалося значення територіальних Рад народного господарства, які були засновані за особистою ініціативою М.С.Хрущова і користувалися постійно його увагою.

Невдовзі після цього - 4 серпня 1958 року з'явився Указ Президії Верховної Ради УРСР про встановлення почесного звання Заслуженого будівельника Української РСР. В положенні особливо підкреслювалось, що нагороджуватися цим почесним званням повинні робітники і інженерно-технічні працівники, які «на основі впровадження нової техніки і передових методів праці домоглися значних успіхів» [71, ст.85]. Останнє пояснювалось тим, що була поставлена мета використання у масовому будівництві нових методів, що повинно було значно підвищити його ефективність.

Поява цього нового почесного звання була викликана тим, що за ініціативою М.С.Хрущова був проголошений державний курс на масове будівництво житла (яке отримало неофіційну назву «хрущовок») для населення і сфера будівництва почала користуватися особливою увагою з боку партійно-державного керівництва.

4 грудня 1958 року Президією Верховної Ради УРСР було встановлене ще одне нове почесне звання – Заслуженого лісовода Української РСР [72, ст.126]. Як і раніше це пояснювалось тим, що посилювалась державна увага до тієї чи іншої сфери – у даному конкретному випадку до вирощування лісів, а надалі використання деревини у процесі виробництва товарів народного господарства.

Однак було б невірним вважати, що 50-ті роки вводилися нові почесні звання виключно в сфері промислового виробництва та сільського господарства, хоча це й було безумовним пріоритетом курсу партійно-державного керівництва.

Одночасно не залишалася поза увагою і сфера культури. Саме в 50-ті роки було засновано нове почесне звання, яке суттєво розширило коло працівників сфери культури які мали право отримати почесне звання. 3 грудня 1958 року було засновано почесне звання Заслуженого майстра народної творчості Української РСР [73, ст.125].

Перед цим - 20 грудня 1956 року були засновані почесні звання для художніх колективів (Заслужені капела, ансамбль, оркестр, хор Української РСР), що було абсолютною новацією у нагородній системі республіки [74, ст.161].

Таким чином, можна констатувати, що 50-ті роки XX століття були відзначені особливою активністю у розвитку і вдосконаленні вітчизняної нагородної системи, перш за все інституту нагородження почесними званнями, що була її тоді головною складовою и визначала її зміст.

Активно продовжувався процес розвитку нагородного інституту почесних звань і в наступне десятиліття. При цьому слід особливо

відзначити, що розширення інституту почесних звань у 60-ті роки стало надзвичайно важливим внеском у справу розвитку і удосконалення нагородної системи УРСР. При цьому ще раз наголосимо, що особливого значення цьому процесу надає те, що до початку 90-х років саме інститут почесних звань був головною складовою вітчизняної нагородної системи. Особливо важливо, що всі нововведення того часу пройшли випробування часом і згодом стали важливою складовою нагородної системи незалежної України.

Наведемо статистику нагороджень УРСР почесними званнями, що демонструє їх постійне зростання саме у 60- ті роки.

Якщо в 1953 році було нагороджено 224 особи, то вже в 1960 році 392. Переважна більшість 60-х років характеризує тенденція до стійкого зростання нагороджень (за виключенням тільки 1960 року, коли їх кількість різко знизилася завдяки тому, що у цей час проходило реформування нагородної системи), а у їх другій половині воно стає особливо значним [526, с.331].

Продемонструємо цю динаміку, починаючи з 1962 року, коли було нагороджено 373 особи. В 1963 році було нагороджено 232 особи (що пояснюється хрущовськими реформами адміністративного та партійного апарату управління, що тимчасово ускладнило процес підготовки подань на нагородження), в 1964 році 480 осіб, в 1965 році 639 осіб, в 1966 році 525 осіб, в 1967 році 784 особи, в 1968 році 816 осіб і, нарешті, найбільше всього за ці роки в 1969 році – 946 осіб [526, с.331].

Пояснення подібній постійно зростаючій масовості нагороджень почесними званнями УРСР слід шукати у наступних двох ключових обставинах.

З одного боку відчутно змінилась на користь масовості сама практика нагороджень. Це пояснювалось тим, що М.С.Хрущов намагався будь-якими шляхами розширити свою підтримку як серед партійно-державного державного апарату та еліти наукової і творчої інтелігенції, так й серед

широких верств населення міст та сел. В умовах зниження рівня життя населення, зростання споживчих цін на продукти харчування та постійного непродуманого реформування системи управління, коли особистий авторитет глава держави і партії значно знизився, саме практикою збільшення нагородження представників різних верств радянського суспільства Перший секретар ЦК КПРС намагався розширити базу особистої політичної підтримки.

Подібна практика фактично нічого не коштувала у фінансовому відношення, але без сумніву приносила достатньо значний пропагандистський та іміджевий ефект. При цьому варто ще раз зазначити, що використання нагородної системи як елементу підкупу є в тій чи іншій мірі характерним для переважної більшості держав різних часів.

Якщо взяти започатковану М.С.Хрущовим практику збільшення кількості почесних звань (а УРСР, як «базова» для нього республіка, мала для лідера СРСР особливо велике значення), то вона почалася ще у минуле десятиріччя, після смерті Й.В.Сталіна. Однак найбільш активно цей проходив саме у 60-ті роки і навіть після відсторонення М.С.Хрущова від влади він не був зупинений. Новому, вже брежнєвському, партійно-державному керівництву СРСР (для якого УРСР також мала особливе значення) також надзвичайно вигідно було використовувати для збільшення свого впливу в УРСР республіканську нагородну систему, у якій ключове місце посідав інститут почесних звань.

Першими новими почесними званнями цього періоду стало введення Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 17 травня 1960 року (був підписаний Головою Президії Д.Коротченком та Секретарем Президії А.Зленком) почесних звань Заслуженого винахідника і Заслуженого раціоналізатора Української РСР [74, ст.117].

Цей Указ відкривав період значного збільшення кількості почесних звань в 60-ті роки і, крім того, в ньому містяться багато деталей характерних для наступних Указів про введення нових почесних звань УРСР. Крім того, в

ньому є надзвичайно цікаві моменти, які характеризують політичні реалії цього періоду, що впливали на розвиток нагородної системи республіки.

Виходячи з цього, аналіз даного Указу та подальших змін до нього є важливим для розуміння розвитку всієї нагородної системи УРСР цього періоду.

Характерною є пояснююча преамбула згаданого Указу, схема якої й надалі використовувалася в аналогічних Указах: «З метою заохочення винахідників і раціоналізаторів в справі розробки і запровадження в промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок та інші галузі народного господарства цінних винаходів, відкриттів і раціоналізаторських пропозицій, що сприяють дальшому технічному прогресу виробництва» [74, ст.117].

При цьому надзвичайно показово, що Указом фактично встановлювалась градація престижності почесних звань двох рівнів – йшлося про виготовлення золотих та срібних нагрудних знаків (зрозуміло, що золотий нагрудний знак повинен був бути більш престижним): «Встановити почесне звання Заслужений винахідник Української РСР з врученням Грамоти і золотого нагрудного знака Заслужений винахідник Української РСР з врученням Грамоти і срібного нагрудного знака Заслужений раціоналізатор Української РСР» [74, ст.117].

Ця градація достатньо логічна – винахідник в будь-якому випадку має більше значення ніж просто раціоналізатор.

Указом також затверджувалося докладне Положення про ці почесні звання, яке також надалі, в багатьох деталях, стало типовим для подібних нормативно-правових документів [74, ст.117].

Пунктом першим встановлювалось, що ці почесні звання присвоюються виключно Президією Верховної Ради Української РСР [74, ст.117].

Почесне звання Заслуженого винахідника - авторам запроваджених у народне господарство винаходів, що мають важливе значення для дальшого

технічного розвитку в справі розвитку винахідництва і впровадження винаходів у народне господарство [74, ст.117].

Почесне звання Заслуженого раціоналізатора - авторам реалізованих раціоналізаторських пропозицій, що сприяють удосконаленню виробництва, підвищенню продуктивності праці, поліпшенню якості і зниженню собівартості продукції, а також особам, які мають заслуги в справі розвитку раціоналізаторського руху та у впровадженні раціоналізаторських пропозицій у народне господарство [74, ст.117].

Особливо важливо відзначити, що Положенням чітко визначався порядок подання на присвоєння цих почесних звань, що слугувало подальшому унормуванню та уніфікації в цілому нагородної системи.

Згідно тексту Положення присвоєння цих почесних звань проводилося «на подання рад народних господарств економічних адміністративних районів Української РСР, міністерств і відомств Української РСР, виконавчих комітетів обласних, Київської і Севастопольської міських рад депутатів трудящих разом із Українською республіканською радою професійних спілок та Українською республіканською радою Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів» [74, ст.117].

Згадане Положення особливо цікаве тим, що у ньому вперше у тодішній нагородній системі, як УРСР, так й в загальнорадянській йдеться про Ради народних господарств (Раднаргоспи), подання яких з цього часу до кінця хрущовського правління стає обов’язковим для будь-якого нагородження. При цьому звертає особливу увагу той факт, що авторами Положення саме раднаргоспи винесені на першу позицію, а вже за ними йдуть міністерства і відомства та виконкоми рад депутатів трудящих [74, ст.117].

Без сумніву, цей момент мав велике політичне значення для М.С.Хрущова, якій намагався зробити саме раднаргоспи основою своєї нової системи управління і основою для створення особисто йому відданої державно-господарської номенклатури.

Таким чином, ми бачимо у цьому, на перший погляд не надто важливому документі з Положенням про нагородження, надзвичайно цікаві моменти політичної ваги, що показують ключові елементи хрущовської політики, метою якої було встановлення за допомогою особисто відданої йому нової номенклатури повного контролю над країною.

Крім того важливо, що Положенням визначався повний перелік документів, які повинні були додані до подання на нагородження почесним званням, що також ставало вагомим елементом загальної уніфікації нагородної системи республіки.

Визначалося, що повинні бути подані наступні документи: особовий листок по обліку кадрів, виробнича характеристика, копія авторського свідоцтва на винахід або посвідчення на раціоналізаторські пропозиції, а також обов'язково виписки з рішень організацій, які порушували клопотання про присвоєння почесних звань [74, ст.117].

Було вирішено і питання позбавлення нагороджених почесного звання. Передбачалося, що це може зробити виключно Президія Верховної Ради Української РСР – тобто той самий орган, що й проводив нагородження [74, ст.117].

У доданому до Указу Положенні було подано докладні описи золотого та срібного знаків, що були встановлені для цих нових почесних звань (також нагородженим видавалася Грамота) [74, ст.117].

Про значення яке надавалось встановленню цих нових почесних звань та увазі партійно-державного керівництва до удосконалення нагородної системи УРСР в цілому, свідчить той факт, що вже невдовзі в Указ від 17 травня 1960 року були внесені досить значні зміни.

29 вересня цього ж року вийшов Указ Президії Верховної Ради, що уточнював і вдосконалював попередній Указ, у тому числі й недостатньо пророблене питання про зовнішній вигляд нагрудних знаків для почесних звань.

Необхідно сказати про найголовніші зміни, якій вносив цей Указ до попереднього і удосконалював положення про нещодавно засновані почесні звання.

Стаття 1 попереднього Указу повинна була викладатися у такій редакції: «Встановити почесне звання Заслужений винахідник Української РСР з врученням Грамоти і нагрудного знака Заслужений винахідник Української РСР та почесне звання Заслужений раціоналізатор Української РСР з врученням Грамоти і нагрудного знака Заслужений раціоналізатор Української РСР» [75, ст.311].

Були також суттєво редакційно змінені статті 3,4,5 попереднього Указу, що зробило його більш досконалим з позицій фалеристики та не залишало можливостей неточного трактування.

Особливо важливим було те, що виправили неточність щодо нагрудних знаків для почесних звань (раніше не було зазначено, що золоті та срібні знаки робляться із різного металу).

Надалі процес введення нових почесних звань, першими з яких стали почесні звання Заслуженого винахідника і Заслуженого раціоналізатора Української РСР ставав дедалі активнішим и до кінця 60-х років Президією Верховної Ради було прийнято ряд відповідних важливих Указів.

Вже 16 грудня 1960 року було прийнято Указ (підписаний Головою Президії Д.Коротченком і Секретарем Президії А.Зленком) про встановлення почесного звання Заслуженого енергетика Української РСР. Як було сказано у мотивувальній частині Указу «для відзначення кращих працівників енергетичної промисловості» [76, ст.429].

Чому одним з перших у 60-ті роки було введено саме це почесне звання достатньо очевидно. Після відповідних рішень ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР енергетична галузь була визначена одним із головних пріоритетів розвитку народного господарства. Саме тому відразу виникла нагальна необхідність більшого морального заохочення працівників галузі,

оптимальним варіантом для чого було введення відповідного нового почесного звання.

Зазначимо, що ця закономірність була незмінною й надалі – не тільки в 60-ті, але і в наступні роки, при чому не тільки в економічній, але і в гуманітарній сфері. Коли по розвитку якоїсь сфери приймались відповідні рішення партійно-державних органів, то у переважній більшості випадків Президією Верховної Ради УРСР невдовзі вводилося нове почесне звання.

В доданому до Указу Положенні було докладно розписано за що саме будуть нагороджуватися новим почесним званням. Принагідно зазначимо, що всі Положення про почесні звання 60-х років виписані надзвичайно докладно, у більшій мірі ніж у попередній період, коли згадані нормативно-правові документи складалися більш лаконічно, без деталізації.

У пункті 2 Положення зазначалося що почесне звання присвоюється «робітникам відповідних професій та інженерно-технічним працівникам, які мають значні заслуги в розвитку енергетики Української РСР і, працюючи на електростанціях, в електричних і теплових мережах, відзначилися впровадженням нової техніки, передових методів праці, домоглися значних успіхів у виконанні і перевиконанні виробничих завдань, підвищення продуктивності праці і зниження собівартості електричної і теплової енергії та беруть участь у громадському житті» [76, ст.429].

Як й раніше, у Положеннях про почесні звання Заслуженого винахідника та Заслуженого раціоналізатора Української РСР чітко визначалося хто саме може робити подання на нагородження: раднаргоспи, облвиконкоми, міністерства і відомства профільних організацій [76, ст.429].

Знову підкреслимо важливу політичну обставину цього переліку. На першому місці стоять створені за особистою ініціативою М.С.Хрущова раднаргоспи (які радянський лідер намагався зробити однією з ключових ланок свої системи управління), а лише за ними облвиконкоми, міністерства і відомства [76, ст.429].

Нагрудний знак до цього почесного звання, як і до всіх наступних в 60-ті роки, відповідав зразку, що було раніше встановлено для нагрудних знаків Почесного винахідника і Почесного раціоналізатора Української РСР [76, ст.429].

8 травня 1962 року Указом було введено ще одне нове почесне звання – Заслужений шляховик Української РСР.

У тексті Указу було зазначено, що воно присвоюється «кращим робітникам провідних професій та інженерно-технічним працівникам, які працюють у шляхових органах, на будівництві і експлуатації автомобільних шляхів загального користування, в кар'єрних господарствах, ремонтних майстернях та на підприємствах, що належать шляховим органам а також у проектних і науково-дослідних шляхових організаціях» [72, ст.254].

Цікаво, що для цього почесного звання (що зумовлювалось специфікою шляхової сфери) було визначено незвичний дворівневий порядок подання на нагородження.

До Верховної Ради спільне подання робили Міністерство автомобільного транспорту і шосейних шляхів УРСР та Український республіканський комітетом профспілки працівників зв'язку, робітників автотранспорту і шосейних шляхів. У свою чергу до них подання робили раднаргоспи, облвиконкоми та різні республіканські шляхові організації [72, ст.254].

Звання заслуженого шляховика стало останнім в УРСР у хрущовські часи, однак процес впровадження нових республіканських почесних звань не став менш активним й при новому партійно-державному керівництві.

Вже через рік після усунення М.С.Хрущова від влади – 15 жовтня 1965 року від влади вийшов новий Указ Президії Верховної Ради (за тими ж підписами, що і попередні) про встановлення почесного звання Заслуженого працівника культури Української РСР.

Як було сказано у пункті 1 згаданого Указу «для відзначення кращих працівників і активістів культурно-освітніх установ, художньої

самодіяльності, видавництв, поліграфії, книжкової торгівлі, кінопрокату, радіомовлення і телебачення» [78, ст.677].

Варто відзначити, що поняття культури у цьому документі, як бачимо, трактувалося достатньо широко, включаючи також й сферу ЗМІ, кінематографу, поліграфії та видавництв.

У прийнятому Положенні про порядок присвоєння цього почесного деталізувалося хто саме може бути нагороджений – працівники палаців і будинків культури, клубів, парків, музеїв, бібліотек, будинків народної творчості, методичних кабінетів, кінотеатрів, кіноустановок, контор по прокату кінофільмів, видавництв, поліграфії, книжкової торгівлі, радіомовлення і телебачення, учасники художньої самодіяльності та громадські активісти у сфері культури, які працювали у вище перелічених організаціях [78, ст.677].

Також у Положенні чітко акцентувався ідеологічний момент нагородження. Підкреслювалося, що нагороджені повинні не тільки мати великі заслуги в розвитку радянської культури, але й заслуги в «комуністичному вихованні трудящих» [78, ст.677].

Зазначимо, що саме з цього почесного звання було визначено до самого закінчення радянського періоду остаточний порядок подання на нагородження. Починаючи з нього право подання отримували виключно міністерства і відомства, перед якими вже порушували відповідні клопотання виконкоми обласних та міських (міст республіканського підпорядкування.) рад депутатів трудящих [78, ст.677].

У свою чергу звертатись до згаданих виконкомів з поданнями могли районні та міські ради, партійні, профспілкові та інші громадські організації [78, ст.677].

18 січня 1966 року було встановлено почесне звання Заслуженого юриста Української РСР. Це звання, згідно Положення, могло бути присвоєно «юристам з вищою освітою, які працюють не менше 10 років по спеціальності в органах суду, прокуратури, державної безпеки, охорони

громадського порядку, в арбітражі, адвокатурі, на підприємствах, в установах та організаціях, мають значні заслуги в зміцненні соціалістичної законності та правопорядку» [79, ст.16].

При цьому знову підкреслювався й суто ідеологічний момент. Умова активної участі у громадській роботі була визначена у Положенні як обов'язкова [79, ст.16].

Про заснування цього Почесного звання республіканське інформаційне агентство РАТАУ поінформувало (проект повідомлення попередньо був погоджений в ЦК КПУ) наступним чином, у стислій формі чітко виклавши його суть. Процитуємо мовою оригіналу частину цього повідомлення інформаційного агентства УРСР: «Чтобы отметить высококвалифицированных юристов, имеющих значительные заслуги в деле укрепления социалистической законности и правопорядка, Президиум Верховного Совета Украинской ССР своим Указом от 18 января 1966 г. учредил поченое звание Заслуженный юрист Украинской ССР» [659, арк.126].

Що стосується всіх інших наградних моментів – подання до нагородження, опису нагрудного знаку тощо то вони були вже повністю типовими.

Найбільш плідним у встановленні почесних звань став 1966 рік, коли вже остаточно були ліквідовані хрущовські нововведення у системі управління і остання стала стабільною.

21 липня 1966 року встановлюється почесне звання Заслуженого працівника торгівлі, 25 серпня Заслуженого меліоратора, а 20 грудня Заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР.

20 лютого 1967 року Указом Президії Верховної Ради суттєво розширюється коло осіб, які мають право на нагородження почесним званням Заслуженого працівника культури.

Однак головною подією цього періоду став підписаний 10 жовтня 1969 року Указ про почесні звання Української РСР. Згаданий документ остаточно

унормовував та уніфікував інститут присвоєння почесних звань, а також, що особливо важливо встановлював ряд нових. Останнє свідчило про

У преамбулі Указу було вичерпно сказано, що стало причиною значного збільшення кількості почесних звань: «В числі засобів морального стимулювання творчої активності трудящих у боротьбі за дальший розвиток економіки, науки і культури республіки почесні звання Української РСР набувають все більшого значення. З метою впорядкування раніше виданих нормативних актів про почесні звання Української РСР, а також поширення їх на працівників усіх галузей народного господарства, науки, культури, освіти, охорони здоров'я і служб побуту Президія Верховної Ради Української РСР постановляє…» [82, ст.337].

Далі наводився повний перелік всіх почесних звань УРСР, ряд з яких було засновано саме цим Указом. Всього згідно Указу було 30 почесних звань [82, ст.337]. А у доданому до Указу Положенні були чітко та надзвичайно детально унормовані питання кому сама і за які заслуги може присвоюватися кожне почесне звання, а також інші питання, що стосувались нагородження.

Також варто відзначити, що вперше офіційно затверджувався опис посвідчення до почесного звання [82, ст.337].

У наступному десятиріччі кількість почесних звань в нагородній системі УРСР ще неодноразово збільшувалася, але вже це проходило у рамках змін до Указу від 10 жовтня 1969 року, що став завершальним етапом розвитку і розширення інституту почесних звань нагородної системи УРСР.

Вищевказані зміни у нагородній системі в першу чергу позначились на встановленні нагрудних знаків для нагороджених почесними званнями. Останнє мало велике значення для розвитку вітчизняної фалеристики, невід'ємною частиною якої є розвиток знаків нагород.

Перші нагрудні знаки були встановлені в 1960 році для почесних звань Заслуженого винахідника і Заслуженого раціоналізатора Української РСР Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 17 травня 1960 року. Однак

ці перші нагрудні знаки були ще зовнішньо не зовсім недосконалі, маючи надмірно спрощений вигляд (вони робилися у формі правильного кола діаметром 25 мм, яке було облямовано обідком з надписом почесного звання, під яким у свою чергу була лаврова вітка зі стрічкою, що розвивається. У верхній частині була п'ятикутна зірка) [526, с.316].

Значним кроком у розвиток інституту почесних звань в 60-ті роки став Указ Президії Верховної Ради УРСР про встановлення нагрудного знака для осіб, яким присвоюються почесні звання Української РСР від 20 лютого 1967 року (був підписаний Головою Президії Верховної Ради Д.Коротченком і Секретарем Президії Верховної Ради А.Зленком).

Поява згаданого Указу була великим кроком вперед у справі повної уніфікації інституту почесних звань, що було необхідно для унормування в цілому всієї нагородної системи республіки. Замість великої кількості різних видів нагрудних знаків, що були до цього, вводився єдиний для всіх почесних звань (різними на ньому були лише надписи).

Як зазначалося у тексті Указу було встановлено «нагрудний знак для осіб, яким присвоюються почесні звання Української РСР» й було затверджено його опис [80 ст.79] .

У другому пункті Указу вказувалося: «Нагрудний знак вручається разом з Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР особі, якій присвоєно відповідне почесне звання Української РСР». Особливо зазначалося також, що право на одержання нагрудного знака мають особи, яким почесні звання Української РСР присвоєні до видання Указу [80, ст.79].

Згідно доданого до указу «Опису нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР» вигляд нагрудного знаку повинен був мати наступний вигляд: «Нагрудний знак має форму правильного восьмигранника з випуклим бортиком вздовж зовнішнього краю.

У центрі знаку – рельєфне зображення Державного герба УРСР, у нижній частині під гербом – дві випуклі лаврові гілки з перев'язкою. Зліва

направо, по колу, навколо герба розміщується напис відповідного почесного звання.

Знак за допомогою кільця і фігурного вушка з'єднується з фігурно-прямокутною колодкою, покритою червоно-лазуровою муаровою стрічкою, яка символізує кольори Державного прапора УРСР. (Співвідношення червоного кольору до лазурового 2:1.).

Нагрудний знак прикріплюється до одягу за допомогою горизонтальної шпильки, закріпленої на зворотному боці колодки.

Натуральний розмір знаку – восьмигранник, вписаний в коло діаметром 26 мм.» [80, ст.79].

При цьому нагрудні знаки для почесних звань Народного артиста, Народного художника, Заслуженого діяча науки і техніки, Заслуженого діяча науки, Заслуженого діяча мистецтва, Заслуженого винахідника Української РСР виготовлялись з позолоченого кольорового металу – томпаку [80, ст.79].

У свою чергу для всіх інших почесних звань - Заслуженого шахтаря, гірника, металурга, будівельника, енергетика, шляховика, зоотехніка, ветеринарного лікаря, агронома, механізатора сільського господарства, меліоратора, лісовода, раціоналізатора, майстра професійно-технічної освіти, вчителя професійно-технічної освіти, вчителя школи, лікаря, юриста, працівника культури, працівника торгівлі, артиста, майстра народної творчості Української РСР нагрудні знаки виготовлялись з посрібленого металу – нейзильберу [80, ст.79].

Хоча у відповідних архівних фондах не вдалося виявити документу, що пояснював цю явно встановлену градацію (скоріше за все вона взагалі документально не формалізувалась), однак, представляється, що відповідь лежить на поверхні.

Звертає на себе увагу той факт, що друга категорія почесних звань відноситься виключно до прикладних професій вузької спеціалізації, а перша до спеціальностей значної суспільної ваги, що мали особливо значення для суспільства і держави. Таким чином ми бачимо надзвичайно цікавий факт -

хоча офіційно, в жодному документі, не йдеться про градацію почесних звань у нагородній системі Української РСР, вона не тільки існувала де-факто, але й була офіційно введена непрямим шляхом через зовнішній вигляд нагрудних знаків.

Про те, яке велике значення надавалося зовнішньому вигляду нагрудних знаків до почесних звань свідчить той факт, що вони постійно продовжували удосконалюватися.

Встановлений зовнішній вигляд нагрудного знаку був вже невдовзі визнаний таким, що потребує удосконалення й над його новим дизайном почали працювати відповідні спеціалісти різних профілів.

Вже 9 жовтня 1967 року вийшов новий Указ Президії Верховної Ради Української РСР про затвердження «Опису нагрудного знака для осіб, яким присвоюються почесні відзнаки Української РСР» і новий знак помітно відрізнявся від попереднього зразка (хоча в цілому зовнішня спадковість і була збережена).

Згідно з текстом згаданого Указу визначалося, що старий Указ втратив силу и затверджувався новий опис нагрудного знака до почесного звання [81, ст.276].

Новий нагрудний знак до почесного звання виглядав наступним чином: «Нагрудний знак має форму правильного восьмигранника з випуклим бортиком уздовж зовнішнього краю.

На лицьовій стороні знака – рельєфне зображення Державного герба УРСР, у нижній частині під гербом – дві випуклі лаврові гілки з перев'язкою. Зліва направо, по колу, навколо герба розміщується напис відповідного почесного звання.

На зворотній стороні знака графічно зображено пшеничне поле з трактором з правого боку. За полем – гребля Дніпрогесу ім. В.І.Леніна і силуети металургійних та хімічних підприємств. Над ними – літак АН-22 «Антей». В нижній частині зворотної сторони знака розміщено зображення розгорнутої книги, на сторінках якої – ліра і циркуль.

Знак за допомогою кільця і фігурного вушка з’єднується з фігурно-прямокутною колодкою, покритою червоно-лазуровою емаллю кольорів Державного прапора УРСР. (Співвідношення червоного кольору до лазурового 2:1.)» [81, ст.276].

Особливо необхідно відзначити, що, як і відповідно до попереднього Указу фактично встановлювалась градація престижності почесних звань двох ступенів, що відображалось у їх зовнішньому вигляді.

З позолоченого металу (томпаку) повинні були виготовлятися нагрудні знаки для почесних звань Народного артиста і художника (єдиних почесних звань, що самі мали два ступеня – Заслуженого та Народного), Заслуженого діяча науки і техніки, Заслуженого діяча науки, Заслуженого діяча мистецтв і Заслуженого винахідника Української РСР [81, ст.276].

У свою чергу нагрудний знак з посрібленого металу (нейзильберу) виготовлявся для наступних почесних звань: Заслуженого шахтаря, Заслуженого гірника, Заслуженого металурга, Заслуженого будівельника, Заслуженого енергетика, Заслуженого шляховика, Заслуженого зоотехніка, Заслуженого ветеринарного лікаря, Заслуженого агронома, Заслуженого механізатора сільського господарства, Заслуженого меліоратора Заслуженого лісовода та ще багатьох інших прикладних спеціальностей [81, ст.276].

Також вже остаточно визначалось питання щодо нанесення надписі на нагрудних знаках для почесних звань. Вони повинні були мати вигляд: «Народний артист УРСР», «Заслужений гірник УРСР» тощо [81, ст.276].

Знову питання про вигляд нагрудного знаку для почесних звань було піднято через два роки у вже згаданому вище Указі Президії Верховної Ради Української РСР про почесні звання Української РСР від 10 жовтня 1969 року (був підписаний Головою Президії Верховної Ради О.Ляшком та Секретарем Президії А.Зленком), що остаточно унормовував зовнішній вигляд знаків до які вручали нагородженим почесним званням.

До згаданого Указу було додано «Опис нагрудного знака, що вручається особам, яким присвоюються почесні звання Української РСР» [82, ст.337].

Згідно із Описом нагрудний знак мав форму правильного восьмигранника, вписаного в коло діаметром 26 мм, з випуклим бортиком вздовж зовнішнього краю [82, ст.337].

На лицьовій стороні знака вміщувалось рельєфне зображення Державного герба Української РСР, у нижній частині під гербом – дві випуклі лаврові гілки з перев'язкою. Зліва направо по колу навколо герба розміщувалась назва відповідного почесного звання [82, ст.337].

Далі наводився докладний опис нагрудного знака: «На зворотній стороні знака графічно зображено пшеничне поле з трактором з правого боку. За полем – гребля Дніпрогесу ім. В.І.Леніна і силуети металургійних ті хімічних підприємств, над ним – літак АН-22 «Антей». В нижній частині зворотної сторони знака розміщено зображення розгорнутої книги, на сторінках якої – ліра і циркуль.

Знак за допомогою кільця і фігурного вушка з'єднується з прямокутною фігурною колодкою, покритою червоно-лазуровою емаллю кольорів Державного прапора УРСР (співвідношення червоного кольору до лазурового 2:1)» [82, ст.337].

Як й в попередніх знаках зберігалася фактична градація двох ступенів престижності почесних звань, яку ілюстрував зовнішній вигляд нагрудних знаків.

Було указано, що нагрудний знак для почесних звань Народного артиста, Народного художника, Заслуженого діяча мистецтв, Заслуженого винахідника Української РСР виготовляється з позолоченого кольорового металу – томпаку [82, ст.337].

Для всіх інших почесних звань професій прикладного характеру нагрудних знак виготовлявся з посрібленого кольорового металу – на цей раз також томпаку, а не нейзильберу, як раніше [82, ст.337].

Також вказувалося, що нагрудний знак прикріплюється до одягу за допомогою горизонтальної шпильки, закріпленої на зворотному боці

колодки. Було офіційно визначено, що нагрудний знак для почесного звання носиться на правій стороні грудей [82, ст.337].

Крім того новий Указ про почесні звання визначав й ще деякі важливі моменти, пов’язані зі нагрудними знаками для них.

Пункт 5-й визначав, що особам, які присвоєні почесні звання Української РСР, вручається нагрудний знак та посвідчення встановленого зразка [82, ст.337].

У цьому ж пункті визначався порядок вручення нагрудних знаків до почесних звань та уповноважені на це посадові особи: «Нагрудні знаки та посвідчення від імені Президії Верховної Ради Української РСР вручають голова, заступники голови, секретар, члени Президії Верховної Ради Української РСР або за дорученням Президії Верховної Ради Української РСР – депутати Верховної Ради Української РСР, голови, заступники голів, секретарі та члени виконкомів обласних, районних, міських (міст республіканського і обласного підпорядкування) рад депутатів трудящих» [82, ст.337].

Наступний, 6-й пункт визначав питання видачі дублікатів нагрудних знаків, що не було раніше унормовано. Як вказувалося: «Дублікати нагрудних знаків та посвідчень, як правило, не видаються». Однак передбачувалися і можливі виключення: «Вони можуть бути видані лише як виняток, якщо нагрудний знак або посвідчення втрачені під час стихійного лиха (пожежа, повінь, землетрус) та за інших обставин, коли не було можливості зберегти їх» [82, ст.337].

Пункт 7-й унормовував питання долі нагрудного знаку після смерті нагородженого – було визначено, що він залишається у сім’ї покійного [82, ст.337].

В цілому, можна констатувати, що 60-ті роки стали визначальним періодом для удосконалення зовнішнього вигляду нагрудного знаку для почесних звань і відповідної нормативно-правової бази щодо комплексу питань нагородження ними та подальшого зберігання.

Також необхідно зазначити, що саме у цей час особливою формою державної нагороди Радянської України стали Державна премія Української РСР імені Т.Г.Шевченка (Шевченківська премія) в галузі літератури, журналістики і мистецтва і Державна премія УРСР у галузі науки і техніки. Слід особливо підкреслити, що сам інститут державних премій як частина державної нагородної системи був радянською новацією, що не мала аналогів у європейських нагородних системах.

Згадана новація в нагородній системі УРСР показала свою високу ефективність і продовжувала розвиватися до кінця 80-х років, а згодом вже у нагородній системі незалежної України.

В нагородній системі Радянської України вони стала найбільш молодими нагородами (хоча їх близькі союзні аналоги були засновані значно раніше). Обидві премії були засновані спільною Постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 23 квітня 1969 р. № 285 «Про Державні премії Української РСР в галузі науки і техніки та за видатні досягнення у праці та Державні премії Української РСР імені Т.Г.Шевченка в галузі літератури, журналістики і мистецтва».

14 жовтня 1989 року спільною постановою № 256 ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про затвердження положень про Державні премії Української РСР в галузі науки і техніки, за видатні досягнення у праці і науково-технічній творчості, в галузі літератури, журналістики і мистецтва, положень про комітети по Державних преміях Української РСР, а також Положення про Державну премію Української РСР по архітектурі» була проведена модернізація Положень про Державні премії і саме цей варіант цікавий тим, що невдовзі став основою (зазнавши достатньо невеликих змін) Положень при Державні премії незалежної України.

Відповідно до останнього радянського Положення про Державну премію Української РСР імені Т.Г.Шевченка: «Державна премія Української РСР імені Т.Г. Шевченка в галузі літератури, журналістики і мистецтва присуджується за найвизначніші новаторські твори літератури,

журналістики і мистецтва високої ідейно-художньої спрямованості, що збагачують національну духовну культуру, утверджують гуманістичні ідеали, сприяють піднесенню престижу української літератури і мистецтва; за найбільш видатні наукові праці в галузі марксистсько-ленінської естетики, теорії та історії художньої творчості» [784].

Визначалося також, що на премії можуть висуватися твори літератури, журналістики, образотворчого мистецтва, наукові праці, опубліковані в завершеному вигляді (тобто виставлені для публічного показу) не менш як за шість місяців і не більш як за три роки, а кіно- і телефільми, театральні й телевізійні спектаклі, концертні програми, публічно виконані (надійшли у прокат) не менш як за рік і не більш як за три роки до дати присудження премії [784].

Новим Положення було чітко регламентована кількість премій та її грошовий еквівалент. Було визначено, що премії присуджуються щорічно в кількості семи, в тому числі одна - за кращий твір літератури і мистецтва для дітей та юнацтва. Розмір премії - п'ять тисяч карбованців кожна, що було в умовах СРСР дуже великою сумою [784].

Детально визначався новим Положення і порядок висунення творів на здобуття премії й потрібно відзначити його демократичний характер. Було визначено, що подання творів на здобуття Державної премії Української РСР імені Т.Г.Шевченка провадиться міністерствами, державними комітетами і відомствами УРСР, Академією наук УРСР, творчими спілками і товариствами, громадськими організаціями, науковими установами, вищими учбовими закладами, трудовими колективами, редакціями газет і журналів, видавництвами. Твори висуваються на засіданнях колегій, президій, секретаріатів правлінь, художніх і вчених рад, на зборах трудових колективів [784].

При цьому зазначалося, що висунення творів повинно проходити в обстановці високої вимогливості до оцінки і визначення їх місця в художньому процесі, творчого вкладу кожного кандидата на здобуття

премії, за широкою участю громадськості та при забезпеченні гласності [784].

Також важливим було те, що нове Положення вже не допускало зловживань щодо нагородження за посадою, що раніше траплялося достатньо часто. З метою цього зазначалося, що колектив, який висувається на здобуття Державної премії не може перевищувати 8 чоловік і повинен включати лише основних авторів, чий творчий внесок був найбільш визначний. Не допускалося крім того включення до колективу осіб лише за ознакою адміністративної, консультативної чи організаторської роботи [784].

Особливо підкреслювалась роль широкого громадського обговорення при вирішенні питання щодо присудження премій. Відповідно до затвердженого останнього радянського Положення про Державні премії: «Твори, що розглядаються Комітетом, повинні всебічно обговорюватися у пресі, в телевізійних і радіопередачах, на зборах громадськості, в трудових і навчальних колективах, на засіданнях вчених, художніх, редакційно-видавничих рад, у творчих та інших громадських організаціях. Обговорення має бути демократичним, дискусійним за своїм характером, що дає можливість відкрито виявляти думки й оцінки широкої громадськості. Матеріали цих обговорень, рецензії, зауваження і пропозиції повинні своєчасно надсилатися до Комітету і братися до уваги при розгляді творів, висунутих на здобуття Державної премії Української РСР імені Т.Г.Шевченка…Організація переглядів і прослуховування спектаклів, концертних програм, кіно- і телефільмів, виставок творів образотворчого мистецтва покладається відповідно на Міністерство культури УРСР, Державний комітет УРСР по телебаченню і радіомовленню разом з Комітетом» [784].

Також демократичні норми щодо врахування думки громадськості були закладені і у принцип формування Комітету, зо розглядав подання на нагородження премією. У Положенні було зазначене наступне: «Комітет по

Державних преміях Української РСР імені Т.Г.Шевченка в галузі літератури, журналістики і мистецтва при Раді Міністрів УРСР формується з найавторитетніших майстрів літератури, журналістики, мистецтва, вчених - літературознавців і мистецтвознавців, критиків з урахуванням пропозицій творчих спілок, громадських організацій, установ культури та мистецтва і затверджується ЦК Компартії України і Радою Міністрів УРСР строком на чотири роки. Перебування в складі Комітету не повинно перевищувати восьми років» [784].

Подібний принципи було надалі закладене й в аналогічне Положення періоду незалежності України, хоча достатньо часто практично питання щодо присудження Державних премій вирішувалось кулуарно (що мало відповідний негативний резонанс в ЗМІ).

За аналогічними демократичними нормами було складено й Положення про нагородження Державною премією Української РСР в галузі науки і техніки та Державною премією Української РСР за видатні досягнення у праці і науково-технічній творчості, що також стали основою для складення відповідного Положення вже за часів незалежної України.

Положенням «Про державні нагороди Української РСР», що діяло на момент проголошення незалежності України, було встановлено, що державними нагородами Української РСР є почесні звання Української РСР («Народний артист Української РСР», «Народний художник Української РСР», «Народний архітектор Української РСР» та 26 почесних звань категорії «Заслужений»), Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР. Також, як вже вище зазначалося, в УРСР присуджувалися Державні премії Української РСР в галузі науки і техніки та за видатні досягнення у праці і науково-технічній творчості; Державна премія Української РСР імені Т.Г.Шевченка в галузі літератури, журналістики і мистецтва (Шевченківська премія); Державна премія Української РСР по архітектурі.

У комплексі всі ці державні нагороди й складали вітчизняну нагородну систему на час набуття Україною незалежності.

Важливою складовою історії розвитку вітчизняної нагородної системи у є питання нездійснених нагородних проектів в 60-ті роки минулого століття, які свідчили про постійне прагнення республіканського керівництва зробити нагородну систему УРСР повноцінною. Саме цей процес отримав своє логічне вирішення вже в створенні нагородної системи незалежної України. При цьому сама логіка побудови повноцінної нагородної системи була аналогічна задумам Першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста. Останнє ще раз підтверджує головну тезу нашого дослідження щодо єдиної логіки розвитку, що міститься у нагородній системі України й проявляється у схожих формах у різні історичні періоди її розвитку.

Історія нездійснених проектів нагород УРСР одна з найбільш цікавих тем у вітчизняній фалеристиці. Однак її вивчення потребує кропіткої роботи насамперед в архівах, враховуючи, що у відкритих джерелах того періоду про ці плани нічого не було сказано із зрозумілих причин. Всі ці нагородні проекти готувалися конфіденційно і залишили слід лише в архівах та пізніших спогадах учасників подій.

Як було цілком вірно відмічено при дослідження питання Д.В.Табачником і очолюваного ним авторського колективу: «Матеріалізувалась вона (ідея значного розширення республіканської нагородної системи. – авт.) без зайвого галасу, обережно і ґрунтовно в кабінетах ЦК Компартії України та Президії Верховної Ради УРСР. Про хід створення нових нагород на той час знало обмежене коло осіб, і, звісна річ, не могло бути й мови про широке інформування громадськості. Очевидно, керівництво України не було впевнене, що нова нагородна атака увінчається успіхом» [526, с.443].

Ініціатива значного розширення нагородної системи Радянської України належала особисто Першому секретарю ЦК КП України П.Ю.Шелесту. При цьому відзначимо, що згадану ініціативу керівника республіки потрібно

розглядати в першу чергу в контексті його загального політичного та соціально-економічного курсу. Крім того не можна не відзначити єдину логіку нагородних пропозицій щодо встановлення республіканських державних нагород у пропозиціях М.С.Хрущова періоду Великої Вітчизняної війни та П.Ю.Шелеста, що знову таки підтверджує існування єдиної логіки розвитку вітчизняної системи України.

В 1967 році П.Ю.Шелест був однім із найбільш впливових членів Політбюро ЦК КПРС. Особливої ваги йому додавали дружні відносини з Генеральним секретарем ЦК КПРС Л.І.Брежнєвим та активна участь в усуненні від влади М.С.Хрущова. Керівник УРСР, відчуваючи підтримку з боку Генерального секретаря почувався себе надзвичайно впевнено. Весь час його керівництва в республіці характеризується намаганням максимально збільшити обсяг своїх повноважень. І, слід зазначити, що у переважній більшості випадків це йому вдавалося – втручання Центру у справи УРСР під час правління П.Ю.Шелеста було найменшим за весь радянський період.

Фактично можна казати тільки про два принципових проекти щодо розширення повноважень органів влади УРСР (по суті персонально П.Ю.Шелеста) – по дозволу республіці вести самостійну, без погодження із загальносоюзними структурами, зовнішньоекономічну діяльність та нагородний проект [525, с.648], що передбачував введення республіканських нагород вище за статусом ніж почесне звання (а саме орденів та медалі) які не увінчалися успіхом.

Не викликає сумніву, що розширення нагородної системи було особливо важливим політичним проектом для П.Ю.Шелеста. Враховуючи важливу роль інструментарію нагородної системи для збільшення політичного впливу (а також іноді прямого підкупу) введення республіканських орденів та медалі надавало можливість Першому секретарю ЦК КП України зробити більш відданою особисто йому республіканську номенклатуру всіх рівнів, а також збільшити за рахунок масових нагороджень свою загальну популярність в республіці.

П.Ю.Шелест вважав, що найбільш вдалим часом для здійснення його задумів стане святкування 50-ї річниці Жовтневої революції. Мабуть розрахунок був на те, що в період обов'язкових святкових індивідуальних та колективних нагороджень його проект має набагато більше шансів бути затверджений.

У зв'язку з цим П.Ю.Шелест на початку травня 1967 року дав вказівку Голові Президії Верховної Ради УРСР Д.С.Коротченку розробити проект заснування республіканських орденів. Показово, що доручення було дано в усній формі, що свідчило про, все ж таки, певну обережність підходу Першого секретаря ЦК КП України до цього політично дражливого питання. Він явно перестраховувався на випадок того, що ЦК КПРС віднесеться негативно до цієї пропозиції.

Однак Д.С.Коротченко, як апаратник з величезним досвідом, у своїй доповідній записці від 3 липня, підкреслив, що підготував згадані пропозиції саме за ініціативою П.Ю.Шелеста. Як було сформульовано у його доповідній записці на ім'я Першого секретаря ЦК КП України: «За Вашим дорученням вивчено питання про можливість встановлення в Українській РСР республіканських орденів для нагородження ними як окремих громадян, так і колективів трудящих, що особливо відзначились» [582, арк.170].

Далі Д.С.Коротченко виклав відносно коротку історію існування та нагородження ним республіканського ордену Трудового Червоного Прапору. Д.С.Коротченко також надав стислий правовий аналіз проблематики введення республіканських нагород і прийшов до висновку, що це не протирічить союзному законодавству. За його думкою: «Конституція СРСР, відносячи до компетенції Президії Верховної Ради СРСР заснування загальносоюзних орденів і медалей, не містить обмеження прав союзних республік встановлювати свої нагороди. Можливість мати республіканські нагороди передбачена також і Конституціє. Української РСР. Зокрема, в статті 30 Конституції УРСР, яка визначає компетенцію Президії Верховної Ради республіки зазначено, що вона «присвоює почесні звання Української

РСР і удостоює нагород». Таким чином, заснування республіканських і медалей не суперечило б конституційним положенням» [582, арк.170].

Голова Президії Верховної Ради УРСР у своїй доповідній записці також обґрунтував вже політичну доцільність введення нових республіканських нагород і саме наведені ним аргументи подалі виступали у якості головних аргументів для ЦК КПРС (фактично особисто для Л.І.Брежнєва): «В сучасних умовах, коли заходи морального стимулювання, поряд з матеріальним заохоченням, набувають все більшого значення в справі успішного здійснення завдань господарського і культурного будівництва та комуністичному вихованні трудящих, було б доцільним встановити в Українській РСР республіканські ордени і медаль» [582, арк.170].

Базуючись на правому аналізі та політичній доцільності Голова Президії Верховної Ради УРСР висунув пропозицію заснувати два республіканські ордени і медаль, а саме:

- орден Державного Прапора Української РСР – вищий ступінь нагороди, якою можна було б нагороджувати як окремих громадян, так і колективи трудящих, що особливо відзначилися;

- орден Трудова Слава і медаль «За трудові заслуги» - для нагородження передовиків виробництва, працівників науки і культури за високі показники в роботі [582, арк.170].

Також до доповідної записки були додані проекти постанов ЦК КП України щодо заснування нових республіканських нагород і проект листа до ЦК КПРС [582, арк.171].

Проект Постанови ЦК КП України фактично викладав у стислому вигляді зміст доповідної записки Д.С.Коротченка. Як у ньому було сказано: «Беручи до уваги, що моральне стимулювання творчої активності й ініціативи трудящих поряд з матеріальним заохоченням відіграє важливу роль в справі успішного здійснення завдань комуністичного будівництва, Центральний Комітет КП України постановляє:

…Визнати за доцільне заснувати в республіці два ордени, в тому числі орден Державного Прапора Української РСР і орден Трудова Слава, а також медаль «За трудові заслуги»для нагородження ними передовиків народного господарства, працівників науки і культури і колективів трудящих, які досягли високих показників в роботі» [582, арк.171].

В наступному пункті йшлося про те, що Президії Верховної Ради УРСР доручається у місячний строк виготовити ескізи-зразки республіканських орденів і медалі, а також розробити проект Положення про ці нагороди і подати їх на розгляд ЦК КП України [582, арк.171].

В кінці проекту Постанови йшлося про звернення до ЦК КПРС з проханням затвердити заснування республіканських нагород, а також схвалити проект листа до ЦК КПРС [582, арк.171].

Процитуємо найважливіші моменти з проекту цього листа, в якому знову в значній мірі повторюється вищенаведена аргументація.

У листі коротко викладалася історія існування нагород Радянської України, а також давався правовий аналіз існування республіканських нагород з наголосом на те, що це не протирічить союзному законодавству у нагородній сфері [582, арк.174].

Обгрунтування необхідності введення повноцінних республіканських нагород УРСР виглядало наступним чином: «Исходя из задач, поставленнях XXIII съездом КПСС по дальнейшему развитию творческой активности масс в осуществлении разработанной партией программы коммунистического строительства, а также с целью более широкого поощрения передовиков и новаторов производства, считали бы целесообразным возвратиться к практике учреждения республиканских орденов и медалей. Эти награды явились бы дополнительным средством морального стимулирования трудящихся в деле успешного выполнения производственных планов и социалистических обязательств» [582, арк.174].

Закінчувався проект листа проханням дозволити заснувати два вищезазначених республіканських ордени і медаль [582, арк.174].

Про те, що П.Ю.Шелест був налаштований достатньо оптимістично щодо рішення ЦК КПРС свідчить те, що він дав наказ негайно почати розробку Положення про республіканські нагороди та проекту їх зовнішнього вигляду.

Вже в червні 1967 року було підготовлено Положення про орден Республіки, орден Трудової слави та медаль за трудові заслуги. Відразу потрібно відзначити наступний цікавий момент. Якщо в усіх попередніх нагородних проектах йшлося про орден Державного Прапору, то в положенні йдеться про орден Республіки (інші назви залишилися без змін). Можливо це свідчить про наміри П.Ю.Шелеста зробити статус цієї нагороди більшим ніж передбачалося [582, арк.174].

Положення виписано надзвичайно ретельно і по всім класичним фалерістичним канонам. Єдиний недоліком з точки зору класичної фалеристики та усталеної нагородної практики може вважатися те, що Положення на нагородження не було складено на кожну нагороду окремо, а на всі три разом.

Наприклад, подивимося наскільки ретельно і професійно було виписано питання носіння республіканських нагород:

«Носити ордена і медалі Української РСР нагородженим обов’язково в таких випадках:

на урочистих засіданнях і зборах, нарадах і демонстраціях, присвячених загальносоюзним святам…та національного свята Української РСР;

на ювілейних сесіях Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСРЮ місцевих рад депутатів трудящих;

при врученні ордена підприємству, установі, організації, області, місту, району, селу, а також на інших урочистих святах, зв’язаних з святкуванням ювілею.

При повторному нагородженні орденом або медаллю нагороджені приходять на вручення нагород при орденах і медалях.

В інших випадках нагороджені носять орденські стрічки і стрічку медалі на планках встановленого зразка

Ордени і медаль та їх стрічки не носять на пальто, шинелі, плащах та іншому верхньому одязі, а також на спеціальному виробничому і спортивному одязі» [84, с.125].

Що стосується виготовлення самих нагород, то за спогадами учасника розробки проектів А.Ф.Пономаренка це виглядало наступним чином: «Нас запросили до канцелярії Верховної Ради УРСР і поставили завдання розробити проекти…

Таким чином за короткий час вдалося створити по три варіанти кожного з орденів та медалі.

Проекти нагород розглядалися на найвищому рівні, особисто П.Шелестом та Д.Коротченком. Мій проект медалі як кажуть, пройшов відразу, а до проектів орденів були зауваження П.Шелеста. Після врахувань зауважень П.Шелеста і доопрацювання проектів найкращим був визнаний ескіз орденських знаків, що його розробив Ю.Яременок» [526, с.446].

В результаті П.Ю.Шелестом був затверджений наступний вигляд республіканських нагород. Орден Республіки представляв собою п’ятикутну зірку з золотого металу (що дуже нагадувала медаль Золотої Зірки до звання Героя Соціалістичної праці) на яку був накладений герб УРСР.

Орден Трудової слави являв собою п’ятикутну зірку із срібними пружками, поле якої було залите темно-червоною емаллю. На зірку також накладався герб УРСР. Орден кріпився до п’ятикутної колодки. Що стосується медалі «За трудові заслуги», то вона повинна була робитися з металу білого кольору з надписом червоною емаллю своєї назви. Також в ній використовувалася символіка серпа і молоту та червона зірка [526, с.446-447].

Існують різні думки чи були виготовлені проекти з металу. Жодної точної інформації з цього питання не існує, в усякому разі архівних

документів з цього питання нам виявити не вдалося. Скоріше за все проекти в металі не виготовлялися.

Однак вся ця велика роботу по створенню республіканської нагородної системи не мала позитивного результату. П.Ю.Шелест перебільшив можливості свого впливу на вище партійно-державне керівництво СРСР і не зміг добитися необхідного йому рішення в цьому питанні. В ЦК КПРС віднеслися негативно до створення республіканських ордені та медалі, що порушувало би цілісність союзної нагородної системи.

Зазначимо, що деякі учасники розробки республіканських нагород розуміли це заздалегідь. Як згадував А.Ф.Пономаренко: «Відверто кажучи, ідея заснування власних нагород України нас дещо здивувала, і я висловився проти неї, мотивуючи, що тоді кожна республіка СРСР матиме по дві-три нагороди» [526, с.446].

Однак незважаючи на невдачу із заснування нових державних нагород УРСР, ця ініціатива ще раз засвідчила логіку розвитку вітчизняної нагородної системи, що прагнула до системності, повноцінності та цілісності.

Висновки до розділу: Нагородна творчість Радянської України почала розвиватися досить активно майже відразу після закінчення Громадянської війни. При цьому важливо відзначити, що на першому етапі нагородотворення УСРР мало повноцінний для європейської нагородної традиції характер, про що свідчила наявність в якості вищої нагороди республіки ордену Трудового Червоного Прапора. За відносно короткий час свого існування згадана вище державна нагорода УСРР набула великого авторитету, а всі пов’язані з нею нагородні моменти (Статут, підготовка нагородних документів на всіх рівнях, практика нагородження, зовнішній вигляд знаку ордену тощо), незважаючи на надмірне акцентування ідеологічних мотивів, також розвивалися в руслі усталеної європейської нагородної традиції. Також в подальшому розвитку цієї вищої нагороди УСРР все більш помітним ставало постійне підвищення фахового

фалеристичного рівня розробників Статуту, що особливо стає помітним в останньому Статуті ордену.

Після 1933 року, коли союзним Центром були вжиті заходи по централізації та уніфікації нагородної системи Радянського Союзу нагородна система Радянської України почала розвиток у вимушено звуженій парадигмі, за відсутності таких важливих складових як ордени та медалі. Однак хоча при цьому нагородна система УРСР не була повноцінною з точки зору класичних канонів фалеристики, але її інститут присвоєння почесних звань, а згодом й інститут Державних премій (що постійно розвивалися і удосконалювалися) в значній мірі дозволили ефективно виконувати поставлені завдання у справі морального заохочення мас для процесу соціалістичного будівництва.

Важливо також відзначити, що українська традиція мала вплив й на розвиток нагородної системи СРСР, що спостерігається в полководницькому ордені Богдана Хмельницького.

Також незважаючи на вищевказану надмірне ідеологічне акцентування, в цілому вся нагородна система УРСР постійно розвивалася за класичними стандартами європейської фалеристики й набула усталеного вигляду к часу отримання Україною державної незалежності.

Показово, що незважаючи на загальний послідовний і твердий курс нагородної стандартизації та уніфікації в СРСР, партійно-державні керівники УРСР постійно намагалися зробити нагородну систему України знов повноцінною й повернути в неї інститут нагородження орденами та медалями (у цьому плані надзвичайно показові нагородні пропозиції М.С.Хрущова в 1943 році та П.Ю.Шелеста в 1967 році). Хоча, звичайно, при цьому велику роль відгравав суто суб’єктивний особовий фактор, однак за ним можна чітко прослідкувати глобальну тенденцію до набуття нагородною системою повноцінного характеру, процес чого мав вже цілком об’єктивний характер.

В цілому к часу набуття Україною державної незалежності нагородна система УРСР була вже цілком фахово побудована (а сам процес нагороджень функціонував без ускладнень), завдяки чому мала можливість ефективно виконувати свої функції специфічного державного (навіть при обмеженій державності УРСР) інструментарію управління та морального заохочення мас. При побудові нагородної системи незалежної України нагородні традиції УРСР (а частково й загальносоюзні), які пройшли випробування часом, знайшли у ній своє гідне місце, що в першу чергу відноситься до інституту присвоєння почесних звань та Державних премій.

РОЗДІЛ 4. Розвиток нагородної системи України незалежної України: становлення, зміст, перспективи розвитку

4.1 Перші кроки у створені нагородної системи незалежної України: тенденції, досягнення і помилки

Після отримання Україною державної незалежності процес створення нагородної системи проходив достатньо повільно і зі значними труднощами. Це стало однією з головних особливостей історії створення нагородної системи незалежної України.

У переважній більшості держав світу, які отримали в тій чи іншій спосіб державну незалежність, у стислі терміни якщо не засновували повноцінну нагородну систему, то, як мінімум, встановлювали ряд державних відзнак, які пізніше трансформувалися у неї. Згаданий процес з незначними відмінностями був характерний у різні часи для європейських держав, держав Латинської Америки, Азії та Африки. Як правило, за зразок бралася нагородна модель однієї з європейських держав, яка при внесенні незначних коректив (як правило, у сторону спрощення) ставала національною.

Інколи процес проходив шляхом швидкого створення власної спрощеної нагородної системи, що була заснована на національних традиціях і у такому вигляді могла виконувати ряд необхідних державних функцій.

Ще більш простим і швидким процес був у держав, що на якійсь час втрачали незалежність, а потім знову її повертали. Вони просто, з мінімальними змінами чи навіть без них, повертали ту нагородну систему, що діяла до втрати незалежності. Класичним прикладом останнього є держави Балтії – Литва, Латвія та Естонія, які після повернення державної незалежності відразу ж законодавчо повернули старі нагородні системи, що діяли до її втрати.

Однак процес створення нагородної системи України після отримання незалежності розвивався як за об'єктивними, так і суб'єктивними причинами власним шляхом – значно довше й важче, ніж в інших державах.

Виходячи з об'єктивних причин Україна не могла йти більшістю з вищезазначених шляхів. Некритичне запозичення європейських нагородних систем було характерним для невеликих держав XIX-XX століть. Останні не вважали за важливе розробку власної нагородної системи, що потребувало як часу та фінансових коштів, так і наявності відповідних фахівців.

Також неможливим з кількох об'єктивних причин було й прийняття нагородної системи одного з державних утворень, що були на території України з 1918 року. Україна в радянські часи мала, хоча й дуже обмежену, але державність, а події 1918-1920 років були класичною Громадянською війною. Виходячи з цього термін «національно-визвольні змагання» з наукової точки зору можна в повному обсязі застосовувати лише до боротьби ЗУНР – ЗО УНР з Польщею за державну незалежність західноукраїнських земель. Таким чином вирішення питання подібним шляхом означало би значне посилення напруженості і протистояння в українському суспільстві. Крім того, відмова від правонаступництва з УРСР тягла би за собою й непередбачені наслідки у зовнішньополітичному плані, перш за все в питанні непорушності кордонів.

Однаково неможливим було залишити без змін нагородну систему Радянської України, що повністю склалася к 1991 року. Вона була достатньо ефективною для системи «обмеженого суверенітету» УРСР, але звичайно не могла виконувати функцій нагородної системи незалежної держави.

Таким чином, об'єктивні причини спонукали Україну будувати принципово нову нагородну систему, яка б відображала існуючі реалії та відповідала національним інтересам. Позитивним фактором стало те, що поступово був обраний прагматично-синтезний путь створення нагородної системи, в якій би достатньо органічно поєднувалися окремі елементи нагородних систем України різних історичних періодів.

Однак були і суб'єктивні причини що призвели до того, що нагородна система незалежної України розвивалася більш довго та складно ніж це обумовлювалося об'єктивними причинами і в ході якої було допущено ряд помилок.

Серед суб'єктивних факторів потрібно виділити два основних. По-перше, тодішнє державне керівництво України довгий час недооцінювало значення нагородної системи, її широкого державотворчого інструментарію для всього комплексу потреб держави. По-друге, в побудові нагородної системи інколи перемагав суто волюнтаристський підхід, коли стратегічні інтереси побудови нагородної системи приносилися у жертву тимчасовим політичним чи просто суб'єктивним уподобанням.

Як правило, усвідомлення важливості нагородної системи для існування держави і захисту національних інтересів приходило керівників України вже після того як вони втрачали владні функції.

Для них було незрозумілим положення щодо важливих для розвитку державності політичних функцій нагородної системи, що найбільш точно сформульована дослідником філософського аспекту нагородних систем О.Л.Дьоміним. Останній з цього приводу писав наступне: «…наградная система любого государства, являясь частью его политической культуры, какие бы ни имела истоки и историю, неизбежно приходит к выполнению политических функций, отражая идеологию правящих групп. Смена идеологии или самих этих групп часто ведет к трансформации или полной замене наградной системы…наградная система содержит и транслирует определенные ориентации и установки людей в отношении существующей политической системы в целом, составляющих ее институтов, принципов взаимоотношений отдельного человека, общества и государства. Являясь политическим институтом государства, наградная система участвует в политическом процессе. В наградной практике, при определении заслуг участников политического процесса в той или иной форме, в ходе присвоения, распределения наград определяются приоритеты в политике,

мотивация деятельности объекта политики, формируются традиции, стереотипы, обеспечивается реализация интересов в политике. Наградная система при этом выступает как ресурс власти» [139, с.29].

Перший Президент України Л.М.Кравчук так писав щодо ролі нагородної системи у процесі державотворення на початку 90-х років та труднощі з якими довелося стикнутися на початковому етапі її створення: «…з відродженням незалежної Української держави почала поставати, немов Фенікс з попелу, й державна нагородна система. Як Перший всенародно обраний Президент України я пам'ятаю наскільки сильний спротив консервативних сил чинився проти цього процесу. Передусім це стосувалося позиції значної кількості тодішніх депутатів Верховної Ради, які не вважали актуальним за умов економічної кризи, після розпаду СРСР, приділяти увагу другорядним, на їхній погляд питанням. Доводилося робити все можливе, аби пояснити, що розвиток національної фалеристики - зовсім не примха когось з можновладців. Це надзвичайно важлива складова частина духовного відродження України, зміцнення її державної незалежності» [526, с.6].

Однак як буде зрозуміло з нижченаведеного у період його президентства державна нагородна система розвивалася повільно, що обумовлювалося як об'єктивними, так і деякими суб'єктивними причинами. З останніх найголовнішим було те, що Перший Президент України все ж таки недостатньо усвідомлював значущість діючої нагородної системи як важливого державного інструментарію.

Сам Л.М.Кравчук наступним чином характеризував власний внесок в створення вітчизняної нагородної системи (при цьому змушений був визнати, що вона почала активно розвиватися лише при його наступнику на посаді Президента України): «…з досить складних і малосприятливих умов зроблено, я вважаю, було немало. Президентським Указом засновано перший орден незалежної держави – «Почесну відзнаку Президента України», що згодом трансформовано в одну з найпрестижніших нагород – орден «За

заслуги трьох ступенів», У структурі Адміністрації організували з найбільш фахових спеціалістів нагородний відділ, що дало змогу почати системну роботу щодо створення нагородної системи. Водночас удалося, незважаючи на настрої повного заперечення радянського минулого, зберегти й те позитивне, що було в нагородній практиці радянської України» [526, с.6].

Початок створений власної нагородної системи прийшовся на самий початок української незалежності в умовах, коли стара союзна нагородна система перестала діяти у зв'язку із закінченням існування Радянського Союзу, а існуюча республіканська не могла задовольнити потреби у повноцінних нагородах, що виникли у незалежної держави.

Початком створення власної нагородної системи незалежної України стала Постанова Президії Верховної Ради України від 3 січня 1992 року про створення спеціальної Комісії Президії Верховної Ради України у питаннях заснування державних нагород [785].

Показово, що до Комісії увійшли не тільки спеціалісти з питань фалеристики, але й члени уряду (міністри юстиції, фінансів, оборони, культури) представники громадськості та відомі політичні діячі, що свідчило про розуміння важливості створення вітчизняної нагородної системи та великого політичного значення цього для нової незалежної держави [785].

Результатом роботи цієї Комісії стала підготовка нею наприкінці 1993 року концепції по створенню державних нагород, що була згодом в цілому покладена в основу створення вітчизняної нагородної системи.

В концепції були чітко визначені всі види державних нагород, серед яких вищу щабель займав орден.

Особливо важливо відзначити концепції цілком правомірно визначалося, що орден повинен слугувати для відзначення лише винятково важливих заслуг перед державою і народом. Розробниками концепції передбачалося створити низку орденів для відзначення за видатні заслуги у різних сферах діяльності – виробничій, науковій, культурно-просвітній, освітянській тощо.

За думкою розробників концепції повинні були бути створені наступні види державних нагород:

- ордени, медалі за заслуги у військовій справі, в охороні і захисті конституційних прав і свобод громадян, за особисту мужність;
- орден, медаль для вшанування благодійної діяльності, милосердя, відзнаку за внесок у ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи;
- орден (медаль) за успіхи у вихованні дітей;
- ювілейні і пам'ятні медалі у зв'язку з визначними історичними подіями;
- почесні звання України за особистий вклад у створення матеріальних і духовних цінностей, видатні досягнення і високу майстерність у професійній діяльності;
- державні премії України для відзначення за видатні здобутки в науковій, виробничій та творчій роботі, які знайшли широке визнання в Україні та світі [381, т.3, с.8].

В цілому слід констатувати, що це був достатньо загальний, без деталізації, опис нагородної системи, яка включала в себе елементи як класичних європейських зразків, так і старої радянської. В цілому концепцію можна оцінити як в цілому достатню для створення ефективно діючої нагородної системи (що звичайно не виключало її подальшого розвитку і деталізації).

Головним недоліком при цьому слід вважати, що розробники не включили в Концепцію інститут присвоєння почесних звань, що за минулі десятиріччя став невід'ємною частиною нагородної системи и традиційно користувався великим авторитетом і престижем у суспільстві.

В дослідженні «Нагороди України» (ряд авторів якого тоді входили до складу комісії) наводиться цінна інформація щодо активної протидії подальшому існуванню у нагородній системі незалежної України інституту почесних звань. Має сенс навести цитату з цього дослідження: «Під час

розроблення концепції найбільш дискутувалося питання про долю почесних звань України в системі майбутніх нагород України. Одні члени комісії заперечували необхідність збереження їх у нагородному полі незалежної держави, розглядаючи їх як «пережиток радянської нагородної політики», інші, навпаки, доводили теоретичну можливість включення і наповнення їх новим змістом. Недоцільність збереження інституту почесних звань відстоювали члени Комісії народний депутат України Л.Танюк та державний радник з гуманітарних питань член-кореспондент НАН України М.Жулинський. Цей останній, наприклад, не раз у засобах масової інформації, на конференції виступав з критикою існуючих почесних звань, закликав позбутися їх і не вводити в систему державних нагород України» [381, т.3, с.9-10].

Особливо при цьому цікава аргументація М.Жулинського, враховуючи, що саме вона була загальною для всіх противників збереження інституту присвоєння почесних звань. За словами М.Жулинського масовість присвоєння почесних звань «стала інструментом утримання суспільства у певній морально-психологічній рівновазі за ранжиром» [381, т.3, с.10]. При цьому М.Жулинський хотів повністю замінити присвоєння почесних звань присудженням Державних премій, хоча останній нагородний інститут ніяк (хоча б в силу можливості колективного нагородження) не міг стати повноцінною заміною.

Однак, переважна більшість членів комісії Верховної Ради України (показово, що найбільш фахових та авторитетних у питаннях фалеристики) не менш активно відстоювали необхідність зберегти у нагородній системі незалежної України інститут присвоєння почесних звань.

Як було сказано у вищезазначеному дослідженні з історії нагородної системи України: «Члени ж Комісії Б.Патон, В.Куценко, В.Єщенко та інші доводили опонентам, що почесні звання в Україні не є політизованими, вони деідеологізовані. Глава держави України, присвоюючи звання Заслуженого лікаря, вчителя, шахтаря, металурга або юриста громадянину України,

висловлює йому свою повагу і вдячність передусім за висококваліфіковану працю, професіоналізм у роботі» [381, т.3, с.10].

Також, згадані члени комісії були повністю прави й в тому, що на тому етапі розвитку державності це був єдиний вид державної нагороди, відмовившись від якої, України опинилася б у становищі одинокої у світі держави, яка не мала б жодної власної нагороди.

В результаті, незважаючи на активний спротив ряду членів парламентської Комісії інститут присвоєння почесних звань був збережений у нагородній системі незалежної України і став її невід'ємною частиною.

Аналізуючи Положення про присвоєння почесних звань та присудження Державних премій можна констатувати, що вони лише в незначній мірі були скоректовані у порівнянні з останніми діючими радянськими Положеннями. В своїй суті ці дві складові сучасної діючої нагородної системи залишились без змін.

Комісією були підготовлені пропозиції щодо заснування низки державних нагород України.

Згідно пропозицій Комісії пропонувалося створити нагородну систему України з наступних державних нагород:

- Хрест князя Володимира Великого – за видатні заслуги у розбудові держави;
- Орден князя Святослава – за заслуги (як військових, так і цивільних) у військовій справі та захисту конституційного ладу держави;
- Орден Золоті Ворота – за видатний внесок у справі розвитку культури, мистецтва, освіти і науки;
- Медаль «Зірка мужніх» трьох ступенів за особисту мужність як в мирний, так і воєнний час;
- Медаль «Праця і Добробут» - за довголітню плідну працю на благо України;

- Медаль «Українська мати» («Українська родина») – за виховання дітей;
- Медаль «За врятування життя» - за врятування людського життя з ризиком для власного;
- Медаль «Незалежність 24.8.1991 р.» - президентська медаль за особисті заслуги перед Україною;
- «Хрест Чорнобиля» - відзнака для ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС;
- Пам'ятні та ювілейні медалі для відзначення історичних подій і ювілеїв видатних осіб України [381, т.3, с.8].

У зв'язку із згаданою пропозицією щодо заснування низки державних нагород необхідно зазначити наступне.

Вищенаведений проект був спробою створити відразу цілісну нагородну систему держави, яка закінчилася абсолютною невдачею. Останнє було не випадковим, а цілком закономірним результатом.

Жодна держава у світі, незважаючи на свій державний устрій, не створювала свою нагородну систему відразу, одним установчим документом. За більший чи менший період, але вона формувалася поступово, особливо коли для заснування тієї чи іншої нагороди виникала нагальна необхідність.

Що стосується підготовленого Комісією проекту, то він мав всі ознаки відмови від правил класичної побудови нагородної системи.

Фактично вона у спрощеному вигляді (що само по собі в умовах повноцінного розвитку було негативним фактором), без урахування змін, що відбулися, повторювала стару нагородну системи СРСР. Зазначимо, що остання також частково була побудована на ігноруванні класичних канонів фалеристики. Але при цьому всім запропонованим до заснування нагородам були надані національно забарвлені назви.

Фактично це було нашвидкуруч зробленою імітацією державної нагородної системи і, безумовно, позитивним фактором стало, що вона не була реалізована. У протилежному випадку це мало б наслідком появу

неповноцінної системи державних нагород, яка б тільки була для держави дискредитуючим фактором як в самій Україні, так і закордоном.

Однак, безсумнівно, позитивним результатом діяльності Комісії стала розробка Постанови Президії Верховної Ради України (вона була схвалена 2 березня 1992 року) щодо збереження всіх пільг за нагородженими радянськими державними нагородами.

Відповідно до тексту Постанови:

«1. Визнаючи заслуги перед Україною громадян України, нагороджених орденами і медалями СРСР, удостоєних почесних звань СРСР, зберегти за ними права і обов'язки, передбачені нагородним законодавством колишнього Союзу РСР, забезпечити їх захист і повагу з боку державних органів України.

2. Надати Комісії по державних нагородах при Президенті України, Президії Верховної Ради Республіки Крим, виконавчим комітетам обласних, Київської і Севастопольської міських Рад народних депутатів право вирішувати у встановленому порядку питання відповідно про повернення нагород реабілітованим, поновлення у правах на нагороди, позбавлення нагород, видачу дублікатів нагород, вручення нагород учасникам Великої Вітчизняної війни та трудівникам тилу, які у свій час з різних причин їх не одержали.

3. Кабінету Міністрів України розглянути питання про збереження існуючих пільг для осіб, нагороджених орденами і медалями СРСР, удостоєних почесних звань СРСР» [786].

Прийняття наведеної вище Постанови мало не тільки значне соціальне значення та сприяло суспільній стабільності. Одночасно це рішення Верховної Ради України як фактично, так й у правовому полі стверджувала спадковість нагородної системи незалежної нової незалежної держави, яка повинна була взяти найкраще з різних історичних епох розвитку України.

Про принципове розуміння необхідності розбудови нагородної системи незалежної України свідчило й підписання одного з перших Указів першого

Президента України Л.М.Кравчука. 13 грудня 1991 року останнім був підписаний Указ «Про адміністрацію Президента України» - у затвердженій структурі Адміністрації Президента передбачалося утворення окремого відділу нагород [659, арк.32].

Згаданий структурний підрозділ Адміністрації Президента України очолила В.М.Куценко, яка згодом внесла немалий внесок у розвиток нагородної системи незалежної України. Працюючи до цього в нагородному відділі апарату Верховної Ради УРСР вона мала значний досвід роботи у цій сфері та розуміла механізм функціонування нагородної системи.

Однак безумовно значним упущенням принципового характеру стало те, що не було розроблено положення про згаданий структурний підрозділ Адміністрації Президента України, що не давало можливість йому працювати послідовно і систематично.

У свою чергу безумовно позитивним моментом у нагородній діяльності тодішнього державного керівництва стало рішення про утворення Комісії по державних нагородах при Президенті України, що стала правонаступником відповідної Комісії Верховної Ради України.

У підписаному Л.М.Кравчуком 1 квітня 1992 року Указі йшлося про утворення відповідної комісії та ухвалення Положення про неї та персонального складу [787].

Відповідно до затвердженого Положення на Комісію покладались наступні функції:

- попередній розгляд клопотань про відзначення державними нагородами та відзнаками Президента України, про позбавлення держаних нагород та відзнак Президента України, про поновлення у правах на нагороди, про видачу дублікатів нагород і нагородних документів замість втрачених;
- організація роботи по здійсненню контролю за додержанням законодавства про державні нагороди України та відзнаки

Президента України, вивченню і узагальненню нагородної практики;

- розгляд листів і скарг з питань застосування законодавства про державні нагороди та відзнаки Президента України [787].

В цілому, аналізуючи згадані функції Комісії, слід зазначити наступне. При тому, що функції виписані в цілому чітко і функціонально, однак звертає на себе увагу вживання одночасно двох термінів – «державна нагорода» і «державна відзнака». Тобто йшлося про те, що це було два різних поняття, але при цьому ніяк не було розшифровано чим одна дефініція відрізняться від іншої.

Вище вже було зазначено, що дефініція «відзнака» активно використовувалася в нагородній творчості Директорії УНР, але виключно в прикладному відношенні. не як щось відмінне від «державної нагороди».

Застосування цього терміну було обумовлено недосконалою законодавчою базою, що була як в період Директорії УНР, так й на початку 90-х років XX століття. Відсутність на той час Закону про державні нагороди України змушувала використовувати в якості державних нагород нижчі за статусом державні відзнаки. Однак слід зазначити, що надалі, вже після прийняття відповідного Закону про державні нагороди України, у вітчизняній нагородній системі залишилися як державні нагороди, так і державні відзнаки. Останнє ще раз продемонструвало гнучкість створюваної нагородної системи, у якій навіть несприятливі обставини використовувалися для подальшого розвитку і підвищення ефективності.

Законом України «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України» від 14 лютого 1992 р. в Конституцію (Основний Закон) України 1978 р. була внесена норма, згідно з якою Президент України отримував право засновувати президентські відзнаки і нагороджує ними (ст. 114-5) [788].

Що стосується безпосередньо прав Комісії, то до них було віднесено наступне: подавати Президентові України висновки на представлення по

нагородженню державними нагородами України та відзнаками Президента України, пропозиції щодо позбавлення нагород, поновлення в правах на нагороди та проекти Указів з цих питань; розглядати і вирішувати питання про видачу дублікатів державних нагород України, відзнак Президента України та документів; видачу нагородженим дублікатів документів до орденів і медалей нагородження якими провадилось Президією Верховної Ради України від імені союзних органів (тобто ордену «Материнская слава», медалі «Материнская слава», «За відмінну службу по охороні громадського порядку», «За відвагу на пожежі»); про заміну нагород і документів, які прийшли у непридатний стан; про надання дозволу музеям приймати державні нагороди і нагородні документи для експонування і зберігання [787].

Також Комісія мала право запрошувати у всіх державних і громадських організацій, службових осіб всі необхідні для роботи відомості і документи [787].

Слід зазначити, що як й вся нагородна творчість незалежної України в цілому, робота Комісії була заснована на принципах демократизму та урахування думки громадськості. Так, визначалося, що в роботі Комісії можуть брати участь представники громадських об'єднань в системі яких працюють представлені lo нагородження.

Головою Комісією відповідно до Указу був призначений секретар Адміністрації Президента України М.Г.Хоменко.

Слід особливо підкреслити, що надзвичайно важливою віхою у розвитку нагородної системи України стало віднесення нагородних державних функцій виключно до компетенції Президента України (це було обов'язковим для моделі президентсько-парламентської республіки).

Таким чином в руки глави держави надавалися всі необхідні повноваження для розвитку нагородної системи, але, як буде зрозуміло із нижчезазначеного Л.М.Кравчук скористався цим в недостатній мірі.

Відповідно до чинного законодавства Президент України не мав повноваження на заснування державних нагород, але як вже вище зазначено фактично була знайдена можливість обійти цю норму не порушуючи чинного законодавства.

Фактично, якщо не поглиблюватися у правові тонкощі побудови нагородної системи (що не було важливим для більшості населення), на той час президентські відзнаки ставали за своїм статусом та всіма ознаками тими ж державними нагородами.

Остаточно нагородна справа була передана до сфери виключної компетенції Президента України вже після прийняття нової Конституції. Згідно з Конституцією України 1996 року, Президент України отримував право нагороджувати державними нагородами, встановлювати президентські відзнаки та нагороджувати ними (ст. 106); разом з тим, встановлено, що державні нагороди встановлюються виключно законами України (ст. 92) [789].

Президентською нагородною Комісією було у стислі терміни підготовлено проект Закону України «Про державні нагороди України», що з невеликими корективами повторював положення раніше розробленої Концепції.

Питання прийняття згаданого законопроекту обговорювалося на пленарному засідання Верховної Ради України 4 травня 1993 року. Обговорення законопроекту закономірно стало повністю політизованим, власне фахові питання створення державної нагородної системи незалежної України обговорювалися народними депутатами лише в незначній мірі.

Про рівень обговорення законопроекту можна свідчити хоча б із виступу народного депутата України В.І.Севастьянова, що був за аргументацією типовим для рівня обговорення. За його словами: «Здесь предлагается учредить орден Рыцарский крест. В общем-то можно согласиться, если взять тевтонских рыцарей с одной стороны, или УНСО с другой. Тогда давайте еще учредим орден за присоединение Крыма к Украине и посмертно

наградим им Хрущева. Мы все воспитанники старой системы. Не получится ли у нас так, что этими всеми наградами будет награжден Президент как глава государства. Как Леонид Ильич Брежнев» [381, т.3, с.16-17].

В результаті обговорення законопроект набрав необхідну більшість 228 голосів при голосуванні у першому читанні, однак з низки причин, що не мали прямого відношення до створення нагородної системи (перш за все, дострокові президентські вибори) друге читання законопроекту так і не відбулося [381, т.3, с.17].

Останнє слід вважати, безумовно, позитивним фактором. Як вже зазначалося у відношення виробленої нагородної Концепції, вона мало занадто багато принципових недоліків з точки зору фалеристики (а виходячи з цього опосередковано і політичних) й прийняття Закону у подібному вигляді мало б вкрай негативний ефект для розвитку вітчизняної нагородної системи.

Першим результатом нагородної творчості періоду президентства Л.М.Кравчука стало заснування державної нагороди «Почесна відзнака Президента України» - саме вона стала першою державною нагородою незалежної України. Однак при цьому слід зазначити, що в її Статуті відбилися всі принципові недоліки початкового етапу створення нагородної системи України. Виходячи з цього необхідно детально проаналізувати Статут цієї нагороди, що дає змогу зрозуміти логіку державного керівництва України на початковому етапі створення нагородної системи (особливо враховуючи, що ініціатива заснування цієї нагороди виходила безпосередньо від Президента України Л.М.Кравчука).

18 серпня 1992 року був підписаний Указ Президента України «Про заснування Почесної відзнаки Президента України», у якому пунктом першим було зазначено: «Заснувати Почесну відзнаку Президента України. Почесною відзнакою Президента України нагороджувати громадян за особисті заслуги у розбудові суверенної, демократичної держави, розвитку

економіки, науки і культури України, за активну миротворчу, благодійну, милосердну, громадську діяльність.

Нагородження здійснюється відповідно до указу Президента України» [660, арк.84].

Розробники проекту нагороди хотіли якомога скоріше отримати будь-який інструментарій для проведення нагороджень (крім почесних звань і Державних премій, нагородження яких можна було застосувати лише у достатньо вузькому сегменті), які повинні були стати елементом посилення політичного впливу діючої влади. Саме з цією метою був підписаний Указ глави держави щодо нагороди Положення про яку не відповідало класичним канонам фалеристики.

У даному випадку взяла вгору політична доцільність, але вона не сприяла розбудові вітчизняної нагородної системи. Не викликає сумніву, що для збереження престижності створюваної вітчизняної нагородної системи, главі держави, доцільно було утримуватися від заснування нагороди, що була де-факто орденом, але мала офіційний статус відзнаки.

Подібне ще могло було бути виправдане під час екстремальних умов державотворення Директорії УНР, але в цей час вже не сприяло авторитетові вітчизняної нагородної системи.

В історії фалеристики існує багато прикладів, коли при початку розбудов власної нагородної системи якась держава мала на початку цього процесу лише одну затверджену нагороду, але остання, як правило, була повноцінною з точки зору фалеристики і ставала початком процесу створення нагородної системи. Саме так було наприклад з орденом Червоного Прапору РСФРР та орденом Трудового Червоного Прапору Радянської України.

Тодішнє державне керівництво України не розуміло що створення нагородної системи не може виходити з тимчасових політичних інтересів, які постійно змінюються. Останні, навпаки, повинні будуватися на основі фундаментальних цінностей державотворення, що не можуть мати нічого спільного з конь’юнктурою політичного забарвлення.

Пунктом другим затверджувалося Положення про нагороду, опис її знаку та зразок грамоти про нагородження [660, арк.84].

Першим пунктом затвердженого Положення визначалося, що «Почесною відзнакою Президента України» нагороджуються громадяни України за особисті заслуги у розбудові суверенної, демократичної правової держави, в економічній, науково-технічній, гуманітарній, соціально-культурній сферах, вихованні дітей, у захисті державних інтересів і піднесенні міжнародного авторитету України, активну миротворчу, благодійну, милосердну, громадську діяльність на благо України та своїх співвітчизників [660, арк.85].

Окремо зазначалося за які заслуги можуть бути нагороджені службовці силових структур: «…військовослужбовці Збройних Сил України, Національної гвардії, Прикордонних військ, Служби безпеки, Управління державної охорони, цивільної оборони України а інших військових формувань, особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ за особисті заслуги у забезпеченні обороноздатності України, зміцненні її безпеки та суверенітету, захисті конституційних прав і свобод громадян, за мужність і відвагу, виявлені при врятуванні людей і матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха» [660, арк.85].

Також Положенням передбачалась можливість нагородження громадян іноземних держав за заслуги перед Україною.

Відразу звертає на себе увагу те, що розробники намагалися зробити Положення таким, яке би охоплювало комплекс заслуг громадян України і іноземців практично у всіх сферах, хоча доцільно було заснувати для цього (як це пізніше й було зроблено) різні державні нагороди. Це було черговим порушенням норм нагородної творчості та свідченням тимчасового характеру цієї першої державної нагороди незалежної України. Розробники навіть не зробили кілька ступенів встановленої нагороди, що у деякій мірі могло б знизити негативний ефект від недосконалого Статуту.

Процедура висунення на нагородження була виписана у Положенні достатньо стандартно з точки зору класичної фалеристики, але деякі моменти звертають на себе увагу. Тут також містяться значні недоліки, які обумовлені політичною кон'ьюнктурою.

Другим пунктом Положення було визначене наступне: «Висунення кандидатур для нагородження Почесною відзнакою Президента України здійснюється гласно, за ініціативою державних органів та установ, підприємств (об'єднань), кооперативних та інших господарських товариств, громадських організацій, трудових колективів, військових частин, груп громадян, а також окремих осіб. Пропозиції про нагородження Почесною відзнакою вносяться щодо особи, заслуги якої відповідають вимогам даного Положення. З цією метою Президентові України надсилаються подання з зазначенням заслуг даної особи. Рішення про нагородження Почесною відзнакою приймає особисто Президент України» [660, арк.85].

Звертає на себе увагу те, що розробники, намагаючись показати Положення заснованим на демократичних нормах роблять коло тих, хто має право робити офіційно робити представлення на нагородження (а не просто неофіційно пропонувати) надзвичайно широким. Так, невиправдано згадане право надавалося навіть окремим особам, що було по суті дискредитуючим нагородну систему і не відповідало усталеним традиціям європейських нагородних систем.

Також абсолютно незрозумілим, як з точки зору канонів нагородної справи, так й політичної доцільності те, що повторне нагородження Почесною відзнакою не проводилося (це при тому, що це була взагалі єдина державна нагорода, не рахуючи почесних звань та Державних премій).

Положенням визначалося, що нагородження «Почесною відзнакою Президента України» проводиться, «як правило», щорічно напередодні 24 серпня – Дня незалежності України. Це положення було повністю запозичено з радянської нагородної практики, коли практикувалося масове

нагородження по святковим датам (включаючи головне державне свято СРСР – 7 листопада) [660, арк.87].

Пункт щодо нагородження знаком «Почесної відзнаки Президента України» був абсолютно типовим для європейської нагородної традиції. Як було зазначено: «Почесна відзнака Президента України разом з мініатюрою та грамотою про нагородження нею вручається особисто Президентом України або за його уповноваженням посадовими особами органів державної виконавчої влади» [660, арк.87].

Явною позитивною новацією (що згодом отримала розвиток при подальшій розбудові нагородної системи незалежної України) стало запровадження вручення разом зі знаком і його мініатюри [660, арк.87]. Це вже була повністю європейська нагородна традиція, що не мала аналогів в радянській. При цьому згадане нововведення було одночасне і повернення до нагородної традиції Директорії УНР, що повинно було також свідчити про спадковість нової нагородної системи незалежної України.

Крім того Положенням передбачалось можливість посмертного нагородження [660, арк.87].

Що стосується опису знаку Почесної відзнаки (автор якої Є.В.Харабет), то, на відміну від Положення її з позицій класичної європейської нагородної традиції можна оцінити повністю позитивно.

Відповідно до затвердженого опису лицьова сторона Почесної відзнакою Президента України мала винляд чотирипроменеподібної зірки із заокругленими кутами та позолоченою окантовкою по краях. Розмір знак був визнаений як – 37,2 х 37, 2 мм. [660, арк.89].

Також далі деталізувалося в Описі наступне: «Промені зірки залиті гарячою емаллю малинового кольору. Зірка розміщена на основі, що являє собою високорельєфний декор у вигляді стилізованого українського національного орнаменту. Посередині зірки із лаврової та дубової гілок утворений рельєфний вінок, у центрі якого – фон блакитного кольору. На фоні розміщено рельєфний золотий тризуб – Малий Герб України….Почесна

відзнака за допомогою кільця з вушком з'єднується з фігурною колодкою, обтягнутою муаровою стрічкою малинового кольору з вузькою смужкою кольорів Державного прапора України по вертикалі з правого боку. Довжина стрічки 45 мм, ширина – 28 мм. Колодка з Почесною відзнакою за допомогою шпилька прикріплюється до одягу» [660, арк.89].

Було визначено, що зірка виготовлюється з позолоченого томпаку, основа і колодка – з нейзильберту, вінок із тризубом – із срібла, з позолотою.Також, згідно проекту Є.В.Харабета на зворотній стороні Почесної відзнаки у чотири рядки було написано рельєфними літерами слова: «Почесна відзнака Президента України» та вказано порядковий номер [660, арк.89].

Окремо в Описі давався опис мініатюри знаку Почесної відзнаки. Вона повинна була виготовлятися у розмірі 22 мм діаметром. Висота колодки – 30 мм, ширина – 18 мм. [660, арк.89].

Це було, без сумніву, видатною подією у історії нагородної системи України. Вперше було не тільки проголошено про встановлення орденської мініатюри, але також і дано детальний її опис зі всіма необхідними розмірами.

Останнє було особливо значущим фактом в першу чергу тому, що, як вже було вище зазначено, орденська мініатюра була невід'ємною частиною європейської нагородної традиції й це робило створювану нагородну систему незалежної України значно більш наближеною до європейської традицій у нагородній творчості.

Останнім актом нагородної творчості у створенні нагородної системи незалежної України періоду президентства Л.М.Кравчука стала заснування пам'ятного знаку «50 років визволення України».

10 березня 1994 року Л.М.Кравчуком у зв'язку з Указом Президента України від 22 березня 1993 року «Про всенародне відзначення 50-річчя визволення України від фашистських загарбників» (що передбачав, серед іншого і заснування пам'ятного знаку) був підписаний Указ про заснування

пам’ятного знаку «50 років визволення України» з описом його нагрудного знаку [790].

Згаданим було затверджена низка категорій учасників бойових дій та тружеників тилу періоду Великої Вітчизняної війни (як громадян України, так й інших держав), які повинні були бути нагороджені цією державною нагородою [790].

Заснування цієї нагороди ще раз засвідчило всі головні недоліки нагородної творчості початкового періоду - вимушене ігнорування, внаслідок відсутності Закону України про державні нагороди, головних законів фалеристики. Фактично затверджена президентським Указом нагорода була класичною ювілейною медаллю. Однак, як і у попередньому випадку з «Почесною відзнакою Президента України», розробники вимушені були уникнути належної дефініції, замінивши її невизначеним «пам’ятним знаком».

Опис пам’ятного знак був затверджений наступний (з внесеними пізніше змінами, про що йдеться нижче): «Пам’ятний знак «50 років визволення України» має фігурну овальну форму. У центрі пам’ятного знаку - картуш, обрамлений вінком з дубового иа лаврового листя і увінчаний трьома пучками розбіжних променів, з написом у чотири рядки: «50 років визволення України». Цифра «50» покрита червоною емаллю. У нижній частині пам’ятного знака – зображення військової зброї: танк на схрещенні гармат і ракет.

Усі зображення і написи випуклі. Композиція пам’ятного знака оповита стрічкою, яка покрита емаллю синього та жовтого кольору. Розмір пам’ятного знака: висота – 44 мм, ширина – 35 мм, зворотній бік пам’ятного знака плоский. Пам’ятний знак виготовляють з томпаку і прикріпляють за допомогою шпильки» [790].

28 вересня цього ж року був підписаний новий президентський Указ (вже новим Президентом України Л.Д,Кучмою) щодо цієї державної нагороди. Як було сказано: «З нагоди 50-річчя визволення України від

фашистських загарбників та у зв'язку з Указом Президента України від 22 березня 1993 р. № 92 «Про всенародне відзначення 50-річчя визволення України від фашистських загарбників»,

постановляю:

Нагородити пам'ятним знаком «50 років визволення України» ветеранів війни – громадян України , а також учасників визволення України – громадян інших держав» [791].

Одночасно новим Президентом України був підписаний Указ про внесення змін до пам'ятного знака «50 років визволення України». Як було сказано: «У зв'язку з численними зверненнями ветерана Великої Вітчизняної війни та враховуючи пропозицію Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів, присвячених 5-річчю визволенню України від фашистських загарбників,

Постановляю

Внести до Опису пам'ятного знаку «50 років визволення України» …зміни, виклавши третє речення абзацу першого у такій редакції:

«Цифра «50» та поле картуша покриті червоною емаллю» [791].

Останній факт має велике значення для характеристики вкрай недосконалої практики функціонування нагородної системи незалежної України на початковому етапі її будівництва. Як вже було зазначено, були прикладені значні зусилля щоб показати демократичний характер нагородної діяльності та врахування думки громадськості. Але при розробці ювілейного знаку, яким були повинні нагороджуватися декілька сот тисяч ветеранів Великої Вітчизняної війни, не були заздалегідь проведені необхідні консультації з ветеранськими організаціями.

В результаті в Описі нагороди було припущено не дрібної, а принципової для більшості ветеранів помилки, яка викликала значне невдоволення серед ветеранських організацій.

Між тим, одною з основ європейської нагородної традиції є врахування думки і уподобань тієї групи на нагородження якої розрахована державна

нагорода. Заздалегідь було зрозуміло, що відсутність на новій ювілейній нагороді червоного кольору (тобто кольору державного прапору СРСР, під яким воювали учасники Великої Вітчизняної війни) буде вкрай негативно сприйнято ветеранами.

В результаті Л.Д.Кучма, виправляючи помилкове рішення свого попередника, з метою уникнення гучного політичного скандалу був вимушений внести зміни до Опису нагороди.

На цьому нагородна творчість періоду президентства Л.М.Кравчука була вичерпана Слід констатувати, що незважаючи на наявні можливості приступити до активної нагородної творчості, це зроблено не було, а реалізований нагородний проект «Почесної відзнаки Президента України» був за ключовими показниками в цілому невдалим.

Однак, незважаючи на недосконаліть першої нагороди незалежної України, був, все ж таки, покладений початок розвитку нагородної системи України (перш за все в інституційному плані – створенням Відділу нагород президентської Адміністрації і Комісії по державних нагородах при Президентові України).

Новий період нагородної творчості України почався після обрання Президентом України влітку 1994 року Л.Д.Кучми. Призначений ним Главою Адміністрації Президента України професійний історик Д.В.Табачник був визнаним фахівцем у сфері військової історії, історії державотворення України і фалеристики. Саме завдяки йому в історії створення нагородної системи незалежної України почався етап, що визначався системністю підходу до встановлення нових нагород. Не менш важливим стало те, що нагородна творчість перестала бути хаотичною, а її основою стала історична спадковість з різними етапами вітчизняної нагородної традиції.

Першою дією у нагородній сфері стала остаточна інституалізація діяльності Відділу нагород Адміністрації Президента, що нарешті зробила його роботу системною та чітко окреслило необхідні повноваження.

29 серпня 1994 року Розпорядженням Глави Адміністрації Президента було затверджено Положення про відділ нагород.

Положенням визначалось, що Відділ нагород є структурним підрозділом, а його основним завданням є забезпечення діяльності Комісії по державних нагородах при Президентові України та реалізація державної нагородної політики України [397, арк.51].

Зазначимо, що вкрай важливим було застосування вперше в історії нагородної творчості України починаючи з 1918 р. такого визначення в офіційному документі як «державна нагородна політика». Таким чином вперше держава офіційно визнавала важливість нагородної сфери, яка повинна була стати державною політикою.

Затвердженим Д.В.Табачником Положенням визначались наступні функції Відділу нагород Адміністрації Президента:

«З метою виконання покладених завдань Відділ:

- …опрацьовує та готує на розгляд Комісії по державних нагородах при Президентові України проекти указів та інших матеріалів про нагородження державними нагородами України, Почесною відзнакою Президента України, позбавлення державних нагород, поновлення ц правах на нагороди репресованим і реабілітованим, повернення нагород засудженим після відбуття покарання, видачу дублікатів нагород та документів;
- забезпечує оформлення нагородних документів;
- надсилає нагороди державним органам та особам, яким Президентом України доручено вручення, здійснює контроль за врученням нагород на місцях;
- готує та обслуговує вручення нагород в Адміністрації Президента України та резиденції Президента України;
- здійснює контроль за виконанням вимог нагородного законодавства України:

- забезпечує видачу дублікатів нагород колишнього СРСР та документів до них Героям Радянського Союзу, Героям Соціалістичної Праці, книжок талонів на право одержання безплатного проїзного квитка, посвідчень до орденів та медалей» [397, арк.52].

Однак особливо важливо зазначити, що крім цих суто прикладних функцій, Відділу нагород були також надані значні повноваження разом з Комісією по державних нагородах при Президентові України по розробці нагородної системи України (що тоді було головним питанням у нагородній сфері) та її подальшому вдосконаленню [397, арк.52]. Це робило згаданий структурний підрозділ президентського апарату не тільки органом по практичному вирішенню нагальних питань у нагородній сфері, але й одним з головних учасників створення майбутньої нагородної системи, що фактично повинен був відігравати у цьому процесі координуючу роль.

Так, Відділ нагород, згідно Положенню виконував у цій сфері наступні функції: готував пропозиції щодо заснування державних нагород України (орденів, медалей, почесних звань України, відзнак Президента України тощо), здійснення державної нагородної політики, вдосконалення нагородного законодавства [397, арк.52].

Важливо, що Відділ нагород отримував право залучати для роботи фахівців нагородної справи і науковців, що давало змогу вибудовувати нагородну систему на науковій основі [397, арк.51].

9 грудня 1994 року відбулася інша важлива подія в історії вітчизняного нагородотворення. Президентом України Л.Д.Кучмою був підписаний Указ про Комісію по державних нагородах при Президентові України. Саме цей склад Комісії (попередній її склад взагалі не працював у напрямку створення нагородної системи України, діючи виключно у сфері вирішення нагальних практичних питань конкретних нагороджень) вніс головний внесок у створення фундаменту та основної частини діючої нагородної системи незалежної України.

Головою Комісії був призначений Глава Адміністрації Президента України Д.В.Табачник, заступником завідувач Відділом нагород В.М.Куценко. Серед членів Комісії слід виділити авторитетних вчених – академіка Академії правових наук Ф.Г.Бурчака, члена-кореспондента НАН України І.Ф.Кураса, доктора історичних наук М.Ф.Дмитрієнко [397, арк.54]. Участь у роботі Комісії авторитетних юристів і істориків дозволила більш ефективно вирішувати поставлені перед нею головні задачі – створювати нову нагородну систему.

Голова Комісії повинен був призначатися Президентом України, а його заступником за посадою повинен бути завідувач Відділу нагород [397, арк.54].

Затвердженим Положення встановлювались, що Комісія утворюється Президентом України для попереднього розгляду питань, пов'язаних з нагородженням державними нагородами України і відзнаками Президента України. Статус Комісії визначався як постійно діючий дорадчий орган при Президенті України [397, арк.54].

Однак, значно більш важливо для подальшого становлення було те, що до функцій Комісії відносились також питання подальшої розбудови нагородної системи України [397, арк.55]. Це було особливо важливо враховуючи, що відсутність на третій рік існування незалежної України повноцінної нагородної системи було значним негативним фактором для розбудови незалежності державності.

Також це було негативним фактором й для внутрішньополітичної стабільності та престижу держави на міжнародній арені. Влада не мала повноцінної нагородної системи, існування якої є важливою складовою політичного процесу та підтримання авторитету діючої влади, також не було відповідних державних нагород для нагородження іноземних державних лідерів під час офіційних візитів (що було у світі обов'язковою частиною державного протоколу).

Розуміючи це, нове державне керівництво України активно намагалося вирішити в законодавчому порядку питання щодо прийняття Закону України про державні нагороди, без чого принципово неможливим був розвиток вітчизняної нагородної системи. Вже 8 вересня 1994 року Президент України Л.Д.Кучма звернувся з цього приводу до Верховної Ради України [397, арк.71].

Однак у тодішнього керівництва Верховної Ради України та значної кількості депутатів президентська ініціатива викликала спротив, що був викликаний суто політичними причинами – вони не хотіли передавати Президенту України повноваження у нагородній сфері. З цією метою навіть був підготовлений висновок юридичного відділу Верховної Ради, згідно з яким Глава держави мав повноваження лише «вручати» нагороди, а основні повноваження у нагородній сфері повинні були залишитися у парламенту [397, арк.73].

Проект Постанови Верховної Ради України «Про державні нагороди України» також містив в себе багато моментів, які порушували закони фалеристики та не дали б нормально розвиватися нагородній сфері України.

З намаганням не допустити прийняття згаданого проекту Постанови до Верховної Ради звернувся, як голова Комісії по державним нагородам України при Президентові України, Глава президентської Адміністрації Д.В.Табачник. Висловивши низку конкретних зауважень щодо проекту Постанови він зробив наступний висновок: «На нашу думку, прийняття проекту постанови без врахування цих зауважень не дасть змоги зробити крок уперед у державній нагородній практиці» [397, с.74].

Відсутність консенсусу у нагородному питанні та його надмірна заполітизованість стали причиною того, що на пленарному засіданні Верховної Ради України присвяченому обговоренню нагородного питання жодного конкретного рішення прийнято не було. Таким чином, Президент України Л.Д.Кучма був вимушений ще достатньо значний час розвивати нагородну систему держави у рамках наявних у нього повноважень.

Однак, слід зазначити, що на відміну від попереднього етапу нагородотворення, вище державне керівництво України намагалося зробити навіть відзнаки Президента (що на той час мали достатньо невизначений статус) такими, що відповідали б європейській нагородній традиції. Фактично практика нагородотворення цього періоду заключалася в тому, щоб зробити нові відзнаки Президента України класичними орденами, статусні положення яких відповідали б усім нормам фалеристики.

Хоча це, звичайно, все одно не могло замінити існування класичної нагородної системи, але за умов відсутності відповідного Закону про державні нагороди було оптимальним та абсолютно прагматичним виходом.

Наведемо приклади цієї нагородної творчості у вузьких рамках діючої на той час недосконалої системи.

9 квітня 1995 року Президентом України був підписаний Указ «Про заснування відзнак Президента України «За мужність» наступного змісту: «Відповідно до пункту 9-2 статті 114-5 Конституції України (888-09) п о с т а н о в л я ю:

1. Заснувати відзнаки Президента України:

зірку «За мужність»,

хрест «За мужність».

2. Відзнаками Президента України «За мужність» нагороджувати громадян України за особисту мужність і відвагу, виявлені у захисті державних інтересів України, конституційних прав і свобод людини, виконанні військового, службового та громадянського обов'язку.

3. Затвердити Положення про відзнаки Президента України «За мужність», описи зірки «За мужність» і хреста «За мужність» та зразки грамот про нагородження ними (додаються).

4. Кабінету Міністрів України виділити кошти для виготовлення зірки «За мужність», хреста «За мужність» та грамот про нагородження ними» [661, арк.16].

Положення про ці нові засновані відзнаки були складені відповідно до всіх класичних канонів фалеристики, європейської нагородної традиції та повністю відповідало поставленій при заснуванні нагороди мети. Особливо слід зазначити, що введення понять «хреста» і «зірки» стало значним кроком уперед у створення розвинутої, а не спрощеної, нагородної системи і наближало її до європейських нагородних традицій

Першим пунктом Положення визначалася мета заснування нової нагороди: «Відзнаки Президента України - зірку «За мужність» і хрест «За мужність» засновано для нагородження громадян України за особисту мужність і відвагу, виявлені у захисті державних інтересів України, прав і свобод людини, виконанні військового, службового та громадянського обов'язку» [661, арк.17].

Другим пунктом, згідно з усталеними фалеристичними канонами європейської нагородної традиції, визначалося за що саме будуть вручатися засновані Президентом України нагороди: «Відзнакою Президента України - зіркою «За мужність» нагороджуються військовослужбовці, працівники правоохоронних органів та інші особи за виняткову особисту мужність і героїзм, виявлені під час виконання військового, службового, громадянського обов'язку в умовах, пов'язаних з ризиком для життя.

Відзнакою Президента України - хрестом «За мужність» нагороджуються військовослужбовці, працівники правоохоронних органів та інші особи за заслуги у зміцненні обороноздатності і безпеки України, охороні громадського порядку, боротьбі зі злочинністю, за мужність і відвагу, виявлені під час рятування людей, матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха, пожеж, катастроф, а також за інших надзвичайних обставин» [661, арк.17].

Третім пунктом визначалося, що подання про нагородження відзнаками Президента України «За Мужність» вносить керівник міністерства, іншого центрального органу державної виконавчої влади, місцевого органу влади і самоврядування, командуючий військовим формуванням. У поданні

зазначаються заслуги особи, що стали підставою для порушення клопотання про нагородження [661, арк.17].

При цьому зазначалося, що особа, нагороджена хрестом «За мужність», може бути відзначена зіркою «За мужність». Повторне нагородження зіркою «За Мужність» і хрестом «За мужність» не передбачалося [661, арк.17]. При цьому згідно Положенню існувала можливість посмертного нагородження, що було особливо важливо саме для цієї нагороди, враховуючи її специфіку [661, арк.17].

Пункт шостий чітко визначав протокольні моменти нагородження заснованими нагородами, що також було значним внеском у розвиток нової нагородної системи незалежної України. Було зазначено наступне: «Відзнаку Президента України «За мужність» разом з грамотою про нагородження вручає Президент України або за його уповноваженням керівник міністерства, іншого центрального органу державної виконавчої влади, місцевого органу влади і самоврядування, військового формування. Якщо особу нагороджено посмертно, відзнака і грамота передаються сім'ї нагородженого» [661, арк.18].

Також Положенням визначалось, що Відзнаку Президента України - зірку «За мужність» носять на правому боці грудей, хрест «За мужність» - на лівому [661, арк.18].

Наведемо також ще деякі інші пункти Положення, які свідчать наскільки ретельно воно було розроблено і те, що за приклад були взяти класичні зразки європейської нагородної системи: «У разі втрати (псування) відзнаки Президента України «За мужність» або грамоти про нагородження дублікат не видається. Його може бути видано, як виняток, лише за умови, що нагороджений не міг запобігти втраті (псуванню)… Позбавлення відзнаки Президента України «За мужність» може бути проведено Президентом України у разі засудження нагородженого за тяжкий злочин - за поданням суду на підставі та в порядку, встановленому законодавством…Відзнака Президента України «За мужність» та грамота про нагородження, що

належали особі, позбавленій відзнаки, підлягають поверненню до Адміністрації Президента України…Після смерті нагородженого відзнака Президента України «За мужність» залишається в сім'ї померлого як пам'ять» [661, арк.18].

Також повністю в дусі європейської нагородної традиції виконаний і зовнішній вигляд знаків нагород. Особливо слід підкреслити, що при цьому було вдало збережено і національні мотиви, які обов'язково повинні бути складовою частиною будь-якої повноцінної нагородної системи.

Наведемо для підтвердження цього описи знаків нагород: «Відзнака Президента України хрест «За мужність» виготовляється з нейзильберу і має форму хреста з широкими загостреними кінцями. Посередині знака - хрест із позолоченими пружками, покритий білою емаллю, з-під якого розходяться два схрещені мечі вістрям униз. На хресті розміщено круглий медальйон, залитий темно-малиновою емаллю, у центрі якого - синє емалеве коло із зображенням Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом, - напис: «За мужність», у нижній частині, з боків, - дві лаврові гілки. Пружки медальйона і кола, напис, лаврові гілки позолочені. Всі зображення рельєфні. Розмір хреста - 41 х 41 мм. Хрест за допомогою кільця та вушка з'єднується з п'ятикутною колодкою, обтягнутою шовковою муаровою стрічкою. На стрічці - поздовжні смужки: широкі - жовта посередині і дві сині з боків, вузькі - малинова, біла між ними та жовта по краях. Довжина стрічки - 45 мм, ширина - 28 мм; ширина смужок - 8 мм і 1 мм. Зворотний бік знака плоский, з вигравіруваним номером хреста. На зворотному боці колодки - застібка для прикріплення відзнаки до одягу… Відзнака Президента України зірка «За мужність» виготовляється із срібла і має форму восьмикутної зірки з пучками розбіжних променів. Посередині зірки розміщено круглий медальйон, покритий темно-малиновою емаллю, у центрі якого - синє емалеве коло із зображенням Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом, - напис: «За мужність», у нижній частині, з боків, - дві лаврові гілки. Пружки медальйона і кола подвійні.

Усі зображення і напис - рельєфні, позолочені. Розмір зірки між протилежними кінцями променів - 63 мм. Зворотний бік знака плоский, з вигравіруваним номером зірки та нарізним штифтом з гайкою для прикріплення відзнаки до одягу» [661, арк.19-20].

Перші нагородження встановленими Указом Президента України нагородами є показовми з точки зору того наскільки нагально необхідним було її заснування, в тому числі для підняття морального духу військовослужбовців Збройних Сил України та співробітників правоохоронних органів (для останніх це мало особливе велике значення в умовах різкого зростання рівня злочинності в 90-ті роки минуло століття).

До кінці року були проведені наступні нагородження:

- Яковенко Михайло Гнатович - командир оперативного взводу батальйону міліції швидкого реагування «Беркут» Управління МВС України в Луганській області, підполковник міліції. За особисту мужність і героїчні дії під час затримання озброєних злочинців (посмертно). Указ про нагородження підписаний 7 травня 1995 року.

- Царенко Максим Володимирович - загоновий вожатий оздоровчого табору «Червоні вітрила», м. Євпаторія, студент IV курсу Вінницького державного педагогічного інституту. За виняткову особисту мужність і героїзм, сміливі та рішучі дії, виявлені при врятуванні дітей в умовах, пов'язаних з ризиком для життя. Указ про нагородження підписаний 23 серпня 1995 року.

- Вакуленко Леонід Миколайович - командир вертольотної ескадрильї Національної гвардії України, підполковник гвардії. За особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені при виконанні військового обов'язку. Указ про нагородження підписаний 2 листопада 1995 року.

- Полтава Олександр Адамович - заступник командира взводу — командир відділення інженерно-саперної роти окремого спеціального батальйону миротворчих сил ООН у колишній Югославії, старший сержант. За особисту мужність і героїзм, виявлені під час виконання військового

обов'язку (посмертно). Указ про нагородження підписаний 1 грудня 1995 року.

- Недужий Віталій Віталійович - командир відділення окремого батальйону патрульно-постової служби міліції при Вінницькому міському управлінні УМВС України у Вінницькій області, лейтенант міліції. За особисту мужність і героїзм, виявлені під час затримання озброєних злочинців, самовіддане служіння справі (посмертно). Указ про нагородження підписаний 18 грудня 1995 року [397, арк.114].

Надалі процес створення системи державних нагород проводився Л.Д.Кучмою надзвичайно активно й саме в цей час була створена основа нагородної системи України. Особливо важливо підкреслити, що весь процес нагородної творчості проводився з розрахунком на подальше прийняття повноцінного законодавства про державні нагороди України. Для цього не просто засновувались окремі відзнаки Президента України, а фактично робилося все необхідне щоб вони склалися разом у повноцінну нагородну систему держави, яка повинна була бути остаточно унормована після очікуваного прийняття Закону України про державні нагороди. Також слід зазначити, що при цьому положення про нові нагороди готувалися з врахування всіх норм фалеристики і європейських нагородних традицій, які збагачувалися при цьому спадковістю вітчизняної нагородної традиції різних історичних періодів.

4.2 Розбудова нагородної системи незалежної України: головні складові та напрямок розвитку

Слід особливо відзначити зусилля Президента України Л.Д.Кучми по створенню розгалуженої системи нагород, всіх їх видів, що були наявними в європейській нагородній традиції (без чого новостворювана вітчизняна нагородна система була б неповноцінною та не змогла б належним чином виконувати покладені на неї функції державного інструментарію).

У зв’язку з цим також слід особливо підкреслити, що одночасно з хрестом та зіркою «За мужність» пройшло встановлення іншої відзнаки Президента України, що також була врай необхідна для нагородження у першу чергу військовослужбовців та співробітників силових структур.

Як було зазначено в Указі Президента: «Відзнакою Президента України «Іменна вогнепальна зброя» нагороджуються особи за особисті заслуги у забезпеченні обороноздатності України, недоторканності її державного кордону, підтримці високої бойової готовності військ, зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав і свобод громадян, за бездоганну багаторічну службу, зразкове виконання військового та службового обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть» [661, арк.23].

Надзвичайно важливо, що таким чином вперше за всю нагородну творчість України різних історичних періодів був введений принципово новий вид нагороди, яким була «Іменна вогнепальная зброя». Це засвідчило активний розвиток нагородної системи незалежної України та намагання її розробників використати все ефективне, що є в різних нагородних системах.

Положення про нагороду було прописано надзвичайно детально і у повній відповідності з європейськими нормами нагородної творчості.

Останнє стане повістю зрозумілим після детального аналізу його Положення.

В пункті першим Положення повторювалось формулювання Указу щодо мети заснування нагороди [661, арк.24].

Пункт другий деталізував, що саме є «Іменною вогнепальною зброєю» та хто саме може бути нагороджений нею. Як було зазначено: «Відзнакою «Іменна вогнепальна зброя» є пістолет. Нею нагороджуються особи офіцерського складу Збройних Сил України, Прикордонних військ України, інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, Служби безпеки України, органів Міністерства внутрішніх справ України та державні службовці, які мають офіцерське звання» [661, арк.24].

Визначалося, що клопотання про нагородження відзнакою «Іменна вогнепальна зброя» порушує керівник міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, командуючий військовим формуванням. У клопотанні зазначаються заслуги особи, що стали підставою для його порушення [661, арк.24].

Також про детальну підготовку Положення нового виду нагород свідчить й те, що були чітко виписані протокольні питання вручення нагороди. Згідно з пунктом 4: «Відзнаку «Іменна вогнепальна зброя» разом із посвідченням про нагородження нею та бойовим комплектом у кількості 16 патронів вручає Президент України або за його уповноваженням керівник міністерства, іншого центрального та місцевого органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, військового формування» [661, арк.24].

Показово також, що розробники цієї нагороди детально виписали у Положенні пункти, що були пов’язані із специфічним характером нової нагороди та пов’язаними із цим необхідними заходами безпеки. Так, визначалося наступне: «5. Зброя, що є відзнакою «Іменна вогнепальна зброя», має бути зареєстрованою в органах внутрішніх справ за місцем проживання нагородженого і зберігається у порядку, що визначається Міністерством внутрішніх справ України. 6. Особи, нагороджені відзнакою «Іменна вогнепальна зброя», мають право зберігати її, носити і застосовувати. Вони повинні неухильно додержувати правил зберігання, носіння і застосування зброї. Порядок застосування зброї під час виконання службових обов'язків чи в інших випадках визначається законодавством України. Передача зброї, що є відзнакою «Іменна вогнепальна зброя», іншим особам або відчуження її забороняється. 7. У разі втрати (псування) посвідчення до відзнаки «Іменна вогнепальна зброя» дублікат не видається. Його може бути видано, як виняток, лише за умови, що нагороджений не міг запобігти втраті (псуванню) посвідчення. Дублікат зброї, що є відзнакою «Іменна вогнепальна зброя», не видається. 8. Зброя, що є відзнакою «Іменна вогнепальна зброя», і посвідчення про нагородження, що належали особі,

позбавленій відзнаки, а також після смерті нагородженого здаються до органу внутрішніх справ» [661, арк.24].

Деталізовано також було і питання щодо можливості позбавлення «Іменної вогнепальної зброї». Було визначено, що Позбавлення відзнаки «Іменна вогнепальна зброя» може бути проведено Президентом України у разі: засудження нагородженого за тяжкий злочин - за поданням суду на підставі та в порядку, встановленому законодавством; порушення нагородженим вимог пункту 6 Положення та Закону України «Про зброю» [661, арк.24].

Про високий фаховий підхід до всіх сторін заснування нової відзнаки специфічного характеру свідчить і те, що розробники точно визначили яку саме вогнепальна зброя буде вручатися у якості нагороди та її детальний опис. Відповідно до Положення: «Відзнакою Президента України «Іменна вогнепальна зброя» є пістолет моделі «ФОРТ-12», корпус якого виготовляється з легованих конструкційних сталей, а рукоятка - з благородних порід дерев. Пістолет має заводську маркіровку, товарний знак, а також пластинку, на якій гравірується прізвище, ім'я, по батькові нагородженого. Зовнішні деталі корпуса пістолета і рукоятки прикрашено художньою декоративною різьбою. Затвор і рамка пістолета посріблені, а курок, важіль запобіжника, затворна затримка, мушка, цілик, спусковий гачок, кнопка фіксатора магазина, гвинти кріплення накладної рукоятки - з жовтого металу» [661, арк.80].

В 1995 року були засновані ще дві відзнаки Президента України – «Орден Богдана Хмельницького» і «Орден Ярослава Мудрого». Відразу необхідно звернути увагу на те, що прямо у назві цих нагород міститься визначення «орден». Це було надзвичайно вдалим рішенням у кількох відношеннях.

Вжиттям терміну «орден» автоматично підвищувалася престижність нагороди і, знову таки, фактично робилася пряма заявка на перетворення нагороди нижчого рівня у повноцінну державну після прийняття

відповідного Закону. Слід також звернути особливу увагу, що дефініція «відзнака Президента України» вживалась тільки в текстах Указу про заснування, а в текстах Статутів вже йшлося виключно про орден. Виходячи з цього громадськістю ці дві нововстановлених відзнаки Президента України сприймалися в якості повноцінного орденів, що сприяло підвищенню їх авторитету і престижності.

Засновано «Орден Богдана Хмельницького» було до ювілею перемоги у Великій Вітчизняній війні на чисельні звернення громадськості і пропозиції ряду державних органів. Це свідчило про врахування розробниками новостворюваної нагородної системи думки широкої громадськості – тобто реальне, а не декларативне намагання робити нагородну систему демократичною не декларативно, як раніше, а реально.

Заснування «Ордену Богдана Хмельницького» викликало великий позитивний ефект серед громадськості (у першу чергу серед ветеранів Великої Вітчизняної війни, які писали до Адміністрації Президента численні листи з подякою [397, арк.135]), що засвідчило вірність шляху обраного його розробниками.

Про те, що нагорода з'явилася завдяки зверненню представників громадськості прямо йшлося у тексті Указу про заснування відзнаки: «Враховуючи історичне значення перемоги над фашизмом у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр., зважаючи на пропозиції Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного комітету у справах охорони державного кордону України, Служби безпеки України, Національної гвардії України, численні звернення ветеранських, інших громадських організацій, окремих громадян щодо заснування ордена Богдана Хмельницького та відповідно до пункту 9-2 статті 114-5 Конституції України».

Статут заснованої відзнаки повністю відповідав визначенню класичного ордена. Особливо важливо відзначити, що вперше в історії нагородної системи незалежної України нагорода була поділена на ступені, Останнє ще

раз засвідчило, що нагородна система України почала створюватися у відповідності з європейськими нагородними традиціями, а також те, що вона будувалася у розвинутому, а не спрощеному варіанті (як це відбувалося на початковому етапі).

У двох перших пунктах Статуту відзнаки з цього приводу було зазначено:

«1. Відзнаку Президента України «Орден Богдана Хмельницького» (далі - орден Богдана Хмельницького) засновано для нагородження громадян України за особливі заслуги у захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, зміцненні обороноздатності та безпеки України.

2. Орден Богдана Хмельницького має три ступені:

орден Богдана Хмельницького I ступеня,

орден Богдана Хмельницького II ступеня,

орден Богдана Хмельницького III ступеня.

Вищим ступенем ордена є I ступінь.

Нагородження орденом Богдана Хмельницького здійснюється послідовно: третього ступеня, другого ступеня, першого ступеня» [661, арк.81].

У подальшому Статут детально розписує хто і за що саме отримує кожну ступень відзнаки:

«3. Орденом Богдана Хмельницького I ступеня нагороджуються: військовослужбовці та службовці Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України, Прикордонних військ України, Служби безпеки України, Управління державної охорони України, Цивільної оборони України за визначні заслуги у справі захисту України та її народу. 4. Орденом Богдана Хмельницького II ступеня нагороджуються: військовослужбовці та службовці Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України, Прикордонних військ України, Служби безпеки України, Управління державної охорони України, Цивільної оборони України за особливу

хоробрість, самовідданість і мужність, виявлені у захисті державних інтересів України; учасники бойових дій у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. з нагоди 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. 5.Орденом Богдана Хмельницького III ступеня нагороджуються: військовослужбовці та службовці Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України, Прикордонних військ України, Служби безпеки України, Управління державної охорони України, Цивільної оборони України за особисту мужність і героїзм, виявлені під час виконання військового і службового обов'язку в умовах, пов'язаних з ризиком для життя; учасники бойових дій у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., які виявили зразок мужності і самопожертви у боротьбі з фашистськими загарбниками» [661, арк.81-82].

Одночасно про врахування європейських нагородних традицій і одночасно повернення до національних нагородних традицій (часів Української Держави гетьмана П.П.Скоропадського та Директорії УНР) свідчило те, що вперше у нагородній творчості незалежної України нагороджені йменувалися «лицарями» [661, арк.82].

Також, як в в двох попередніх нагородних проектах було чітко прописана процедура подання на нагородження, що сприяло ефективності практичної роботи у сфері нагородження. Відповідно до Статуту: «Подання про нагородження орденом Богдана Хмельницького вносить Міністр оборони України, Міністр внутрішніх справ України, Голова Державного комітету у справах охорони державного кордону України, Начальник Управління державної охорони України, Командуючий Національною гвардією України, Голова Служби безпеки України, Начальник Цивільної оборони України» [661, арк.82].

21 серпня Л.Д.Кучмою було встановлено відзнаку Президента України – орден «За мужність» [663, арк.113]. Статут цієї відзнаки був схожий зі Статутом попередньої встановленої нагороди й був побудований на тих же принципах. Головною його відмінністю стало положення щодо

нагородження будь-яких осіб за проявлену в екстремальних ситуаціях особисту мужність, що було цілком у руслі європейської нагородної традиції [663, арк.113].

Однак особливо слід виділити серед заснованих відзнак першого етапу нагородної творчості періоду президентства Л.Д.Кучми заснування відзнаки Президента України «Ордена князя Ярослава Мудрого». Останній з самого початку задумувався розробниками в якості вищої державної нагороди для нагородження за видатні досягнення у різних сферах, а також (що було особливо важливо для проведення ефективного зовнішньополітичного курсу держави) лідерів та впливових державних, політичних, культурних, релігійних діячів іноземних держав.

Заснування цієї відзнаки стало визначним етапом як у створенні повноцінної нагородної системи незалежної України, так й в цілому в історії вітчизняного нагородотворення всіх періодів. Після прийняття Закону України «Про державні нагороди України» заснована відзнака Президента України стала повноцінною вищою державною нагородою, вершиною нагородної системи України.

Зазначимо, що, як і в попередньому нагородному проекті, в Статуті дефініція «відзнака Президента України» вживається лише один раз, а далі постійно іменується виключно орденом [662, арк.1].

Саме тому необхідно детально проаналізувати всі документи пов’язані зі згаданою відзнакою Президента України, що була через кілька років трансформована в вищу державну нагороду України і займе в нагородній системі України особливе місце.

Перед заснуванням «Ордена князя Ярослава Мудрого» на ім’я Президента України надходили чисельні звернення представників органів державної влади різних гілок, громадськості щодо заснування вищої нагороди України [397, арк.145]. При цьому майже ніхто не розбирався в тонкощах нагородного законодавства, якt дозволяло заснувати не вищу державну нагороду, а лише відзнаку Президента України [397, арк.145-147].

В кінцевому рахунку президентською нагородною Комісією було прийнято рішення рекомендувати до заснування відзнаку Президента України, що могла б після прийняття Закону України про державні нагороди відразу бути трансформована в вищу державну нагороду [397, арк.148].

При цьому на вплив звернень громадськості у прийнятті рішення про заснування вищої нагороди слід звернути особливу увагу – це показує не тільки реально демократичний характер цього етапу історії вітчизняного нагородотворення, але й те наскільки державне керівництво України в цей час швидко реагувало на позицію різних верств населення.

Про вплив громадськості в тексті Указу Президента було сказано наступне: «Враховуючи численні звернення органів центральної державної виконавчої та судової влади, Національної академії наук України, Академії правових наук України, громадських організацій та відповідно до пункту 9-2 статті 114-5 Конституції України (888-09), п о с т а н о в л я ю:

1. Заснувати для нагородження громадян за видатні особисті заслуги перед українською державою в галузі державного будівництва, зміцненні міжнародного авторитету України, розвитку економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, за благодійну, гуманістичну та громадську діяльність відзнаку Президента України «Орден князя Ярослава Мудрого» (далі - орден князя Ярослава Мудрого) I, II, III, IV і V ступеня» [662, арк.1].

Особливу увагу слід звернути на Статут заснованої нагороди, який на той час став вершиною вітчизняного нагородної творчості. Він не тільки враховував абсолютно всі деталі, що обумовлювалися законами фалеристики, але й став значним кроком, що ще більше наблизив створювану вітчизняну нагородну систему до європейських нагородних традицій та стандартів.

Що стосується фахового врахування деталей у Статуті, то слід звернути увагу на те, що в Статуті визначався девізу ордену, що стало абсолютною новацією в історії вітчизняної нагородної системи. Девізів в орденів (що є усталеною традицією в європейській нагородній практиці на протязі

багатьох століть) не було не тільки у радянський період, але й у нагородній творчості гетьманської Української Держави, Директорії УНР та ЗУНР – ЗО УНР.

Процитуємо пункт 7 Статуту цієї відзнаки: «Девіз ордена князя Ярослава Мудрого – «Мудрість, честь, слава» [662, арк.3].

Надзвичайно детально, у повній відповідності до зразків європейських вищих державних нагород у Статуті визначався порядок нагородження кожним ступенем нагороди та їх призначення. Процитуємо відповідну частину Статуту: «Нагородження орденом князя Ярослава Мудрого провадиться послідовно, починаючи з V ступеня. Нагородження орденом князя Ярослава Мудрого наступного ступеня можливе не раніш як через 3 роки після нагородження орденом попереднього ступеня…Іноземні громадяни і особи без громадянства нагороджуються:

орденом князя Ярослава Мудрого I ступеня - глави суверенних держав;

орденом князя Ярослава Мудрого II ступеня - глави урядів і парламентів суверенних держав, видатні державні і громадські діячі;

орденом князя Ярослава Мудрого III ступеня - міністри закордонних справ, керівники інших зовнішньоекономічних відомств, посли іноземних держав в Україні;

орденом князя Ярослава Мудрого IV і V ступеня - відомі вчені, митці, письменники, релігійні діячі, бізнесмени, правозахисники, спортсмени та інші особи» [662, арк.3].

Статутом передбачалася можливість посмертного нагородження, що було важливим для вищої нагороди [662, арк.3]. Слід також звернути увагу на пункт 11 Статуту: «Ніхто не має права позбавити кавалера ордена князя Ярослава Мудрого його нагороди» [662, арк.3].

Подібне положення міститься в Статутах деяких вищих орденів європейських держав і не викликає сумніву, що використання загаданої

традиції було зроблено з метою підкреслення престижності вищої нагороди України.

Надзвичайно фахово та детально був виписаний порядок розгляду подань на нагородження і прийняття відповідного рішення, що для вищої нагороди держави (якою ця відзнака Президента України фактично й була) мало особливе значення.

Було визначено, що нагородження орденом князя Ярослава Мудрого провадиться за поданням Комісії по державних нагородах України при Президентові України на ім'я Президента України на підставі рішення Комісії (не менш ніж двома третинами голосів) [662, арк.4].

Надалі процес був виписаний в Статуті надзвичайно раціонально. Відповідно до пунктів 15-18: «Голова Комісії по державних нагородах України при Президентові України може вносити від свого імені пропозиції щодо нагородження громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства орденом князя Ярослава Мудрого всіх ступенів…Подання про нагородження орденом князя Ярослава Мудрого громадян України вносять до Комісії по державних нагородах України при Президентові України Голова Верховної Ради України, Прем'єр-міністр України, керівники міністерств та інших центральних органів державної виконавчої влади, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, Уряду Автономної Республіки Крим, Генеральний прокурор України, перші керівники громадських організацій, глави релігійних конфесій... Клопотання про нагородження особи орденом князя Ярослава Мудрого порушується перед вищестоящим органом або організацією. Висунення кандидатур здійснюється, як правило, в трудовому колективі, де працює особа, яку представляють до відзначення. Пропозиції про нагородження можуть вносити також місцеві органи державної виконавчої влади, окремі громадяни…Клопотання про нагородження орденом князя Ярослава Мудрого осіб офіцерського складу Збройних Сил України, військ і органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, Національної гвардії України,

Прикордонних військ України, Цивільної оборони України порушуються відповідно військовими радами округів, флоту, Міністерством внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Національної гвардії України, Прикордонних військ України та Штабом Цивільної оборони України» [662, арк.4].

Особливо важливо було для цієї вищої нагороди, що вперше в історії вітчизняних нагород був визначений порядок подання на нагородження іноземних громадян та осіб без громадянства. Останнє стало важливим кроком у розбудові вітчизняної нагородної системи, в якій раніше згадане питання не було вирішено (але було нагально необхідним для ефективного проведення зовнішньополітичного курсу). Як було визнано пунктом 19 Статуту: «Пропозиції щодо нагородження орденом князя Ярослава Мудрого іноземних громадян та осіб без громадянства подаються главами дипломатичних представництв України в іноземних державах у Міністерство закордонних справ України, яке вносить подання до Комісії по державних нагородах України при Президентові України відповідно до пунктів 14, 16 цього Статуту» [662, арк.5].

Як й в попередньому нагородному проекті Статут визначав наявність мініатюри орденського знаку, що підтверджувало взятий курс на найширше використання європейської нагородної традиції, в якій мініатюри орденських знаків були невідє'мною частиною всіх нагородних систем [662, арк.5].

Значним просуванням у розвитку нагородної системи України та одночасно наближенням до європейських стандартів у сфері нагородної творчості стала наявність у Статуті детального положення щодо порядку зберігання атрибутів ордену (включаючи навіть експонування в музеях, що свідчило про особливо детальний підхід). Як визначалось пунктами 35-38 Статуту: «Атрибути ордена князя Ярослава Мудрого зберігаються в Орденській коморі Адміністрації Президента України...Атрибути ордена князя Ярослава Мудрого можуть бути передані музейним закладам України та іноземних держав для тимчасового експонування. Порядок передачі,

обов'язки сторін, строк експонування атрибутів ордена та інші умови визначаються окремою угодою…У разі нагородження особи орденом князя Ярослава Мудрого посмертно комплект атрибутів відповідного ступеня ордена передається сім'ї нагородженого…Після смерті нагородженого атрибути відзнаки можуть бути передані спадкоємцями померлого до Комісії по державних нагородах України при Президентові України на постійне зберігання без права повернення» [662, арк.7].

Окремо слід звернути увагу на назву цієї вищої державної нагороди України. Розробниками нагороди було обрано ім'я державного діяча пов'язаного з часом найвищої могутності давньоруської держави, що свідчило про обраний курс історичної спадковості та врахування національних традицій. Не менш важливо, що ця історична постать не викликала жодних суперечностей в традиційно ідеологічно поляризованому українському суспільстві.

Таким чином, встановлена Президентом України Л.Д.Кучмою відзнака враховувала також вкрай важливі для успішного нагородотворення інтереси внутрішньополітичної стабільності та згоди у суспільстві. Слід зазначити, що до президентства В.А.Ющенка вся нагородна системи будувалася саме на основі дотримання принципу недопущення конфлікту в суспільстві щодо сприйняття тієї чи іншої нагороди.

Символічними стали перші нагородження, які повинні були засвідчити престижність заснованої вищої нагороди. Першими громадянами України, удостоєними 23 серпня 1995 року ордена князя Ярослава Мудрого V ступеня, стали відомий правознавець Ф.Г.Бурчак (Указ Президента України № 768/95) і видатні діячи музичного мистецтва О.І.Басистюк (Указ Президента України № 767/95) і А.Ю.Мокренко (Указ Президента України № 769/95).

Надзвичайно важливо, що заснована вища нагорода відразу почала активно використовуватися для цілей зовнішньої політики України. Нагородження нею ряду впливових лідерів іноземних держав відразу засвідчило авторитетність вищої нагороди Української держави.

Тільки за час коли «Орден князя Ярослава Мудрого» був ще не державною нагородою, а формально відзнакою Президента України, його першим ступенем були нагороджені наступні іноземні державні лідери: Фернанду Енріке Кардозу - Президенти Федеральної Республіки Бразилія (25 жовтня 1995 року), Ким Єн Сам - Президент Республіки Корея (6 грудня 1996 року), Карлос Сауль Менем – Президент Аргентинської Республіки (27 жовтня 1995 року), Едуардо Руїс Тагле Фрей – Президент Республіки Чилі (30 жовтня 1995 року), Цзян Цземінь - Голова Китайської Народної Республіки (2 грудня 1995 року), Марті Ахтісаарі - президент Фінляндської Республіки (10 січня 1996 року), Сухарто – Президент Індонезії (1 квітня 1996 року), Алієв Гейдар Алірза огли - Президент Азербайджанської Республіки (20 березня 1997 року), Оскар Луїджі Ськальфаро – Президент Італійської Республіки (20 квітня 1997 року), Ернесто Седільо Понсе де Леон – Президент Мексиканських Сполучених Штатів (25 червня 1997 року), Олександр Квасневський - Президент Республіки Польща (10 вересня 1997 року), Назарбаєв Нурсултан Абішевич - Президент Республіки Казахстан (13 жовтня 1997 року), Карімов Іслам Абдуганійович - Президент Республіки Узбекистан (17 лютого 1998 року), Жорже Фернандо Бранко де Сампайо - Президент Республіки Португалія (10 квітня 1998 року), Нельсон Роліглагла Мандела - Президент Південно-Африканської Республіки (3 липня 1998 року), Жак Ширак - Президент Французької Республіки (2 вересня 1998 року), Томас Клестіль - Федеральний президент Республіки Австрія (13 жовтня 1998 року), Валдас Адамкус - Президент Литовської Республіки (5 листопада 1998 року), Алма Адамкене - дружина Президента Литовської Республіки (5 листопада 1998 року), Карл XVI Густав - Його Величність Король Швеції (19 березня 1999 року), Сільвія - Її Величність Королева Швеції (22 березня 1999 року), Фідель Кастро Рус - Голова Державної ради Республіки Куба (10 квітня 1999 року), Ясер Арафат - Голова Палестинської Національної Автономії (2 вересня 1999 року), Едуард Амвросійович Шеварднадзе - Президент Грузії (1 жовтня 1999 року), Борис Миколайович

Єльцин – Президент Російської Федерації (22 січня 2000 року), Сапармурат Атаєвич Ніязов – Президент Республіки Туркменістан (18 лютого 2000 року).

Слід констатувати, що все необхідне для затвердження ордена князя Ярослава Мудрого, як надзвичайно престижної вищої державної нагороди було її розробниками виконано у повному обсязі та у повній відповідності до європейської нагородної традиції. При цьому це однаково відносилося як до суто фалеристичних елементів (Статут та зовнішній вигляд знаків нагороди, що враховували всі вимоги європейської нагородної традиції), так і до подальшої політики нагородження яка сприяла підняттю престижності та авторитету вищої нагороди України.

До прийняття Закону України про державні нагороди Президент України Л.Д.Кучма продовжував надзвичайно активну діяльність по заснуванню нових нагород, які після його прийняття склали основу цілісної державної нагородної системи.

Важливою віхою стало заснування президентським Указом від 22 вересня 1996 року відзнаки Президента України – ордена «За заслуги». Як було вказано у тексті президентського Указу: «Орденом «За заслуги» нагороджуються особи за видатні досягнення в економічній, науковій, соціально-культурній, військовій, державній, громадській та інших сферах суспільної діяльності на благо України» [664, арк.50].

Заснований орден повинен був замінити собою «Почесну відзнаку Президента України». Про недоліки останньої було вичерпно сказано вище, але в системі державних нагород необхідний був орден подібного широкого призначення (подібні державні нагороди є практично в усіх європейських державах, найбільш відомим прикладом є знаменитий французький орден «Почесного легіона»).

З цією метою й було встановлено орден «За заслуги», Статут якого був зроблений з урахуванням всіх норм фалеристики та європейської нагородної традиції. Особливо важливо, що на відміну від «Почесної відзнаки Президента України» він мав три ступені, що не тільки наближало його до

європейської нагородної традиції, але й було абсолютним необхідним для досягнення цілей, для яких була заснована ця нагорода.

У Статуті відзнаки були детально розписані всі деталі пов'язані із ступенями ордену, що дозволяло ефективно проводити нагородний процес. Цьому були присвячені наступні положення Статуту: «Орден «За заслуги» має три ступені: орден «За заслуги» I ступеня, орден «За заслуги» II ступеня, орден «За заслуги» III ступеня. Вищим ступенем ордена є I ступінь…Нагородження орденом «За заслуги» громадян України здійснюється послідовно, починаючи з III ступеня…Орденом «За заслуги» можуть бути нагороджені іноземні громадяни та особи без громадянства: орденом «За заслуги» I ступеня - глави суверенних держав, керівники урядів та парламентів, міністри суверенних держав; орденом «За заслуги» II ступеня - заступники керівників урядів і парламентів, міністри та керівники інших центральних органів виконавчої влади, посли іноземних держав в Україні; орденом «За заслуги» III ступеня - працівники посольств іноземних держав в Україні, відомі державні, політичні, громадські діячі, митці, науковці, бізнесмени та інші особи… Нагороджений орденом «За заслуги» будь-якого ступеня іменується кавалером ордена «За заслуги»…Нагородження орденом «За заслуги» наступного ступеня можливе, як правило, не раніш як через три роки після нагородження орденом попереднього ступеня…Орден «За заслуги» I ступеня має знак ордена та зірку ордена, II і III ступеня - тільки знак ордена» [664, арк.51-52].

Розробниками нагороди також був чітко визначений окремий порядок представлення до нагород окремо для громадян України і для іноземців, що також сприяло ефективності подальшої нагородної практики.

Так, відповідно до Статуту: «Подання про нагородження орденом «За заслуги» вносять Президентові України центральні органи виконавчої влади, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, Вищий арбітражний суд України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, а також

за погодженням з місцевими органами виконавчої влади центральні керівні органи творчих спілок, товариств, об'єднань громадян. Погодження має бути документально оформлено…Нагородження орденом «За заслуги» може здійснюватися за поданням Комісії по державних нагородах України при Президентові України…Клопотання про нагородження орденом «За заслуги» порушують перед вищими органом або організацією. Висунення кандидатур здійснюється гласно, як правило, за місцем роботи особи, яку представляють до відзначення…Вносити пропозиції про нагородження орденом «За заслуги» можуть також органи самоврядування, юридичні та фізичні особи» [664, арк.50].

Хоча згаданий порядок був виписаний цілком фахово та професійно, але все ж таки у ньому збереглася тенденція попереднього періоду нагородотворення до надмірного демонстрування демократизму процесу подання до нагородження, що в деякій мірі приводило до ігнорування класичних традицій європейської фалеристики (в першу чергу, наявне у порядку право на представлення до нагородження фізичною особою). На практичну сторону це майже не впливало, однак було безумовно негативним моментом. При цьому, незважаючи на перетворення відзнаки Президента України в орден, не був використаний шанс зробити її Статут більш досконалим та повністю відповідним європейській нагородній традиції.

Порядок представлення до нагороди іноземних громадян і осіб без громадянства був визначений Статутом наступним: «Пропозиції щодо нагородження орденом «За заслуги» іноземних громадян та осіб без громадянства подають глави дипломатичних представництв України в іноземних державах до Міністерства закордонних справ України, яке вносить відповідне подання Президентові України» [664, арк.52].

Бездоганно, у повній відповідності до європейської нагородної традиції, а також з врахуванням специфіки нагородної ситуації України (наявність державних нагород колишнього СРСР) був визначений порядок носіння всіх ступенів нагороди, включаючи й носіння їх військовослужбовцями.

Відповідно до Статуту: «Знак ордена «За заслуги» І ступеня носять на шийній стрічці, зірку ордена - на грудях зліва…Знак ордена «За заслуги» ІІ і ІІІ ступеня носять на грудях зліва…Знак ордена «За заслуги» І ступеня розміщують після знаку відзнаки Президента України «Орден князя Ярослава Мудрого» І, ІІ і ІІІ ступеня, зірку ордена «За заслуги» - після зірки відзнаки Президента України «Орден князя Ярослава Мудрого». Знак ордена «За заслуги» ІІ і ІІІ ступеня розміщують після знаків відзнаки Президента України «Орден князя Ярослава Мудрого» IV і V ступеня. За наявності у особи інших відзнак Президента України, нагород іноземних держав і нагород колишнього СРСР знак ордена «За заслуги» розміщують перед ними…Військовослужбовці Збройних Сил України, Прикордонних військ України, Національної гвардії України, нагороджені орденом «За заслуги» ІІ і ІІІ ступеня, мають на колодці знака ордена зображення схрещених мечів…Мініатюру знака ордена «За заслуги» носять на грудях зліва замість знака ордена і розташовують в порядку, зазначеному в пункті 22 цього Статуту» [664, арк.53-54].

До прийняття в 2000 році Закону України про державні нагороди, який повністю унормував вітчизняну нагородну систему та зробив її такою такою, що могла нормально розвиватися і відповідній європейській нагородній традиції, продовжувався надзвичайно активний процес нагородотворення. Фактично за цей час була в цілому створена нагородна система України і прийняття Закону лише остаточно її унормувало і систематизувало.

Засновані у цей час, за ініціативою Комісії по державних нагородах України при Президентові України на чолі з Д.В.Табачником, нагороди практично охоплювали весь спектр державного і суспільного життя де вони були необхідні державі як засіб державного інструментарію для морального заохочення і впливу на різні верстви суспільства

5 жовтня 1996 року була заснована відзнака Президента України – медаль «За військову службу України». Медаль була встановлена для нагородження військовослужбовців Збройних Сил України, Національної

гвардії України, Служби безпеки України, Прикордонних військ України, внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, Управління державної охорони України, Цивільної оборони України та інших осіб (останнє надавало можливість, при необхідності, нагороджувати не тільки військовослужбовців, але і цивільних) [665, арк.98-99].

Відповідно до Положення про нагороду, нагородження проводилося Указами Президента України за наступні заслуги: «за особисту мужність і відвагу, самовіддані дії, виявлені у захисті державних інтересів України; за досягнення високої бойової готовності військ і забезпечення обороноздатності України; за зразкове виконання військового обов'язку; за виконання спеціальних завдань щодо забезпечення державної безпеки України; за заслуги в охороні державного кордону України; за 25 років бездоганної військової служби» [665, арк.99].

В цей де день Указом Президента України було засновано медаль «За бездоганну службу» [665, арк.110]. Особливо слід відзначити, що ця президентська відзнака мала три ступені [665, арк.111], що ще раз засвідчило намір тодішнього державного керівництва України створювати не спрощену, а розвинуту нагородну систему відповідно до європейської традиції (в якій би не тільки ордена, але й навіть медалі мали ступені).

Як і попередня нагорода вона призначалась (але вже виключно) для нагородження військовослужбовців.

Пунктом 3 Статуту чітко визначалося за що саме нагороджуються кожною ступеню медалі: «Медаллю «За бездоганну службу» нагороджуються військовослужбовці за умови бездоганної служби, вчасного присвоєння військового звання, досягнення високих показників у бойовій та службовій підготовці, професійній діяльності: I ступеня - особи, які прослужили не менш як 20 років, II ступеня - особи, які прослужили не менш як 15 років, III ступеня - особи, які прослужили не менш як 10 років» [665, арк.111].

15 серпня 1997 року був заснований перший і єдиний «жіночий» орден України – княгині Ольги (трьох ступенів). Як було зазначено у Статуті орден було засновано: «для нагородження жінок за визначні особисті заслуги в державній, виробничій, громадській, науковій, освітянській, культурній, благодійницькій та інших сферах суспільної діяльності, вихованні дітей у сім'ї» [666, арк.152].

Зазначалося, що нагородження орденом княгині Ольги громадян України здійснюється послідовно, починаючи з ІІІ ступеня [666, арк.152].

Всі інші питання подання на нагородження та протокольні моменти були вже стандартно-типовими, якими вони були починаючи з ордена князя Ярослава Мудрого (в наступних орденських проектах вони теж не зазнали змін) [666, арк.152-154].

Створення подібної нагороди свідчило про наміри державного керівництва України повністю йти за європейською нагородною традицією, невід'ємною складовою якої була наявність подібних «жіночих» нагород. Однак у даному випадку це зіграло явно негативну роль. Розробниками цієї нагороди не було враховано, що нагородна система повинна розвиватися діалектично, у відповідності з вимогами часу й тому не завжди повна відповідність традиції є позитивним фактором.

Наявність в сучасному світі, де статева рівність чоловіків і жінок є загальновизнаною цінністю наявність суто «жіночих» орденів є анахронізмом який фактично порушує згадану рівність. Якщо в нагородних системах, які створювалися на протязі великого часу, інколи століттями та є давно усталеними, практично неможливо (чи принаймні надзвичайно складно) ліквідувати традиційну нагороду, то у нових, у процесі їх розвитку, є повна можливість врахувати вимоги часу.

Таким чином, можна констатувати, що незважаючи на те, що відповідність європейській традиції у нагородній творчості є важливим позитивним фактором, але не менш важливо враховувати і те, що нагородна

система повинна відповідати вимогам часу й у відповідності з цим її встановлювати.

Багато дискусій викликала й наступна заснована Л.Д.Кучмою нагорода.

23 серпня 1998 року Президент України підписав Указ «Про встановлення відзнаки Президента України «Герой України». Як було зазначено у тексті Указу: «З метою відзначення громадян України за здійснення визначного особистого геройського вчинку, виявлену трудову доблесть та відповідно до пункту 25 статті 106 Конституції України (254к/96-ВР) п о с т а н о в л я ю: 1. Встановити відзнаку Президента України «Герой України» …для нагородження громадян України за здійснення визначного геройського вчинку та трудового подвигу» [792].

Статутом визначався наступний порядок нагородження окремо за геройський вчинок і трудову доблесть: «Особа, удостоєна ордена «Золота Зірка», у разі здійснення нею трудового подвигу, може бути удостоєна ордена Держави, а особа, удостоєна ордена Держави, у разі здійснення нею геройського вчинку, може бути удостоєна ордена «Золота Зірка» [792].

Також Статутом визначалося, що нагородження відзнакою «Герой України» вдруге з врученням одного й того ж ордена не проводиться.

З метою максимального підняття престижності нагороди пунктом 7 Статуту визначалося, що «Ніхто не має права позбавити нагородженого відзнакою «Герой України» його нагороди [792].

Статутом був визначений наступний порядок представлення на нагородження, що суттєво відрізнявся від порядку представлення на всі попередні відзнаки рівнем посадових осіб, які мали право представлення до нагородження.

Відповідно до пункту 8 Статуту: «Подання про нагородження відзнакою «Герой України» вносять на ім'я Президента України Голова Верховної Ради України, Прем'єр-міністр України, Генеральний прокурор України, Голова Конституційного Суду України, Голова Верховного Суду України, керівники міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, уряду

Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій» [792].

Окремо визначався порядок представлення до нагородження військовослужбовців та співробітників силових структур. Відповідно до пункту 8 Статуту: «Подання про нагородження відзнакою «Герой України» вносять на ім'я Президента України Голова Верховної Ради України, Прем'єр-міністр України, Генеральний прокурор України, Голова Конституційного Суду України, Голова Верховного Суду України, керівники міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, уряду Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій» [792].

Надзвичайно показові описи знаки орденів Золотої Зірки і Держави. Виходячи з того, що їх зовнішній вигляд дозволяє зробити ряд важливих висновків як щодо самої встановленої нагороди, так і тенденцій розвитку нагородної системи незалежної України в цілому, наведемо їх повністю.

Доданий до Статуту Опис знаку ордену Золота Зірка був наступним: «Орден «Золота Зірка» відзнаки Президента України «Герой України» виготовляється з золота і має форму п'ятикутної зірки, накладеної на вінок з дубового листя. Промені зірки поліровані. Розмір ордена між протилежними вершинами зірки 35 мм. Зворотний бік ордена плоский, з написом рельєфними літерами «Герой України» та порядковим номером ордена. У верхньому промені зірки є кільце з вушком, яке сполучається з фігурною колодкою, обтягнутою стрічкою. Довжина колодки - 45 мм, ширина - 28 мм. На зворотному боці колодки є застібка для прикріплення ордена до одягу. Стрічка ордена шовкова муарова зі смужками синього і жовтого кольорів. Ширина стрічки - 28 мм, ширина смужок - 14 мм кожна. Мініатюра ордена «Золота Зірка» є копією ордена у зменшеному вигляді. Планка ордена «Золота Зірка» являє собою прямокутну металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Розмір планки: висота - 12 мм, ширина - 28 мм» [792].

Опис знаку ордену Держави був таким: «Орден Держави відзнаки Президента України «Герой України» виготовляється з золота і має форму Знака Княжої Держави Володимира Великого (тризуба) в обрамленні двох дубових гілок. Зображення рельєфні. Розмір ордена: довжина - 35 мм, ширина - 36 мм. Зворотний бік ордена плоский, з написом рельєфними літерами «Герой України» та порядковим номером ордена. На верхівці середнього вістря тризуба є кільце з вушком, яке сполучається з фігурною колодкою, обтягнутою стрічкою. Довжина колодки - 45 мм, ширина - 28 мм. На зворотному боці колодки - застібка для прикріплення ордена до одягу. Стрічка ордена шовкова муарова зі смужками синього і жовтого кольорів. Ширина стрічки - 28 мм, ширина смужок - 14 мм кожна. Мініатюра ордена Держави є копією ордена у зменшеному вигляді. Планка ордена Держави являє собою прямокутну металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Розмір планки: висота - 12 мм, ширина - 28 мм.» [792].

Як і у випадку із встановленням орденом княгині Ольги ця нова, «жіноча» нагорода України стала яскравим прикладом неправильної реалізації старої нагородної традиції, що вже не відповідала конкретно-історично реаліям.

Цілком очевидно за всіма показниками (сама назва нагороди, її Статут, навіть зовнішній вигляд знаку ордену «Золота зірка») є цілковитою калькою з радянських зразків «Героя Радянського Союзу» і «Героя соціалістичної праці». Тим хто отримували ці звання одночасно вручалися медалі «Золота зірка» та «Серп і молот» (з одночасним нагородженням вищим орденом СРСР – орденом Леніна) [117, с.6]. Ця нагородна схема з невеликими змінами була повністю взята за основу при заснування відповідної української нагороди.

Слід особливо підкреслити, що інститут присвоєння звання «Героя» за бойові подвиги та трудові заслуги був виключно радянською нагородною новацією (вона також була фактично без змін запозичена в СРСР всіма державами соціалістичного табору). В європейській нагородній традиції

ніколи не існувало аналогів присвоєння звання «Героя» з одночасним нагородженням вищими державними орденами.

Встановлення подібної нагороди в конкретно-історичних умовах СРСР безумовно було вдалим рішенням як суто політично, так і з точки зору підвищення ефективності використання нагородної системи. Однак те, що ефективно працювало в умовах радянської системи в принципово інших умовах незалежної України в значній мірі стало анахронізмом, до того в деяких випадках надмірно політизованим.

В нагородній системі України вже були вищі нагороди, які можна було ефективно використовувати без встановлення нової, що раніше базувалась зовсім на інших принципах політичного та соціально-політичного устрою держави.

Таким чином, йде мова про невдале, без врахування нових конкретно-історичних умов застосування традиції, як це раніше було із встановленням ордену княгині Ольги.

Орденом Держави №1 та першим званням «Герой України» був нагороджений Президент НАН України Б.Є.Патон 26 листопада 1998 року [793], а орденом №1 «Золота зірка» – льотчик-випробувач О.В.Галуненко 21 серпня 1999 року [794].

Наймасовішими нагородження новою нагородою було в період президентства Л.Д.Кучми та В.А.Ющенка за допомогою чого вони намагалися вирішити ряд політичних задач.

Характерно, що вищевказане невдале рішення у побудові нагородної системи України одним з негативних наслідків мало надмірну політизацію нагороди, яка сприяла посиленню напруження в суспільстві.

При цьому, подальші зміні до Статуту нагороди не послабили, а лише посилили помилки, що були закладені в нього при заснуванні.

Піку надмірна політизація нагороди досягла під час президентства В.А.Ющенка, коли вона використовувалася в цілях політичної боротьби, щр згубно відображалося на авторитетові нагородної системи України в цілому.

При цьому це проводилося з відвертим порушенням Статуту нагороди, що не давав можливість проведення нагородження осіб, які не є громадянами України (в тому числі померлих).

Пункт 7 Статуту Указом Президента України Л.Д.Кучми від 2 грудня 2002 року №1114/2002 було змінено на наступне формулювання: «Звання Герой України не присвоюється за заслуги, які мали місце в минулому й не пов'язані зі становленням та розвитком незалежної України». А пункт 1 Статуту визначав, що нагороджені можуть бути виключно громадяни України [795].

Саме так, з порушенням цих положень Статуту В.А.Ющенком була проведена низка нагороджень. Найбільш резонансними та такими, що сприяли посиленню розколу в суспільстві і зростанню внутрішньополітичної напруженості стало посмертне присвоєння звання Героя України С.Бандері та Р.Шухевичу.

Пізніше Донецький окружний адміністративний суд постановою від 2 квітня 2010 року, відмінив указ Президента України «Про присвоєння звання Степану Бандері Герой України» від 20 січня 2010 року №46/2010 виходячи з того, що останній не був громадянином України, через що не може бути нагороджений званням «Герой України» [796].

З аналогічним формулюванням невдовзі було прийнято аналогічне рішення і відносно нагородження Р.Шухевича [797].

При цьому згадані нагородження були не єдиними, що були проведені з грубим порушення норм Статуту нагороди.

Список подібних нагороджень часів президентства В.А.Ющенко, що легко можуть бути оскаржені у суді аналогічно з нагородженнями С.Бандери і Р.Шухевича досить великий. Наприклад, відзнакою Президента «Герой України» та орденом Держави були нагороджені А.І.Волошин, О.М.Гірник Г.Т.Китастий, В.С.Стус та інші особи, які померли до набуття Україною державної незалежності.

Однак після заснування цієї нагороди за невідповідним часу радянським зразком нагородна система за часів президентства Л.Д.Кучми знову стала на шлях розвиток у відповідності до європейських стандартів й у відповідності до конкретно-історичних умов, що відповідало державним інтересам України.

20 липня 1999 року була заснована відзнака Президента України - Почесна Грамота Президента України за активну благодійницьку діяльність у гуманітарній сфері [798].

Як було сказано у Положенні про згадану нагороду: «Почесна Грамота Президента України за активну благодійницьку діяльність у гуманітарній сфері…є відзнакою Президента України, заохоченням за активну благодійницьку діяльність, вагомий внесок у розвиток гуманітарної сфери, зміцнення її матеріально-технічної бази в Україні» [798].

Також у Положенні зазначалося, що нагородження може мати як індивідуальний, так і колективний характер - Почесною Грамотою Президента України могли бути нагороджені окремі громадяни, підприємства, установи, організації, колективи трудящих [798].

Слід зазначити, що паралельно згаданій нагороді існують (встановлені ще в УРСР) Почесні Грамоти Верховної Ради та Кабінету Міністрів України. Однак слід підкреслити наступне - з точки зору класичних канонів фалеристики їх не можна вважати частиною державної системи нагород, вони є лише нагородами окремих гілок влади. В той же час відзнаки Президента України в силу його конституційного статусу є повноцінною частиною державної системи нагород.

На відміну від ордену княгині Ольги та звання «Героя України» встановлення Почесної відзнаки Президента України було надзвичайно вдалим прикладом розвитку нагородної традиції із застосуванням старих традицій в нових умовах. Почесні грамоти, як особливий вид нагородження, були, як зазначалося вище, частиною нагородної традиції ще Радянської України, але і в нових історичних умовах вони не втратили свого

значення як ефективного засобу морального заохочення. Тому у даному випадку звернення до радянської традиції й її модернізована реалізація в умовах незалежної України було цілком виправданим та таким, що сприяло більшій ефективності функціонування вітчизняної нагородної системи.

Не менш вдалим рішення як з фалеристичної, так і з суто політичної точки зору став подальший розвиток ще однієї традиційної нагороди часів УРСР – почесних звань. Так, 17 вересня 1999 року була заснована відзнака Президента України — почесне звання «Заслужений лісівник України» [799], а 30 жовтня 1999 року відзнаку Президента України — почесне звання «Заслужений працівник соціальної сфери України» [780].

Активно розвивалася в цей час нагородна система і в інших напрямках.

8 жовтня 1999 року була заснована відзнака Президента - України - медаль «Захиснику Вітчизни». Це було вдалим і своєчасним рішенням – медаль стала фактично «ветеранською» та набула серед ветеранів значного авторитету. Слід зазначити, що цього часу ця необхідна ніша у вітчизняній нагородній системі ще не була заповнена. Як було зазначено у Положенні нової встановленої нагороди: «Відзнакою Президента України - медаллю «Захиснику Вітчизни»…нагороджуються ветерани війни, особи, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (3551-12), які проживають в Україні, громадяни інших держав, які брали участь у визволенні України від фашистських загарбників, інші громадяни України за особисту мужність і відвагу, виявлені у захисті державних інтересів, зміцнення обороноздатності та безпеки України» [781].

Вже після прийняття Закону України «Про державні нагороди України» Л.Д.Кучмою були встановлені ще дві відзнаки Президента України, які були залишені в цьому статусі.

16 травня 2001 року ним була заснована відзнака Президента України - медаль «За працю і звитягу». Відповідно до Положення: «Відзнакою Президента України - медаллю «За працю і звитягу» (далі - медаль «За

працю і звитягу») нагороджуються громадяни України за вагомий особистий внесок у розвиток економічної, науково-технічної, соціально-культурної, військової, державної, громадської та інших сфер діяльності, багаторічну сумлінну працю, зразкове виконання службових обов'язків» [782].

17 вересня 2004 року була заснована також ще одна «ветеранська» ювілейна медаль «60 років визволення України від фашистських загарбників». Відповідно до затвердженого Положення про нагороду: «Відзнакою Президента України - ювілейною медаллю «60 років визволення України від фашистських загарбників»…нагороджуються учасники бойових дій у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» [783].

Президентом України В.А.Ющенком було також засновано ще одну відзнаку Президента України – хрест Івана Мазепи. Як було сказано у затвердженому 29 вересня 2009 року Положенні цієї нагороди «для відзначення громадян за значний внесок у відродження національної культурно-мистецької, духовної, архітектурної, військово-історичної спадщини, заслуги у державотворчій, дипломатичній, гуманістичній, науковій, просвітницькій та благодійній діяльності» [784].

Встановлена нагорода демонструвала типовий підхід часів президентства В.А.Ющенка, коли дії глави держави у нагородній сфері лише посилювали напруженість у суспільстві, замість того щоб слугувати вагомим фактором суспільного єднання для створення єдиної української політичної нації.

Заздалегідь було відомо, що до постаті гетьмана І.Мазепи в українському суспільстві вкрай суперечливе відношення (особливо враховуючи певні релігійні чинники серед православних віруючих). Тому апріорі неприпустимим було обирати для назви нагороди ім’я історичної фігури, що не сприяє єднанню українського суспільства. Фактично нагорода символізувала у першу чергу ідеологічні уподобання особисто В.А.Ющенка та близьких до нього політичних сил q враховуючи це абсолютно логічним

став факт, що вона була заснована у статусі не ордену, а саме відзнаки Президента України.

Те, що подібна нагорода не сприяла консолідації українського суспільства було зрозуміло для наступного державного керівництва України. В.А.Ющенком було проведено 62 нагородження хрестом Івана Мазепи, після нього жодного нагородження проведено не було.

Остання відзнака Президента України була заснована В.Ф.Януковичем. 30 травня 2011 року - ним була встановлена ювілейна медаль «20 років незалежності України» [785].

Можна констатувати, що в результаті такий вид нагород як відзнаки Президента України, незважаючи на свій вимушений при заснуванні статус, зайняв свою нішу у вітчизняній нагородній системі, ефективно виконуючи свої функції.

Крім вже заснованих після прийняття Закону України «Про державні нагороди України» відзнак Президента України, залишилася у цьому ж статуті з огляду на її специфіку лише Почесна Грамота Президента України за активну благодійницьку діяльність у гуманітарній сфері.

Історичною віхою в історії державних нагород України стало прийняття Верховною Радою України 16 березня 2000 року Закону України «Про державні нагороди України» [786]. Ним нагородна система України була повністю введена у рамки правового поля. Таким чином вона могла надалі функціонувати і розвиватися без застосування паліативів та тимчасових рішень, як це було до того, використовуючи у повній мірі всі багаті можливості європейської нагородної традиції та історичної спадковості вітчизняної фалеристики.

Показово, що на цей раз прийняття Закону пройшло у Верховній Раді Україні без будь-яких ускладнень, що засвідчило досягнутий у суспільстві та політикумі консенсус з цього питання, усвідомлення всіма політичними силами необхідності введення створюваної нагородної системи незалежної України у рамки правового поля.

Слід зазначити, що у подальшому до тексту Закону 19 разів вносилися різноманітні зміні [786]. Це є яскравим свідченням того, що нагородна система України є динамічною, постійно розвивається та вдосконалюється у рамках обраної парадигми.

Для розуміння сутності і принципів функціонування сучасної нагородної системи України слід докладно проаналізувати згаданий Закон, що став її основою, у тому числі для подальшого розвитку та вдосконалення.

Надзвичайно важливо, що Законом вперше в історії державних нагород України давалося повне визначення того, що є взагалі державна нагорода.

Відповідно до Загальних положень Закону: «Державні нагороди України … є вищою формою відзначення громадян за видатні заслуги у розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною» [786].

Не менш важливо, що Законом також вперше в історії вітчизняної нагородної системи чітко й вичерпно визначалися всі види державних нагород. Ними були визначені: звання Герой України, орден, медаль, відзнака «Іменна вогнепальна зброя», почесне звання України, Державна премія України, президентська відзнака [786].

Стаття 4 визначає виключні повноваження Президента України щодо затвердження статутів і положень нових нагород, що було надзвичайно важливо для ефективного функціонування нагородної системи [786].

Стаття 5 регламентує питання нагородження. Як було зазначено: «Державними нагородами можуть бути нагороджені громадяни України, іноземці та особи без громадянства. Нагородження державними нагородами провадиться указом Президента України. Нагородженому вручається державна нагорода та документ, що посвідчує нагородження нею. Нагородження державними нагородами може бути проведено посмертно. Громадяни України можуть бути удостоєні нагород іноземних держав» [786].

В окремому розділі «Державні нагороди» перелічені всі державні нагороди кожного типу окремо [786].

Розділ ІІІ детально, згідно норм європейської нагородної традиції, регламентує права та обов'язки нагороджених, включаючи питання позбавлення державних нагород і їх зберігання, пільги нагороджених тощо [786].

Також Законом було унормовано ще ряд важливих питань функціонування нагородної системи. Серед них створення Комісія державних нагород та геральдики як дорадчого органу при Президентові України, виключне право на виготовлення державних нагород Банкнотно-монетним двором Національного банку України тощо [786].

В цілому можна зробити висновок, що прийнятий Закон повністю відповідав європейській нагородній традиції, враховуючи при цьому також вітчизняні традиції нагородної творчості (Української Держави, Директорії УНР, ЗУНР – ЗО УНР та радянського періоду), не мав вад з суто юридичної точки зору і, нарешті, відкривав можливості для повноцінного розвитку нагородної системи України.

Торкаючись останньої тези слід зазначити, що після прийняття Закону нагородна система України продовжувала активно розвиватися, але вже маючи для цього відповідну правову базу.

20 лютого 2003 року було засновано орден Данила Галицького, необхідний в нагородній системі для відзначення військовослужбовців і співробітників силових структур. Відповідно до Статуту: «Орден Данила Галицького встановлено для нагородження військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також державних службовців за значний особистий внесок у розбудову України, сумлінне та бездоганне служіння Українському народу» [787].

10 квітня Президентом України В.А.Ющенком було засновано орден Свободи. Як було сказано у Положенні: «Орден Свободи встановлено для

відзначення громадян за видатні та особливі заслуги в утвердженні суверенітету та незалежності України, консолідації українського суспільства, розвитку демократії, соціально-економічних та політичних реформ, відстоюванні конституційних прав і свобод людини і громадянина» [788].

Тобто таким чином В.А.Ющенко засновував новий вищий державний орден, за статусом навіть вище ніж орден князя Ярослава Мудрого.

29 вересня 2008 року першим кавалером став король Швеції Карл XVI Густав [789].

В заснуванні згаданої нагороди проявилися всі недоліки надмірно ідеологізованої нагородної творчості часів президентства В.А.Ющенка.

З точки зору фалеристики не було ніякої потреби у заснуванні нової вищої державної нагороди за наявності ордена князя Ярослава Мудрого, що набув необхідного авторитету в Україні та світі й цілком ефективно виконував свої функції.

Таким чином був створений небажаний паралелізм у нагородній системі, що не сприяв її ефективному функціонуванню, порушував європейські нагородні традиції і загальновизнані принципи фалеристики.

Одночасно заснування згаданого вищого ордену було відверто заідеологізованою політичною акцією, що не сприяла консолідації українського суспільства. В.А.Ющенко публічно відносив ідеологію даної нагороди до так званої «помаранчевої революції» 2004 року, відношення до якої радикально розколювало українське суспільство.

Не більш вдалим був й останній заснований В.А.Ющенком орден, що був прикладом механічного і неефективного використання старої нагородної традиції. 30 квітня 2009 року ним був встановлений орден «За доблесну шахтарську працю» трьох ступенів [790]. Як було зазначено у Статуті ордену: «…для відзначення громадян за визначні трудові досягнення у видобутку вугілля, залізної руди, руди кольорових і рідкісних металів, марганцевих та уранових руд, шахтобудуванні» [790].

Встановлений орден був повним аналогом старого радянського ордену «Шахтарська слава» (що також мав три ступені). Однак те, що було необхідною частиною нагородної системи радянського періоду, стало явним анахронізмом в абсолютно іншому державному та соціальному устрої. Встановлення окремої державної нагороди спеціально для працівників однієї галузі виробництва порушувало цілісність нагородної системи України та європейські нагородні традиції нагородної справи, що були в її основі.

Таким чином Президент України намагався вирішити тактичні задачі політичного характеру (враховуючи значне невдоволення шахтарів своїм соціально-економічним становищем), але подібний підхід є неприпустимим та руйнівним при побудові нагородної системи, яка не повинна ні в якому разі використовуватися подібним чином.

Протилежним прикладом – раціонального та ефективного застосування радянської нагородної традиції стало заснування 10 квітня 2008 року медалі «За врятоване життя» [791]. Медалі відповідного характеру існували в радянській нагородній системі й користувалися великим авторитетом у суспільстві. Поновлення цієї перевіреної часом традиції стало безумовно позитивним фактом розбудови вітчизняної нагородної системи.

Останньою державною нагородою на цей час стала заснована 21 вересня 2006 року Державна премія України в галузі освіти, яка також стала вдалим застосуванням радянської нагородної традиції [792]. Перед цим в системі Державних премій України останньою нагородою була заснована Л.Д.Кучмою 10 вересня 1994 року Державна премія України імені Олександра Довженка, створена спеціально для відзначення діячів кіномистецтва і яка теж була прикладом прикладом ефективного застосування радянської нагородної традиції [793].

Наступною важливою віхою у розвитку нагородної системи України після прийняття Закону України «Про державні нагороди» став вихід Указу Президента України «Про Порядок представлення до нагородження

та вручення державних нагород України», що був підписаний Л.Д.Кучмою 19 лютого 2003 року [794].

Згаданим Указом були унормовані та деталізовані важливі питання нагородної системи України, що було необхідним як з точки зори її ефективного функціонування в інтересах держави та суспільства, так і з точки зору подальшого наближення до європейської нагородної традиції.

Як було зазначено у затвердженому Порядку: «Цей Порядок установлює загальні правила представлення до нагородження та вручення державних нагород України» [794].

Головне, що слід відзначити - у Положенні визначався вичерпний перелік установ, що мали право подання на нагородження. У пункті 2 Положення було зазначено: «Подання про відзначення державними нагородами вносять Президентові України Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, Вищий господарський суд України, Генеральна прокуратура України, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, Комісія державних нагород та геральдики при Президентові України, а також Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим, які вносять спільне подання» [794].

Інші пункти затвердженого Положення деталізували всі питання висунення і подальшого нагородження [794]. Останнє дає змогу стверджувати, що таким чином разом з Законом України «Про державні нагороди України» була остаточно створена належна правова база для функціонування нагородної системи України. Це звичайно в жодному разі не означає, що вона у подальшому не буде розвиватися та удосконалюватися враховуючи, що нагородна система потребує постійної динаміки розвитку і реакції на вагомі зміни у державі і суспільстві.

Необхідно також відзначити вплив на збільшення ефективності функціонування діючої нагородної системи України новітніх технологій.

Початок широкого впровадження системи електронного документу став принципово новим елементом у системі державного управління, якій відкриває значні можливості у різних сферах державотворення. У повній мірі це торкається також і нагородної системи України. При цьому остання, що почала створюватися з початку незалежності, як вже зазначалося, за визначенням не є повністю завершеною системою, що не може надалі розвиватися та змінюватися відповідно до потреб часу.

Поки що введення системи електронного документу, незважаючи на надзвичайно активний розвиток та постійну увагу з боку державної влади тільки починається. Однак не викликає сумнівів, що в найближчій перспективі вона буде займати все більш вагоме місце у всіх сферах державного управління.

Це в свою чергу призведе до вагомих змін, головною складовою яких буде оптимізація та підвищення ефективності управління.

Можна стверджувати, що введення електронного підпису змінить також й нагородну систему, зробить її більш динамічною та ефективною.

Зараз в нагородній системі України електронний підпис не використовується взагалі. Однак потреба у його введенні у практику, безсумнівно, значною мірою змінить не тільки поточну практику нагороджень державними нагородами, але й дасть можливість проводити більш ефективні аналітичні дослідження щодо шляхів подальшого вдосконалення існуючої системи.

На сьогодні, при відсутності електронного підпису, всі документи по нагородженням після передачі в архів зберігаються виключно у паперовій формі в ЦДАВО України.

При введенні електронного підпису, всі документи по нагородженням будуть також паралельно (чи виключно, що залежить від майбтнього

законодавстваа щодо електронних документів) зберігатися в Центральному державному електронному архіві (ЦДЕА) України.

При цьому введення електронного підпису в процесі нагородження призведе й до того, що не тільки безпосередньо сам документ про нагородження, а й всі документи по його підготовці будуть готуватися в електронному форматі.

Останній факт зробить значно більш легким проведення аналітичних досліджень на основі великого масиву узагальнених даних з документів про нагородження. Це стосується можливості широкого аналізу соціального, вікового, освітнього складу нагороджених (при чому до відношенню до кожного ордену чи почесного звання) та всіх інших аспектів практичного функціонування нагородної системи.

Детальна аналітична обробка електронних документів дозволить вдосконалювати не тільки існуючу практику нагородження, як у відношенні всіх існуючих орденів, так і почесних звань.

Не виключено, що зроблений аналіз призведе й до реформування нагородної системи у плані введення нових нагород чи зміни статуту існуючих.

Крім того, введення електронного підпису в нагородній системі дозволить оптимізувати й деякі питання роботи державного апарата в цілому. Так, при наявності загальної системи електронного документообігу, відпадає необхідність надання в державні органи документів про нагородження в паперовому вигляді враховуючи, що електронний документ про нагородження бути мати однакову юридичну силу з паперовим.

Підсумовуючи сучасний стан розвитку законодавчої бази нагородної системи України слід зазначити наступне.

Хоча вона на даний час має в цілому завершений вигляд, це жодним чином не виключає подальшого розвитку, якщо інтереси ефективного функціонування вітчизняної нагородної системи будуть це потребувати. І не

викликає сумніву, що процес її вдосконалення буде продовжуватися, як постійно продовжує розвиватися й сама нагородна система України.

Це підтверджують факти постійного розвитку останньої. Так, 19 жовтня 2012 року Указом Президента України «Про заходи у зв'язку з відзначенням 70-ї річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» Кабінету Міністрів України було доручено внести пропозиції щодо встановлення відзнаки Президента України - медалі «70 років визволення України від фашистських загарбників» [795]. На виконання президентського Указу 22 травня 2013 року Кабінет Міністрів України затвердив план, яким передбачено виготовлення ювілейної медалі «70 років визволення України від фашистських загарбників» до 1 червня 2014 року) [796].

4 липня 2013 року Президент України В.Ф.Янукович доручив Прем'єр-міністру М.Я.Азарову до 20 серпня 2013 року забезпечити підготовку і внесення на розгляд Верховної Ради проекту закону про внесення змін до Закону України «Про державні нагороди України» щодо встановлення Державної премії України імені Богдана Ступки [797].

17 липня 2013 року Кабінет Міністрів України схвалив проект Закону України «Про внесення зміни до статті 10 Закону України «Про державні нагороди України», яким передбачається запровадження нового почесного звання «Заслужений працівник дипломатичної служби України» [798].

Висновки до розділу: Після набуття Україною державної незалежності вітчизняна нагородна система на початковому етапі свого становлення розвивалася зі значними труднощами, що мали як об’єктивний, так й суб’єктивний характер. Активний розвиток вона отримала під час президентства Л.Д.Кучми коли були закладені основі підвалини вітчизняного нагородотворення, серед яких особливо важливе місце посідає прийняття Закону України «Про державні нагороди України».

В основу нагородної системи незалежної України був покладений органічний синтез європейської нагородної традиції та традицій вітчизняного нагородотворення різних історичних періодів (Української Держави гетьмана П.П.Скоропадського, радянського періоду, Директорії УНР, в деякій мірі опосередковано ЗУНР - ЗО УНР), що були задіяні відповідно до обумовлених потребами часу національних інтересів.

На цьому шляху були зроблені й деякі відчутні помилки у встановлені нових державних нагород, що в першу чергу обумовлювалися невідповідним застосуванням нагородної традиції та надмірною політизацією процесу. Однак в цілому згадані помилки не мали руйнівного для нагородної системи характеру, що не давали би їй змогу надалі функціонувати в якості специфічного державного інструментарію. Можна констатувати, що переважна більшість рішень щодо встановлення різних видів нових державних нагород України були фаховими та позитивними як для практичного функціонування нагородної системи, так і її подальшого розвитку.

В цілому слід констатувати, що в результаті розвитку під час незалежності нагородна система України стала такою, що здатна достатньо ефективно забезпечити інтереси держави і суспільства в обставинах, що змінюються в політичному, соціально-економічному та культурному плані. Але при всіх динамічних змінах вона зберігає свою основу, закладені в неї європейські традиції та традиції вітчизняного нагородотворення різних історичних періодів.

До загальної характеристики сучасної нагородної системи України цілком можна віднести визначення, що було сформульовано відомою дослідницею у сфері фалеристики В.М.Дуель по відношенню до діючої нагородної системи РФ: «….система является открытой (динамической), что выражается в определенной стабильности ее элементов и в то же время - возможности их изменения. …появление новой федеральной награды не приводит к трансформации российской системы наград в нечто иное по сути

и содержанию. Аналогичная ситуация складывается и при отмене действия устаревших наградных норм» [191, с.75].

Висновки:

Як показано у дослідженні на основі аналізу великої кількості джерел та літератури, починаючи з 1918 року нагородна система України весь час свого існування незмінно відображала всі складні політичні та соціально-економічні трансформації, що зазнавали держава і суспільство та використовувалася у якості надзвичайно вагомого державного інструментарію морального (при цьому одночасно й частково матеріального) заохочення.

Це є в цілому характерним для будь-якої нагородної системи, однак вітчизняна представляє у цьому відношенні особливо цікавий та показовий матеріал для дослідження враховуючи, що вона створювалася у діалектичній єдності різними, у тому числі ідеологічно непримиренними державними утвореннями. Останнє є вкрай рідким у світовій фалеристиці випадком, особливо у порівнянні з переважною більшістю європейських нагородних систем, що розвивалися поступово, у відповідності до усталених фалеристичних традицій та єдиної державної ідеології.

В історії вітчизняної фалеристики слід виділити наступні історичні етапи її розвитку, кожний з яких має свою специфіку та особливості подальшого впливу на становлення діючої нагородної системи незалежної України.

Нагородна система України почала створюватися лише в 1918 році й в цей початковий період процес нагородотворення проходив не тільки у надзвичайно стислі терміни, але й в екстремальних умовах державного існування.

Хоча Україна проголосила та законодавчо закріпила державну незалежність в період правління Центральної Ради, однак в цей період не було зроблено жодних кроків не тільки по створенню нагородної системи, як цілісного атрибута державності та його важливого інструментарію, але й

навіть встановлення хоча б окремих нагород. При цьому в наявності державних нагород існувала нагальна необхідність, особливо враховуючи ту вкрай кризову внутрішньо- та зовнішньополітичну ситуацію в якій опинилася влада УНР доби Центральної Ради.

Відсутність будь-яких дій щодо встановлення державних нагород надзвичайно показово у плані того, що розуміння необхідності створення ефективно діючої нагородної системи невід'ємно від загального розуміння ролі держави, її функцій та системи взаємовпливу з суспільством. Надмірно ідеологізована Центральна Рада недооцінювала функції держави, намагалася звести їх до мінімуму, а нагороди розглядала як атрибут «старого режиму», що є несумісним з новим суспільним ладом.

Початок розвитку нагородної системи України припадає на період Української Держави гетьмана П.П.Скоропадського.

При цьому слід зазначити, що це було невід'ємною частиною загального державотворчого політичного курсу гетьмана П.П.Скоропадського, який був направлений на зміцнення державності й відповідно створення всіх її атрибутів та системи інструментів державного управління й впливу на суспільство. Гетьман П.П.Скоропадський як кадровий військовий з великим досвідом розумів велике значення нагородної системи для морального впливу і заохочення з боку держави й робив все необхідне не тільки для встановлення окремих нагород, але й створення цілісної нагородної системи (нехай й у прагматично-спрощеному вигляді) Української Держави.

Слід особливо відзначити той показовий факт, що розробка нагородної системи була доручена гетьманом саме військовим фахівцям, що наклало відбиток на запропоновані до встановлення державні нагороди. Останній факт свідчив про усвідомлення тодішнім державним керівництвом України необхідності надтермінового створення дієвої системи морального заохочення військовослужбовців Збройних Сил, що нагально диктувалося ситуацією в державі та за її межами. Показово, що згадана тенденція збереглася й пізніше - при владі Директорії УНР, що також перш за все

потребувала встановлення саме державних нагород козакам та старшинам Діючої Армії за бойові заслуги.

Наведений приклад розбудови нагородної системи гетьманської Української Держави дає змогу виявити надзвичайно важливу закономірність в цілому всіх історичних етапів побудови нагородної системи України (яка при цьому також одночасно є повністю характерною й для побудови всіх нагородних систем Європи та світу загалом). Нагородні системи завжди на початковому етапі свого існування починаються із заснування нагород, функції якої є найбільш необхідними для державного управління саме у цей період. Особливо це є характерним для кризових ситуацій існування держави та екстремального державотворення – включаючи в тому числі ведення війни чи необхідність прикладення мобілізаційних зусиль для вирішення тієї чи іншої задачі стратегічного значення.

Однак гетьманський проект нагородної системи України не був затверджений (за виключенням Залізного Хреста, що й стала першою нагородою незалежної України) та практично реалізований з огляду на зміну влади в грудні 1918 року.

На першому етапі державної діяльності відношення Директорії УНР до створення нагородної системи було в цілому подібним з відношенням Центральної Ради. Спочатку керівники Директорії УНР у повній мірі не усвідомлювали значення створення нагородної системи не тільки для загального процесу державотворення, але й у якості дієвого державного інструментарію для вирішення вкрай актуальних питань, що тоді були безпосередньо пов’язані з самим існуванням української держави.

Згадане розуміння прийшло у повній мірі із значним запізненням й цей важливий інструментарій так й не був задіяний для надзвичайно необхідного морального заохочення Діючої Армії. Однак у подальшому, навіть в умовах екзильного існування, коли керівники Директорії УНР ще сподівалися повернутися в Україну, проводилася активна робота по встановленню окремих нагород для українського війська, фактично створенню (хоча також,

як і в період гетьманської Української Держави, в прагматично-спрощеному вигляді) цілісної нагородної системи незалежної держави. При цьому нагородні проекти як гетьманської Української Держави, так й Директорії УНР, незважаючи на свій, викликаний вкрай складними конкретно-історичними умовами прагматично-спрощений характер, у більшості випадків базувалися на традиції нагородної системи колишньої Російської імперії (яка у свою чергу була побудована на основі усталеної європейської нагородної традиції, що створювалася на протязі століть). Згадана тенденція обумовлювалася у першу чергу намаганням скорішого створення діючих статутів нагород на основі наявних та добре відомих більшості командного складу всіх рівнів російських зразків.

Хоча й річ не йде про пряме наслідування, однак нагородна система Директорії УНР (включаючи екзильний період її діяльності) будувалася на тих же принципах, що й гетьманської Української Держави. Останнє стало першим проявом спадковості традиції нагородотворення у вітчизняній нагородній системі.

Необхідно констатувати, що саме нагородні традиції періодів гетьманської Української Держави та Директорії УНР згодом в значній мірі стали основою для створення сучасної нагородної системи незалежної України.

Продовжувала активне нагородотворення та процес нагороджень (включаючи масові) й правонаступниця екзильного керівництва УНР – діюча в умовах політичної еміграції УНРада.

Невід’ємною частиною вітчизняного нагородотворення також є історія створення нагород ЗУНР – ЗО УНР, розробники яких базувалися безпосередньо на європейській нагородній традиції.

Самостійна нагородна творчість не була припинена й в Радянській Україні, в чому яскраво проявляється складна й неоднозначна історична діалектика вітчизняного нагородотворення.

Статус Радянської України у складі СРСР, як формально повноцінної держави, але з обмеженим суверенітетом (враховуючи повноваження делеговані союзному Центру), лише знижував рівень самостійних можливостей у сфері нагородотворення та нагородної практики але вони досить активно відбувалися у заданій парадигмі й також стали однією з головних складових традиції нагородної системи сучасної України.

Нагородотворення Радянської України почалося з фалеристичних рішень, що в цілому, за основними параметрами, відповідали європейській нагородній традиції (яскравий приклад - встановлення ордену Трудового Червоного Прапору УСРР), але невдовзі воно стало, як й загальносоюзна нагородна система, розвиватися за власною схемою, що не мала тоді аналогів в світовій фалеристиці. Заснування інституту почесних звань, почесних грамот та Державних премій стали такими ефективними новаціями, що безсумнівно значно збагатили вітчизняну нагородну традицію.

Розвиток нагородотворення періоду Радянської України необхідно розділити на кілька етапів, що значно відрізнялися один від одного подібно нагородотворенню українських урядів періоду 1918-1920 років.

Якщо в 20-30 роки нагородна система Радянської України була ще недосконалою та мала всі вади пов’язані з періодом зростання, то в післявоєнний час вона стала вже набагато досконалішою з точки зору класичних канонів фалеристики й остаточно набула закінченого вигляду перед набуттям Україною державної незалежності.

Слід вважати безперечно позитивним фактором те, що значні досягнення радянської нагородної системи не були у подальшому відкинуті (відповідні пропозиції неодноразово озвучувалися рядом політиків у першій половині 90-х років) й стали однією із основних складових діючої нагородної системи незалежної України. Так, повністю перейшли з радянської нагородної традиції в сучасну інститути нагородження почесними званнями, почесними грамотами, Державними преміями за досягнення у різних сферах. За роки існування Радянської України вони отримали значний авторитет у

суспільстві й відмова від них не сприяла б побудові ефективно функціонуючої нагородної системи незалежної держави.

Слід констатувати, що кожний з досліджуваних етапів розвитку нагородної системи України мав свою специфіку та особливості, однак при всіх відмінностях вони в цілому складають діалектично єдиний процес побудови вітчизняної нагородної системи, що набула в цілому завершеного (на даний історичний період) вигляду у період незалежності й була унормована прийняттям в 2000 році Закону України «Про державні нагороди України».

Сучасна нагородна система, що почала поступово створюватися відразу після отримання Україною державної незалежності відображає всі складні та неоднозначні трансформації, що проходили в державі й суспільстві у цей період. Вона також об'єднала в собі надбання, традиції та досвід всіх попередніх історичних етапів її розвитку. При цьому вони органічно об'єдналися у цілісну та достатньо ефективно у більшості випадків діючу нагородну систему, що відповідає в цілому європейським фалеристичним нормам. Велику роль в ній відграє суто європейська традиція, але при цьому вона існує у поєднанні з національними традиціями вітчизняного нагородотворення різних історичних періодів, які були закладені при встановленні ряду державних нагород.

Однак слід зазначити, що принцип використання традиції в сучасній нагородній системі України реалізовувався не завжди раціонально. В деяких випадках він був застосований суто механістично, що мало відчутний негативний ефект. При цьому це відноситься як до суто європейської, так й до радянської традиції.

Розуміння даної важливої обставини дає можливість у подальшому більш ефективно удосконалювати вітчизняну нагородну систему у відповідності із новими вимогами часу, що є нагальною потребою з огляду у тому числі на наявність у ній певних недоліків, які були пов'язані зі «хворобою зростання».

В свою чергу розуміння закономірностей розвитку вітчизняної нагородної системи, її змісту та функцій дає можливість набагато більш ефективніше застосовувати у процесі державного управління цей важливий державний інструментарій впливу в інтересах держави і суспільства.

Як точно зазначав відомий дослідник нагородних систем О.М.Розанов: «Государство, располагая аппаратом и инструментами управления, посредством которых реализует свои полномочия и функции, оказывает целенаправленное влияние на общество и на общественную деятельность, побуждает население следовать определенным нормам и правилам. Во внутренней сфере решаются приоритетные задачи экономики, внутренней безопасности, социального развития; гармонизируется общая обстановка. В области международных отношений современное государство обеспечивает надежную защиту от угроз извне, либо, в соответствии со своими стратегическими установками, внешнюю экспансию, а также в более широком смысле - национальные интересы в политических, экономических, военных, гуманитарных и других сферах; поддержание универсальных и общепризнанных норм международного права и миропорядка в целом. Власть в этой связи нуждается в дееспособных и правильно настроенных инструментах для осуществления государственного управления. В институтах государственной власти принято различать такие основные составляющие как институциональная, политическая, идеологическая, нормативная, коммуникативная, ценностная. Наградные системы связаны со всеми из перечисленных составляющих, что подтверждает их важность в структуре государственного управления:

- современные наградные системы прочно входят в число неотъемлемых инструментов государственного управления. Награды учреждаются главами государств, высшими органами законодательной или исполнительной власти; к их же компетенции относятся решения о конкретных награждениях;

- указанные системы используются руководством страны для реализации своих властных функций и государственной стратегии во внутренней и внешней политике;

- данные системы выполняют важную идеологическую функцию. Они являются прямыми или опосредованными проводниками идеологии, основных принципов, идей, концепций и идеалов государства и государственной власти» [443, с.91].

Історія створення та розвитку нагородної системи України різних історичних періодів повністю підтверджує згадані тези. Щоб краще розуміти закономірності її виникнення та розвитку починаючи з 1918 року необхідно розглядати процес вітчизняного нагородовторення як діалектично цілісний та в широкому контексті виникнення і розвитку всіх державних утворень, що існували на території України з 1918 року (а не окремими, змістовно та спадково не пов'язаними один з одним історичними періодами).

Доречно процитувати дослідника філософських аспектів нагородних систем О.Л.Дьоміна, що стверджував наступне: «Нынешняя напряженность и конфликтность…имеют своей причиной игнорирование не только материальных, но и моральных потребностей человека, социума. Во многом кризисное состояние общества требует всестороннего осмысления и взвешенного выбора социальных технологий, формирования новых ценностных ориентиров с учетом традиций и реалий российской жизни. Построение правового государства и открытого общества в России возможно лишь на основе широкой общественной поддержки тех инновационных процессов, которые связаны с переходом к демократической системе, основанной на свободе, демократии, либеральных общечеловеческих ценностях, в то же время учитывающих специфику российского общества, своеобразие многовековой истории России. Одной из важных социальных технологий, которую необходимо привлечь в качестве средства выхода из создавшейся критической ситуации является взвешенное формирование и применение системы вознаграждения человека за его труд на благо

общества, за заслуги перед обществом и государством. Очень трудно, а часто невозможно добиться мобилизации интеллектуальных и физических ресурсов на решение социальных и общегосударственных, общественно значимых задач без создания стройной и понятной многим системы стимулов, среди которых важную роль играют идеологические и моральные. Проблема здесь смыкается с проблемой создания системы социальных и государственных приоритетов, которая в нынешних российских условиях далеко не решена. Одним из рычагов, способных воздействовать на социальные процессы и формировать новые социальные ориентиры, имеющие государственную и общественную значимость, является создание сбалансированной наградной системы государства. …государственные деятели самого высокого ранга начинают отчетливо понимать, что улучшение жизни граждан, создание современной экономики, системы образования и здравоохранения невозможны без влияния, воздействия и заботы государственной власти. Не подлежит сомнению, что в кризисные, переломные эпохи государство должно быть сильным, авторитетным, как внутри себя, так и на мировой арене» [139, с.29].

Саме таким важелем, про який пише О.Л.Дьомін, й повинна бути будь-яка нагородна система, в тому числі й діюча нагородна система України. У цьому є її ключова функція як комплексного інструменту підтримання внутрішньополітичної стабільності, вирішення широкого кола питань державного розвитку та зміцнення авторитету держави на міжнародній арені.

Також необхідно зробити ще один принциповий висновок щодо сучасного стану нагородної системи України й її майбутнього розвитку та вдосконалення. Вітчизняна нагородна система (й це підтверджує вся історія її виникнення та розвитку), не є усталеною застиглою конструкцією, що вже більше не потребує подальших змін та вдосконалення, незважаючи на те, що держава, суспільство, їх взаємовплив та зовнішній світ постійно трансформуються. Вона є динамічною системою, що повинна для

забезпечення ефективності свого функціонування постійно реагувати на всі нові виклики, які виникають в процесах державного і суспільного розвитку.

Наприкінці необхідно констатувати – детальне вивчення історії всіх етапів створення, розвитку та функціонування нагородної системи України, розуміння комплексу її діалектичних закономірностей має надзвичайно важливе прикладне значення. Це в першу чергу відноситься до подальшого ефективного будівництва вітчизняної нагородної системи та удосконалення цього важливого інструментарію державного впливу.

Дослідницька робота у цьому напрямку також є вкрай важливою для глибокого вивчення змісту всіх чисельних політичних та соціально-економічних трансформацій держави та суспільства, які відображалися на основних аспектах розвитку нагородної системи України різних історичних періодів.

Список джерел та літератури:

1. Акунов В.В. Краткая история военно-духовных орденов // Гербовед. -2002. № 2.

2. Альбом кавалеров ордена св. Великомученика и Победоносца Георгия и георгиевского оружия. – Белград, 1935.

3. Андоленко С.И. Нагрудные знаки Русской армии: Париж: Танаис, 1966. - 227 с., ил.

4. Андреев Л.Р. История власти в России. М.: Белый волк - Крафт, 1999. – 345 с.

5. Антонов Г.Д. Фалеристика// БСЭ. – М., 1977.–Т. 27.– С. 196–197.

6. Антонов Б.И. Императорские ордены в Санкт-Петербурге. — СПб.: Глагол, 2003. 192 с.

7. Антошевский И.И. Державный орден св. Иоанна Иерусалимского, именуемый Мальтийским в России. – СПб., 1914. – 89 с.

8. Артамонов Д.Н., Бабаков А.А. и др.; под. ред. Шкадова Н.И. Герои Советского Союза. Москва: Воениздат, 1984. - 288 с.

9. Архипова Т.Г., Румянцева М.Ф., Сенин А.С. История государственной службы в России. XVIII-XX века М.: РГГУ, 1999.-230 с.

10. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления. М.: Омега-Л, 2006. – 456 с.

11. Айрапетян Б.В. Каталог-справочник «Нагрудные знаки Красной Армии (1941-1945)». Изд.: Collector's Books, 2004. – 67 с.

12. Афонькин С.Ю. Всё о самых знаменитых орденах мира. Атлас-справочник. СПб.: ООО «СЗКЭО», 2008. - 256 с., ил.

13. Багаев В.П. Истоки фалеристики: римская наградная система // Гербовед. -2002.-№3.

14. Бантыш-Каменский Д.Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. Пушкино, 1991. - 414 с.

15. Балязин В.Н.., Казакевич А.Н., Кузнецов А.А., Соболева Н.А. Символы, святыни и награды Российской державы. М.: Олма-Пресс, 2004.-336 с., ил.

16. Балязин В.Н., Дуров В.А., Казакевич А.Н. Самые знаменитые награды России. М.: Вече, 2000. 416 с., ил.

17. Бантыш–Каменский Д.Н. Историческое собрание списков кавалеров четырех российских императорских орденов. – М., 1814. – 276 с.

18. Баранов В.М., Девяшин И.В. Морально-правовые проблемы государственного поощрения и юридического депоощрения // Юристъ Правоведъ. 2004. №2 (9). С. 23-26.

19. Бардыго Н.С. Отечественная военная геральдика XVIII начала XXI в.: историографическое исследование // автореф. дисс.доктора ист. наук. М.: Военный университет, 2008. - 42 с.

20. Барштейн Ю.А. Пам’ятні медалі. – К., 1976. – 91 с.

21. Баулин Н.Я., Уваров В.А., Долгов В.И., Смирнов В.И. Алмазный фонд СССР.- Москва: Московский рабочий, 1981.- 191 с., ил.

22. Бахрах Д.Н. Убеждение и поощрение в деятельности исполнительной власти // Государство и право: теория и практика. Калининград, 1996. С. 9-18.

23. Бегунова А.И. От кольчуги до мундира. Москва: Просвещение, 1993. -160 с., ил.

24. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке (Очерки). — М.: Наука, 1958. - 644 с.

25. Боевые награды Германии 1933 1945. Москва: ИПГ «Профис», 2002. -160 с., ил.

26. Боевые подвиги частей Красной Армии (1918-1922 гг.): Сб. док. М.: Воениздат, 1957.- 238 с.

27. Бойко В.Д. Орден Золотого Тризуба // Одностроій. 2000. - № 5. С.-33-38.

28. Благороднейший орден Подвязки // Кавалер. 2001. - № 1. С.-90-93.

29. Битинський М. Українські військові відзначення // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью–Йорк. – 1968. – Ч. 1. – С. 18–24; Ч. 2. – С. 26–31; Ч. 3. – С. 42–47.

30. Богдан Хмельницький: [36. статей про утворення ордена Богдана Хмельницького]. – К., Харків; 1944. – 63 с.

31. Борисов В.А. Нагрудные знаки Советских Вооруженных сил. 1918-1991. СПб.: ФАРН, 1994. - 161 с., ил.440.

32. Бурков В.Т. Фалеристика. М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. - 167 с.

33. Бойнович А.Д., Шабанов Ю.А., Купрюхин В.А., Патрикеев;С.Б. Знаки и жетоны Российской империи. СПб.: ФАРН, 1994. - 102 с., ил.

34. Бризгунов В.Н. Коллекционные медали геральдического характера // Гербовед,– 1992. – № 2. – С. 105–115; 1993. – № 3. – С. 72–81

35. Бузало В.И. Власть у того, кто награждает // Независимость. – 1994. – 28 січ.

36. Бузало В.Й. Від царського ордена Юди... // Старожитності. –1992. Ч. 4. – С. 8–9.

37. Бузало В.И. «Государства появляются и исчезают, а их награды – остаются»: [Бесіда з В.Бузалом] // Коммерсант Украины – 1993. ~ № 16, листоп.

38. Бузало В.Й. До історії створення знака ордена Залізного Хреста УНР // Третя наук, геральд, конф.: 36. тез повідомлень та доп. – Львів, 1993.– С. 10–13.

39. Бузало В.Й. З історії українських відзнак доби визвольних змагань // Друга наук, геральд, конф.: 36. тез повідомлень та доп. – Львів, – С. 6–10.

40. Бузало В.Й. Загадки ордена Трудового Червоного Прапора УСРР: (Про деякі невідомі сторінки і помилки у трактуванні його історії) // П’ята наук, геральд, конф.: 36. тез повідомлень та доп. – Львів, 1995. С. 9–12.

41. Бузало В.Й. Нагороди незалежної України // Українська газета. – 1996. – № 3 – 1 лют.

42. Бузало В.Й. Невідомі сторінки українських відзнак // Трибуна. – 1992. – №6. – С. 27.

43. Бузало В.Й., Дмитриенко М.Д. «От имени Украины награждается...»// Независимость. – 1992. – 20 берез.

44. Бурков В.Г. Историография отечественных фалеронимов и фалеристики: Учеб. пособие. – Л., 1990. – 112 с.

45. Бурков В.Г. Отечественные наградные знаки отличия и их документация как исторический источник и предмет фалеристики: Автореф. дисс. канд.ист. наук. – Л., 1979.- 27 с

46. Бурков В.Г. Фалера и фалеристика // Вест. Ленингр. ун–та. –1981. –№2. – С. 27–30.

47. Бурков В.Г. Фалеристика // Сов. Воен. Энциклоп. – М., 1980. – Т. 8. – С. 248.

48. Бурков В.Г. Фалеристика: Учеб. пособие. – Л., 1985. – 105 с.

49. Бурков В.Г. Фалеристика – вспомогательная историческая дисциплина // Вест. Ленингр. ун–та. – 1975. – № 8. – с. 166–171.

50. Бурков В.Г. Историографические аспекты отечественных фалеронимов и фалеристики. 1710-1993 // автореф. дисс. доктора ист. наук. М., 1995. – 34 с.

51. Бурков В.Г. К вопросу о первых русских знаках отличия //Гербовед.1997. -№ 1. С.-128-132.

52. Бурков В.Г. Фалеристика. История формирования и развития. // Гербовед. Альманах № 22 / Гл. ред. И.С. Сметанников. М.: Русская Геральдическая Коллегия, 1997. с. 82-93.

53. Бурков В.Г. Фалеристика. Москва: РГГУ, 2000. - 168 с.

54. Бутромеев В.П., Бутромеев В.В., Бутромеева Н.В. Символ власти: иллюстрированный энциклопедический справочник. М.: Белый город, 2007. - 576 с., ил.

55. Вакар П.Н. Знак отличия военного ордена. – СПб., 1907. – 64 с.

56. Варламов Д.В. На развалинах империи // Кавалер. 2001. - № 1. С.-15-27, №2. с.9-26, № 3. с.53-70

57. Варламов Д.В. Красные шаровары товарища Наливайко или первыенаграды революции // Кавалер. 2001. - № 2.- С.27-34

58. Васильев А., Каргальцев И., Павлов Л. Ордена и медали СССР / Под ред. Н.Козлова. – М., 1940. – 65 с.

59. Ведомости Верховного Совета СССР. 1942 г. № 47.

60. Ведомости Верховного Совета СССР. 1943 № 41.

61. Величко А.М., Герич Л., Озолиньш В.Э. Ордена и медали коммунистической Югославии. Минск: «ФАУинформ», 2007. 144 с., ил.

62. Веревкин В.И. Награды за трудовые достижения в СССР, история учреждения орденов, медалей и знаков отличия и их значение как исторического источника: [1920 – июнь 1941 гг.]: Автореф. дисс. канд. ист.наук. – К., 1982. – 26 с.

63. Верьовкін В.І. Вища нагорода Країни Рад: До 50–річчя заснування ордена Леніна // Вісн. Київ, ун–ту: Іст. науки. – 1982. – Вип. 24. – С. 48–54.

64. Відомості Верховної Ради УРСР. 1944. №5.

65. Відомості Верховної Ради УРСР. 1945. №7-8.

66. Відомості Верховної Ради УРСР. 1945. №9.

67. Відомості Верховної Ради УРСР. 1953. № 3.

68. Відомості Верховної Ради УРСР. 1956. № 7.

69. Відомості Верховної Ради УРСР. 1956. № 10.

70. Відомості Верховної Ради УРСР. 1958. № 2.

71. Відомості Верховної Ради УРСР. 1958. № 8.

72. Відомості Верховної Ради УРСР. 1958. № 13.

73. Відомості Верховної Ради УРСР. 1956. № 10.

74. Відомості Верховної Ради УРСР. 1960. № 17.

75. Відомості Верховної Ради УРСР. 1960. № 36.

76. Відомості Верховної Ради УРСР. 1960. № 47.

77. Відомості Верховної Ради УРСР. 1962. № 20.

78. Відомості Верховної Ради УРСР. 1965. № 43.

79. Відомості Верховної Ради УРСР. 1966. № 4.

80. Відомості Верховної Ради УРСР. 1967. № 9.

81. Відомості Верховної Ради УРСР. 1967. №40.

82. Відомості Верховної Ради УРСР. 1969. № 42.

83. Відзнаки Української РСР: Довідник. – К., 1971. – 52 с.

84. Вилинбахов Г.В. Награды России. Ордена. СПб.: Филологический ф-т СПб. гос. ун-та, 2006. - 354 с.

85. Винклер П.Н. Очерки истории орденов и знаков отличия в России от Петра Великого до наших дней. – СПб., 1899. – 295 с.

86. Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. Вип. 5.

87. Вісті ВУЦВК. 1921. 5 травня.

88. Військові відзнаки // Енциклоп. Українозн. – Париж; Нью–Йорк. – Т. 1.– С. 278.

89. Вовк А. Воєнний хрест // Бюлетень СБУВ. – Торонто, 1959. – Ч. 2(5).

90. Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / Под ред. А.П. Белобородова. М.: Воениздат, 1963.- 624 с.

91. Военный орден святого Георгия: 1769–1869. – СПб., 1869. – 275 с.

92. Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия, именные списки 1769 - 1920 гг., библиографический справочник, ответственный составитель В.М. Шабанов. М. 2004. – 923 с.

93. Володин А.М., Мерлаи Н.М. Медали СССР. СПб.: Печатный двор, 1997.- 300 с., ил.

94. Воронін В.М. Заснування і виготовлення єдиного ордену УСРР//Чорноморський літопис. Науковий журнал – 2012.– Вип. 6.– С. 18–24.

95. Воронін В. М. До питання про створення нагородних систем гетьманської Української Держави та Директорії УНР // Історичний архів. Наукові студії– 2012.– Вип.10.– С. 31–38.

96. Воронін В.М. Державні відзнаки Директорії УНР – спроба створення повноцінної нагородної системи у часи Громадянської війни // Гілея. Науковий вісник – 2012.– Вип. 67 (№12).– С. 59–64.

97. Воронін В.М. Перші кроки у створенні нагородної системи Радянської України // Архіви України – 2012.–№5.–С. 42–47.

98. Воронін В.М. До питання розвитку нагородної системи радянської України. Знак ордену Червоного Прапору УРСР зразка 1925 року // Архіви України – 2012.–№6.–С. 11–16.

99. Воронін В.М. До питання створення Директорією УНР першого державного ордена // Архіви України – 2013.–№1.–С. 67–73.

100. Воронін В.М. Інститут присвоєння почесних звань в нагородній системі Радянської України 20-30 рр . ХХ ст. // Архіви України – 2013.–№3.–С. 67–73.

101. Воротников А.А. Бюрократия в Российском государстве: историко-теоретический аспект. Дисс. доктора юрид. наук. Саратов, 2005. - 488 с.

102. Временные правила о порядке представления к наградам в военное время. Киев, 1915. – 24 с.

103. Всеволодов И.В. Беседы о фалеристике: Из истории наградных систем. – М., 1990. – 262 с.

104. Всеволодов И.В. Беседы о фалеристике. – М., 2009. – 333 с.

105. Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. / Кондуфор Ю.Ю.,.Санцевич А.В, Румянцева В.В. и др. - Киев: АН УССР, 1988. 277 с.

106. Высокие награды Родины: Комплект плакатов. – М., 1987.

107. Гаврилова Л.М. Русская историческая мысль и медальерное искусство в эпоху Екатерины II. СПб.: РИЦ СПб Гос. горного инта им. Г.В. Плеханова, 2000. — 256 с.

108. Гаврилова Л.М. Левин С.С. Европейские ордена в России. М.: АРТ-РОДНИК, 2007. – 243 с.

109. Гаврилова Л.М. Польза, честь, слава: награды России. Каталог выставки .М.: Художник и книга, 2004. – 56 с.

110. Галич Юрий. Красный хоровод. Владивосток: Типография Иосифа Коротя, 1921. – 169 с.

111. Гаха В. Невідома українська нагорода // Знак: Вісник Укр. геральд, т–ва.– Львів, 1995. – Ч. 9. – С. 13

112. Гельбке К. Кавалерийские ордена, знаки отличия и медали Российского государства. – Лейпциг, 1839. – 134 с.

113. Георгиевские кавалеры или подвиги кавалеров ордена св. Великомученика и Победоносца Георгия всех степеней, с обозрением их службы и жизни. – СПб., 1861, вып. 2. – 241 с.

114. Георгиевские кавалеры. Подвиги в Великой войне. – М., 1916. – 56 с.

115. Георгиевские кавалеры: Сборник в 4-х т. Т. 1:1769-1850. Сост. А.В. Шишов. М.: Патриот, 1993. - 543 с.

116. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь / Пред. ред. коллегии Шкадов И. Н. — М.: Воениздат, 1987. — Т. 1 /Абаев — Любичев/. — 911 с.

117. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2 кн. М.: Воениздат, 1988.

118. Герои Социалистического Труда. Историко-статистический очерк под ред. Р.Б. Эльдаровой. Москва: Известия, 1988. 215 с.

119. Гинсбур С.Н. Русские награды. – Алма–Ата, 1964. – 189 с.

120. Гладков Н.Н. История государства Российского в наградах и знаках. В 2 т. М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2004.

121. Глейзер М.И. Награды. Аннотированная библиография 1925-2000. - Санкт-Петербург: «АССПИД», 2000. - 32 с.

122. Глейзер М. Советская и российская нумизматика. Аннотированная библиография. С 114 иллюстрациями в тексте. СПб., ВИС, 2009, 424 с., илл. Часть 3. Памятные медали.

123. Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років: Ілюстр. іст.–етногр. нарис. – Клівленд, 1973. – 56 с.

124. Гольцев С. Відмовляюсь від імперських нагород // Народна армія. – 1993. – 30 лип.

125. Гончаров А.И. Наградная система Российской Федерации. М.: Посев, 2010.-256 с., ил.

126. Государственная символика Российской Федерации. Москва: Экзамен. - 2001.- 64 с.

127. Государственная символика Российской Федерации. М.: «Экзамен», 2003. - 64 с.

128. Государственные награды Союза ССР / Сост. В. Матвеев. – К., 1987. – 84 с.

129. Государственные награды СССР. – К., 1985. – Вып. 2: Медали Союза ССР. – 36 с.

130. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1983. - 704 с.

131. Гражданская война в СССР. М.: Воениздат, 1980 - 368 с.

132. Гребенников Г.И., Катков Р.С. Ордена и медали СССР. М.: Планета, 1982.-240 е., ил.

133. Григорович Н. И., Степанов В. С. В память столетнего юбилея Военного ордена Св. Великомученика и Победоносца Георгия. - СПб, 1869. – 179 с.

134. Григорьев В.С. Первые медали Великой Отечественной // Знаки чести (приложение к газете «Миниатюра»).- № 3. С.-11-13.

135. Гула Р.В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (на матеріалах України) // дис. докт. істор. наук. Дніпропетровськ, 2013. – 432 с.

136. Данные о количестве награждений орденами и медалями СССР за период 1918-1964 гг. // Источник. 1998. № 3.

137. Деднев А.В. Наградная система России как социальный феномен // автореф. дисс. канд. философ, наук. М., 2008. – 26 с.

138. Демидова Н.Ф. Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма. М.: Наука, 1987. - 225 с.

139. Демин А.Л. Наградная система государства как компонент политической культуры // дисс. канд. филос. наук. М., 2003. – 234 с.

140. Дем'янчук М. Орден Оборонців Львова // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью–Йорк. – 1967. – Ч. 2. – С. 8–10.

141. Деревянко О.Л. Награды Постоянного Президиума Съезда народных депутатов СССР // Гербовед. 2000. - № 7. С.-17-27.

142. Деревянко О.Л., Музалевский М.В., Колесников С.Н. Золотые звёзды России // Кавалер. 2002. - № 6. С. 97-131.

143. Державні нагороди Української РСР. К., 1983. - 64 с.

144. Доценко В.Д. Каталог орденов и знаков отличия Белого движения и русской военной эмиграции. СПб.: Петрополис, 1992. - 54 с., ил.

145. Дмитрієнко М.Д., Бузало В.Й. Державні нагороди України, що залишились у проектах // Віче. – 1994. – № 8. – С. 118–128.

146. Дмитрієнко М.Д., Бузало В.Й. С.Петлюра і перші нагороди України // Полтавська Петлюріана: Матеріали II Петлюрівських читань. – Полтава, 1993. – С. 44–46.

147. Дмитрієнко М.Д., Бузало В.Й., Кучерук О.С. Система державних відзнак (нагород) України: [Проект–концепція] // Освіта. – 1992. – 13 берез.

148. Доманк А.С. Знаки воинской доблести. Москва: ДОСААФ СССР, 1990. - 134 с., ил.

149. Древняя Российская вивлиофика, или собрание древностей российских. Изд. 2-е. Ч.Х1. СПб., 1801. - 315 с.

150. Дуров В.А. Знаки отличия XVIII–XX вв. как исторический источник // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. – М., 1984. – С. 170–174.

151. Дуров В.А. Медали России // Сов. Воен. Энциклоп. – М., 1978. – Т. 5. – С. 204–205.

152. Дуров В.А. Наградные именные медали для запорожских и черноморских казаков // Геральдика. Материалы и исследования: Сб. науч. трудов. – Л., 1983. – С. 65–84.

153. Дуров В.А. Наградные медали России первой четверти XVIII в. // Нумизмат.сб. – 1977. – Ч. 5. Вып. 2. – С. 104–146.

154. Дуров В.А. Награды Великой Отечественной // Наука и жизнь. – 1984. – № 9. – С. 52–56.

155. 1985. – № 1. – С. 74–78.

156. № 3. – С. 58–61.

157. № 4. – С. 28–29, 38–40, 54–55, 108–109.

158. № 5. – С. 44–47, 57–60.

159. № 9.–С. 13–14.

160. Дуров В.А. Награды Великой Отечественной войны. М.: Русская книга, 1993.- 134 с., ил.455.

161. Дуров В.А. Награды эпохи Отечественной войны 1812 года. М.: Бисофт-ЛДВ, 1993.-63 е., ил.

162. Дуров В.А. Нагрудные знаки русских военных академий, офицерских школ, курсов и классов (1866–1917 гг.) // Труды Гос. ист. музея. – М., 1977. – Вып. 49. – С. 88–91.

163. Дуров В.А. Нагрудные знаки русских военных училищ, школ прапорщиков и кадетских корпусов // Труды Гос. ист. музея. – М., 1983. – Вып. 57. – С.37–57.

164. Дуров В.А. Орден // Сов. Воен. Энциклоп. – М., 1978. –Т. 6. – С. 101.

165. Дуров В.А. Орден Красного Знамени Азербайджанской ССР // Нумизматический сборник. – 1977. – 4.5. Вып. 2. – С. 147–166.

166. Дуров В.А. Орден Красного Знамени Грузинской ССР // Сов. коллекционер. – 1989. – № 26. – С. 121–122.

167. Дуров В.А. Ордена иностранные//Сов, Воен. Энциклоп. – М., 1978. – Т. 6. – С. 101–102.

168. Дуров В.А. Ордена России. – М., 1993. – 160 с.

169. Дуров В.А. Ордена России: Орден св. Екатерины // Огонек. – 1993. – № 21.

170. № 22

171. Дуров В.А. Ордена России: Св. Владимир // Огонек. – 1993. – № 33.

172. Дуров В.А. Ордена России // Сов. Воен. Энциклоп. – М., 1978. – Т. 6.– С. 102–104.

173. Дуров В.А. Ордена СССР // Сов. Воен. Энциклоп. – М., 1978. – Т. 6. – С. 104–106.

174. Дуров В.А. Русские и советские боевые награды. – М., 1990. – 58 с.

175. Дуров В.А. Русские и советские ордена. – М., 1973. – 112 с.

176. Дуров В. Русские наградные медали. – М., 1977. – 96 с.

177. Дуров В.А., Можейко И.В. Русские наградные медали: (Вторая пол. XVIII в.) // Вопросы истории. – 1973. – № 12. – С. 114–122.

178. Дуров В.А. Нагороди Великої Вітчизняної // Прапор комунізму. 1985. – 19 трав.

179. Дуров В. Орден Богдана Хмельницького // Прапор комунізму. – 1985. – 4 берез.

180. Дуров В.А., Дуров Д.В. Российская государственная символика. М.: Русский раритет, 2003. - 279 с., ил.344.

181. Душенькин В.Н Боевая награда Родины: (К 45–летию учреждения ордена Красного Знамени // Вопросы истории. – 1963. – № 9. – С. 197–202.

182. Душенькин В.Н. Первый советский орден: (К 50–летию учреждения ордена Красного Знамени) // Воен.–ист. журн. – 1968. – № 8. – С. 121–128.

183. Душенькин В.Н. Золотое оружие //Наука и жизнь. 1965. - № 10. С.2-9

184. Дуэль В.М., Малько А.В. Наградное законодательство: проблемы совершенствования // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. Серия «Юриспруденция». Выпуск сороковой. Тольятти: Изд-во ВуиТ, 2004. – С. 15- 29.

185. Дуэль В.М., Малько А.В. Наградная политика современной России: проблемы формирования // Правовая политика: от концепции к реальности / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М.: Издательская группа «Юрист», 2004. С. 24- 50

186. Дуэль В.М. Материальные и процессуальные начала наградного права // Новая правовая мысль. Волгоград: Изд-во «Станица-2», 2005. № 2(9). – С. 20-41

187. Дуэль В.М. Система государственного награждения России: классификационная характеристика // Новая правовая мысль. Волгоград: Изд-во «Станица-2», 2005. №4(11).- С. 12 - 29

188. Дуэль В.М. Государственные награды как высшая форма государственного поощрения // Актуальные проблемы правоведения. Самара: Изд-во СГЭА, 2005.№2.- С. 31-54

189. Дуэль В.М. Наградное право: анализ материальных и процессуальных норм // Актуальные проблемы политики и права. Выпуск восьмой. Пенза: Изд-во ПТУ, 2005. – С. 13-27

190. Дуэль В.М. Система государственного награждения России: пути становления // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. Серия «Юриспруденция». Выпуск пятьдесят первый. Тольятти: Изд-во ВуиТ, 2005. – С.40-61

191. Дуэль В;М. Государственные награды в российском праве (проблемы, теории и практики) // дисс. канд. юрид. наук. М., 2005. — 226 с.

192. Дьяков М.Е. «Медали Российской империи», части 1 - 7. М. 2004 - 2007 гг.

193. Евланов В.А. Золотое оружие – особый вид боевой награды // Воен. – ист. журн. –1988. – № 9. – С. 83–85.

194. Евланов В.А., Петров С.Д. Почетным оружием награжденные. М.: Просвещение, 1988. —255 с., ил.460

195. Евреинов В.А. Гражданское чинопроизводство в России. СПб., 1887.- 87 с.

196. Еженедельник «2000» (Украина, Киев), №27-28 (613) 6 – 12.07.2012.

197. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. 4-е изд. М.: Третий Рим, 1997. - 357 с.

198. Єрисов О.І. Бойові нагороди: Від Київської Русі до Великої Вітчизняної // Наука і суспільство. – 1982. – № 7. – С. 34–36.

199. Єщенко В. Нагороди України: якими вони будуть // Голос України. – 1991. – 12 груд.

200. Жулинський М.Г. Нагорода не пряник, а державна дяка [За матеріалами бесіди з М.Жулинським] // Голос України. – 1992. – 23 квіт.

201. Жученко І.І. Нагороди Вітчизняної // Під прапором ленінізму. – 1985. – № 8. – С. 22–23.

202. За військове вміння і воїнську доблесть // Під прапором ленінізму.– 1975. – №6. – С. 32.

203. Загродський О. Лицарі ордена Залізного Хреста. – Нью–Йорк, 1970. – 65 с.

204. Заичкин И.А., Почкаев И.Н. Екатерининские орлы. М.: Мысль, 1996. - 350 с.

205. Законодательство об орденах, о героях труда, о заслуженных деятелях науки, искусства и техники: сборник постановлений СССР и РСФСР. М., 1932.-146 с.

206. Законодательство об обороне СССР. Систематизированный сборник законов, постановлений, инструкций. М.: Воениздат, 1939.- 384 с.

207. Зайцев Б. Історія ордена Трудового Червоного Прапора УРСР // Третя респ. наук. конф. з архівозн. та ін. спец. іст. дисц. Друга секція. – К., 1968. – С. 373–384.

208. Зайцев В.В. История учреждения медали для награждения купцов Шелихова и Голикова за открытие и освоение новых земель на северо-востоке страны / Московское нумизматическое общество. Нумизматический сборник. Т.4. М., 1996. - С. 101-110.

209. Зашук Г.В. Орден Иуды // Вопросы истории. 1971 - №7. - С. 212-215. ЮЗ.Зицер Э. Орденские отступники: рыцарская идея в политической практике «компании» Петра Великого // В кн.: Петр Великий. М, 2007. - С.210-240.

210. Зайцева Л.П. Исторический опыт развития военных знамён // Гербовед. - 1997. -№ 1. С.119-12.

211. Зайцов А.А. За службу и храбрость // Военно-исторический журнал. - 1994.- №9. С.59-66.

212. Зак А.С., Калистратов И.Г., Воронченко В.Г. Уральский фотокатолог советской фалеристики. Ч. 1. Екатеринбург: ООО Урал-Континент, 2002. - 116 с., ил.

213. Зак А.С., Калистратов И.Г., Воронченко В.Г. Уральский фотокаталог советской фалеристики. Ч. 2. Екатеринбург: Уральское изд-во, 2003. — 120 с., ил.

214. Зак А.С., Калистратов И.Г., Воронченко В.Г. Знаки оборонных обществ СССР. Фотокаталог советской фалеристики. Ч. 3. Екатеринбург: Уральское изд-во, 2002. 107 с., ил.

215. Закон Украины «О государственных наградах Украины» //Фалеристика. -2001. -№3.

216. Залесский К.А. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. Москва: Вече, 2000. - 608 с.

217. Замысловский Е.Е., Петров И.И. Исторический очерк российских орденов и сборник основных орденских статутов. М.: «Летопись», 2008. - 676 с., ил.

218. Занделов І. Імені великих полководців: До 40–річчя встановлення орденів Суворова, Кутузова і Олександра Невського // Вечірній Київ. – 1982. – 29 лип.

219. Защук Г.Н. Из истории одного ордена // Вопросы истории. – 1969, – № 12. – С.206–209.

220. Защук Г.Н. Орден Иуды // Вопросы истории. – 1971. – № 7. – С. 212–215.

221. Збірник резолюцій і постанов 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Харків, 1921. №10.

222. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925. № 87.

223. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1929. № 12.

224. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1931. № 26.

224. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1934 №4.

225. Зеньковский В.В. Пять месяцев у власти. М. 2011. – 512 с.

226. Іваненко А. Символи Великої Вітчизняної // Знання та праця. – 1985. – № 5. – С. 10–11;

227. Иванова Ю.Н. Прекраснейшие из храбрых // Военно-исторический журнал. 1994. -№ 9. С. 93-96.

228. Иверсен Ю. Медали на деяния императора Петра Великого. – СПб., 1872. – 112 с.

229. Иверсен Ю. Медали, пожалованные Екатериною II некоторым лицам Войска Донского. – СПб., 1870. - 52 с.

230. Известия ЦИК СССР и ЦИК РСФСР. 24 апреля 1931.

231. Изотова М.А., Царева Т.Б. Все награды России и СССР. Ростов н/Д: Владис; М.: РИПОЛ классик, 2008. - 432 с., ил.

232. Ионина Н.А. Сто великих наград. М.: Вече, 2002.-432 е., ил.

233. Ильин В.В. Философия истории. Москва: Издательство Московского университета, 2003. - 380 с.

234. Ильинский В.Н. Значки и жетоны 1917–1922 гг. // Сов. коллекционер. – 1967. – № 5. – С. 60–62.

235. Ильинский В.Н. Геральдика трудовой славы. (2-е изд., доп.) Москва: Политиздат, 1987. - 191с., ил.

236. Ильинский В.Н. Трудовые награды железнодорожников и транспортных строителей. Москва: Транспорт, 1988. - 192 с., ил.

234. Исторические дисциплины: Крат, библиогр. справочник–указатель. – К., 1990. – 98 с.

235. Исторический очерк российских орденов и сборник основных орденских статутов. Сост. И.И. Воронцов-Дашков. — СПб., 1891. — 661 с.

236. Історія Києва. Київ, 1985. Т.3, кн.2. – 245 с.

237. История России: Атрибуты государственности: Учебное пособие / А.А. Резник, В.А. Лимонов, О.А. Сербина и др. СПб.: Петропресса, 1997. -280 с.

238. Іваненко А. Символи Великої Вітчизняної // Знання та праця. – 1985. – № 5. – С. 10–11.

239. Кавалеры императорского Военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия I и II степеней (1769-1916). Альбом. Рига, 1993. - 319 с.

240. Кавалеры ордена «Победа». / Под ред. В.Н.Лобова. М.: Логос, 2000. -416 с., ил.

241. Каданцев П.С. Ордена России. История. Описание. Кавалеры. Рязань: «Новое время», 1993. 144 с., ил.

242. Калинин К.Н. История Железного креста // Знаки чести (приложение к газете «Миниатюра»).- № 2. С.-4-6.

243. Карабанов П.Ф. Списки замечательных лиц русских /Сост. П.Ф. Карабановым и доп. П.В. Долгоруковым. Москва: Гос. публ. библиотека России, 2000.- 158 с.

244. Калинкин В. Победа и Слава // Правда. – 1983. – 7 ноября

245. Калинчук Л.В. Политическая работа военных советов фронтов и армий в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Дисс. док. ист. наук. М.:ВПА. 1982. – 34 с.

246. Кардаш М. Зоря Вітчизни // Знання та праця. – 1974. – № 2. – С. 26.

247. Каринский С.С. Материальные и моральные стимулы к повышению производительности труда (Правовые вопросы). М.: «Юрид. лит-ра», 1966,- 223 с.

248. Каринский С.С. Поощрение за успешный труд по советскому праву. -М.: «Юрид. лит-ра», 1961.- 159 с.

249. Касаткін М.М. Імені Олександра Невського. – К., 1974.

250. Каталог отечественных орденов, медалей и нагрудных знаков / Сост. Е.Шевелева; Артиллер. ист. музей. – Л., 1962. – 118 с.

251. Каталог выставки «Польза. Честь. Слава. Награды России» М. 2004. – 97 с.

252. Квадри В., Конаржевский К. Российские императорские и царские ордена. – СПб., 1901. – 276 с.

253. Керсновский А.А. История русской армии. Москва: Голос, 1992. - т.1 - 1992. - 304 е., ил., т.2 - 1993. - 334 с., ил.

254. Кіркоров П. Історія у значках // Прапор комунізму. – 1984. – 20 трав.

255. Климкевич Р. Відзначення УГА // Українська Галицька Армія у 40–річчя її участи у визвольних змаганнях в 1918–1919 рр.: Матеріяли до історії. – Вінніпег, 1960. – Ч. 2. – С. 261–268.

256. Климкевич Р. Найвищі відзнаки Західно–Української Народної Республіки // Укр. історик. – Нью–Йорк; Мюнхен –1967. – Ч. 3–4. – С. 109–115; 1968. – Ч. 1–4. – С.119–123.

257. Климович Е. Оружие в награду // Независимое военное обозрение. 2000. -№ 3. С.-5

258. Кобрин В.Б., Леонтьева Г.А., Шорин П.А. Вспомогательные исторические дисциплины. М.: ВЛАДОС, 2003. - 368 с.

259. Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали СССР. М.: Воениздат, 1983.-299 с., ил.

260. Колесников Г.Н., Рожков А.А. К 40–летию учреждения орденов Суворова, Кутузова и Александра Невского // Воен.–ист. журн. – 1982,–№7. – С. 90–93.

261. Колоницкий Б.И. Символы власти и борьба за власть: к изучению политической культуры российской революции 1917 года. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2001. - 352 с., ил.

262. Комаровский Е.А. Награды и знаки Ордена пламенеющего меча // Кавалер. -2002.-№7. С.-105-119 .

263. Конев В.Н. Символы нашей победы. Самара: Изд-во «Самара», 1995. - 117 с.

264. Константинов М.М. Высшая награда Родины// Морской сб. – 1970. – № 4. – С. 22–23.

265. Коржихина Т.П., Сенин А.С. История российской государственности. М.: Интерпракс, 1995. — 347 с.

266. Корнешов Л. Польза, честь и слава // Российская газета. – 1994. –10 марта.

267. Королев Д.Н. Высший орден Отчизны // Агитатор – 1980. – № 6. – С. 30–31.

268. Королёв М.Р. Прусский Королевский орден «POUR LE MERITE» «ПУР ЛЕ МЕРИТ». / /Гербовед. 2002. - № 2. С. 133-141.

269. Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 17621855 гг. СПб., 1906. - 720 с.

270. Корчак–Городиський О. Військові відзначення // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью–Йорк. – 1969. – Ч. 2. – С. 41–45;

271. Ч. 3–4. – С. 32–35.

272. 1974. – Ч. 5. – С. 70.

273. 1980. – Ч. 3. – С. 53–54.

274. Корчак–Городиський О. До генези та історії Военного Хреста Українських Січових Стрільців в 1918 р. // Вісн. Укр. геральд, т– ва. –1993.– Ч. 4.–С.3.

275. Корчак–Городиський О. Про медалі й військові відзначення // Вісті Братства кол. вояків. – Мюнхен, 1966. – Ч. 121.

276. Корчак–Городиський О. Як носити відзнаки? // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью–Йорк,– 1980. – Ч. 4. – С. 77–78.

277. Корченов В. О чем поведала медаль. – Одесса, 1988. – 84 с.

278. Косарева А.В. Искусство медали. Книга для учителя. Москва: «Просвещение», 1977. - 127 с., ил.

279. Косырев Д. И образ Невского возник... // Правда. –1984. –18 июля.

280. Котухов М.Д. Старейший орден Страны Советов // Морской сб. – 1974,– №8.–С. 71–73.

281. Кравцевич В. Галицький Хрест пам’яти // Культура і життя. –1992. –14 листоп.

282. Кравцевич В. Мазепинський бойовий хрест // Культура і життя. – 1992. – 1 серп.

283. Кравцевич В. Гуцульський Хрест Легіону Українських Січових Стрільців // Культура і життя. – 1992. – 24 жовт.

284. Кравцевич В. Мужність, хоробрість, пам’ять // Старожитності. – 1993 – №7–8. – С. 1,20.

285. Кравцевич В. Орден лицарів Залізного Хреста Армії УНР // Культура і життя. – 1992. – 3 жовт.

286. Кравцевич В. Хрест Директорії // Культура і життя. – 1992. – 28 листоп.

287. Кравцевич В. Хрест Заслуги Української Повстанської Армії // Культура і життя. – 1992. – 7 листоп.

288. Кравцевич В. Хрест пам’яти Легіону Українських Січових Стрільців // Культура і життя. – 1992. – 31 жовт.

289. Кравцевич В. Хрест Симона Петлюри // Культура і життя. – 1992. – 19 верес.

290. Кравцевич В. Хрест Українського Козацтва // Культура і життя. – 1993. – 17 лют.

291. Кремень В.Д., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К., 1996. – 678 с.

292. Крестьянников В. «Вычеканить особую медаль»: В память первой обороны Севастополя //Родина. 1995. - № 3-4. С.-84-85.

293. Кривко В.А. Морские флаги отечества. Москва: ДОСААФ СССР, 1984. - 48с., ил.

294. Круглов Г.А. Что такое фалеристика. – Минск, 1983. – 86 с.

295. Кузьмичев И.В., Трифон А.Е. Ведомственные медали силовых структур Российской Федерации (каталог-определитель). М.: Братишка, 2006.-240 с., ил.

296. Кушер Ю.Л. Государственные символы и награды Российской Федерации. М.: Книжная палата, 1999. 272 с., ил.

297. Кузнецов А.А. Знаки славы Отечества. – М., 1987. – 76 с.

298. Кузнецов А.А. О Белой армии и ее наградах: 1917–1922. – М., 1991. – 78 с.

299. Кузнецов А.А. Орден святой великомученицы Екатерины, или орден Освобождения // Лепта. – 1991. – № 6. – С.185–188.

300. Кузнецов А.А. Ордена и медали России. Москва: МГУ, 1985. - 172 с., ил.

301. Кузнецов А.А. Награды: Энциклопедический путеводитель по истории российских наград. Москва: Современник, 1998. - 480 с., ил.

302. Кузнецов А. А. Энциклопедия русских наград. М.: Голос-пресс, 2001. - 512 с., ил.

303. Кузнецов А.А., Чепурнов Н.М. Наградная медаль: [В 2 т.]. – М., 1992.

304. Кузнецов Н.М. Награды моряков: (К 30–летию учреждения орденов и удалей Ушакова и Нахимова) // Воен.–ист. журн. –1974. – № 3. – С. 61–63.

305. Кузнецов А.А. Награды. М.: Современник, 1998. – 143 с.

306. Кузнецов А.А. Награды Российской империи. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. 208 с., ил.

307. Кулаков В.И. Введение в типологию европейский наград и воинских знаков // Гербовед. № 14. М.: Русская геральдическая коллегия, 1997. С. 118-150.

308. Курылев О.П. Боевые награды Третьего Рейха. Иллюстрированная энциклопедия. М.: Эксмо, 2006. 352 с., ил.

309. Куценко А.Н. Ордена СССР. – Донецк, 1994. – 74 с.

310. Куценко А.М. Трудовий орден України // Пам’ятники України. –1986. – № 3. – С. 48.

311. Куценко А.Н., Смирнов Ю.Д. Ордена Советских республик. Донецк: «Лебедь», 1996. 398 с., ил.

312. Куценко А.Н. Кавалеры. Донецк: АОЗТ «Издательство «Донеччина»», 2002.-312 е., ил.

313. Куценко В.М. Атрибут державності // Трибуна. –1993. – № 4. – С. 30–31.

314. Куценко В.М. Відзнаки суверенної держави: [Інтерв'ю] // Уряд, кур'єр. – 1994. – 18 січ.

315. Куценко Л.Н., Думанский Ю.В. Звезды орденов мира. Донецк: Аспект, 2002. – 68 с.

316. Куценко А.Н., Рудиченко А.И. Знаки отличия правоохранительных органов СССР 1917-1987. Донецк, 1991. – 48 с.

317. Куценко А.Н., Смирнов Ю.Д. Ордена Советских республик. Донецк. Редакционно-издательское предприятие «Лебедь», 1996. – 57 с.

318. Кушер Ю.Л. Государственные символы и награды Российской Федерации. М.: Книжная палата, 1999. 272 с., ил.

319. Кущинський А. Три тисячі орденів і відзнак д–ра Ю. Подлуського // Бюлетень СБУВ. – Торонто, 1964. – Ч. 18.

320. Лабзин А., Вахрушев А. История ордена Св. Иоанна Иерусалимского. Ч.3. СПб., 1801. – 367 с.

321. Лаврентьев А.В. Люди вещи. Памятники русской истории и культуры XVI-XVIII вв., их создатели и владельцы. — М.: Археографический центр, 1997. 254 с.

322. Лазаренко В.Г., Позднышев Е.В. За бой, за труд, за юбилей. Научно-методическое издание. Киев, 2001. – 58 с.

323. Лазаренко В.Г., Позднышев Е.В. За бой, за труд и юбилей. Система наградных документов СССР. Киев.: ЧП Позднышев, 2001. -48 с.

324. Левин С.С. "Российские Императорские и Царские ордена" ГИМ 2003. Каталог

325. Левин С.С. Орден святого апостола Андрея Первозванного (1699-1917). Орден святой великомученицы Екатерины (1714-1917). Списки кавалеров и кавалерственных дам. Москва, 2003. - 102 с.

326. Леушин М.А. Об изучении орденской организации дореволюционной России // Вопросы истории. 1990. - №4. - С. 170-171.

327. Липатов С.А. Орден на груди киногероя //Гербовед. 1997. - № 1. С.-145-147

328. Литвак Г.Н. Кульмский крест// Воен.–ист. журн. – 1984. – № 12. – С. 89–90.

329. Лобанов В.В. Государственное управление и общественная политика. СПб.: Питер, 2004. – 325 с.

330. Лобода В.В., Каргальцев И.П. Ордена и медали СССР: Справочник. –М., 1950. – 64 с.

331. Лубченков Ю.А. Георгиевские кавалеры. Москва: Белый город, 2000. -48 е., ил. – 329 с.

332. Лубченков Ю.А. За службу и храбрость // Встречи с историей. 1990. - № 3. С.-149-157.

333. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. М.: «Юрид. лит-ра», 1986. - 159 с.

334. Лукомська І. Хрест Симона Петлюри – орденові Трудового Червоного Прапора: будьмо знайомі // Вечірній Київ. –1992. – 9 квіт.

335. Магомедов М.А. Каталог орденских лент России и зарубежных стран. М.: «Братишка», 2007. - 48 с., ил.

336. Манзуренко В.В. Знаки отличия военных специалистов // Одностройй. 2000. - № 5. С.-25-33.

337. Макдоннелл Л. Знаки различия и боевые награды Второй мировой. М. 2003

338. Малаха Є. Перша нагорода незалежної України // Знак: Вісн. Укр. геральд, т–ва. –1994. – Ч. 7. – С. 1–2.

339. Малько А.В. Льготная и поощрительная правовая политика. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. - 233 с.

340. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве. 2-е изд. перер. и доп. -М.: Юристъ, 2003.- 250 с.

341. Мамышев В.Н. Золотое оружие, или Полный и подробный словарь жизнеописаний достопамятных воинов, всемилостивейше пожалованных почетным оружием, с историческими сведениями об этом знаке отличия и полным списком награжденных. Т.1. Кн. 1. - СПб., 1873.

342. Мамышев В.Н. Георгиевские кавалеры, или Подвиги кавалеров ордена Св. Великомученика и Победоносца Георгия всех степеней с обозрением их службы и жизни. СПб., 1861-1862. Вып. 1–12.

342. Мамышев В.Н. Владимирские кавалеры. СПб, 1872. – 546 с.

343. Малинкин А.Н. Об основаниях классификации государственных наград СССР. М.: Фонд «Новое тысячелетие», 2005. — 67 с.

344. Малинкин А.Н. Символика советских наград. М.: Фонд «Новое тысячелетие», 2005. — 135 с.

345. Мальцев М.М. Первый советский боевой орден: (К 45–летию учреждения ордена Красного Знамени) //Воен.–ист.журн. – 1963. – №9.–С. 119–125.

346. Мальцев М.М., Курчин Г.Н. Первый советский, первый боевой. – М., 1965.

347. Манько А.В. Российская монархия: символика и атрибуты. М.: Вече, 2005: -352 с., ил.

348. Марасинова Е.Н. Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века. (По материалам переписки). М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 1999. - 302 с.

349. Матвеев В.В. Головний орден країни: [До 50–річчя з дня встановлення ордена Леніна] // Рад. школа. – 1980. – №4. – С. 24–27.

350. Махінчук М. Найдорожча нагорода: До 40–річчя встановлення ордена Слави // Вечірній Київ. – 1983. – 8 листоп.

351. Махінчук М. Солдатська Слава // Прапор комунізму. – 1983. – 5 листоп.

352. Маймескулов Л.Н. и др. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918—1922). Харьков, 1990. – 156 с.

353. Медали, нагрудные знаки, жетоны России конца XIX начала XX вв. Документы / Сост. Петерс Д.И., Валькович А.М. М.: Российский', государственный военно-исторический архив. Археографический центр; 1997.-198 е., ил.

354. Медали, жетоны и медальоны в память А.С.Пушкина: Каталог / Сост. Войтов А.Н., Пискунова Л.Н.; Под ред. Ильина А.М. – Л., 1937. – 54 с.

355. Медалионы в память военных событий 1812, 1813, 1814 и 1815 годов, изобретенные графом Ф.Толстым и выгравированные на стали, по способу Бета, Н.Менцовым. – СПб., 1838. – 39 с.

356. Медушевский А.Н. Утверждение абсолютизма в России: сравнительное историческое исследование. М.: Текст, 1994 - 317 с.

357. Мельцин М.О. Геральдика, нумизматика, сфрагистика, униформология. Вспомогательные исторические дисциплины. СПб.: Петербургский ин-т печати, 2006. с. 368., ил.

358. Мельник Г.Н. Нагрудные знаки должностных лиц крестьянского общественного управления России второй половины XIX в. // Труды Гос. ист. музея. – М., 1983. – Вып. 57. – С. 71–87.

359. Меркин К.Д. Победителям конкурса // Сов. коллекционер. –1978. – №16.–С. 102–103.

360. Минер В.П. Воинские ритуалы российской армии XIX-начала XX века //Родина. 1998. -№ 7. С.-62-63.

361. Минер В. Ордена России // История (приложение к газете «Первое сентября»), 1992. -№ 3. С. 1-8.

362. Михайлов А. Господарка нагород: [Інтерв'ю з В.Куценко] // Демократична Україна. – 1995. – 8 серп.

363. Михеев Ю.А. Орден Отечественной войны: (К 40–летию со дня учреждения) // Воен.–ист. журн. – 1982. – № 5. – С. 92–93.

364. Міняйло І. Імені великих предків // Рад. Україна, 1985. –31 лип.

365. Мовчан А.Н. Российские ордена, наградные кресты и медали // Филателия. -1993. № 7. С.16-22, № 9. С.15-19, №11. С.16-18.

366. Можейко И.В. Награды. М.: Армэ, 1998. - 464 с., ил.

367. Молло Е.С. Знак отличия Военного Ордена. Париж, 1980. - 25 с.

368. Молло Е.С. Русские орденские знаки. — Париж, 1968. (Военно-историческая библиотека «Военной были». № 12). - 16 с.

369. Молло Е. Русские офицерские знаки. – Париж, Б.г. – 65 с.

370. Московський О. Перший радянський: [60 років від дня заснування (1924) ордена Червоного Прапора] // Вечірній Київ. –1984. –1 серп.

371. Музалевский М.В. Ордена и медали СССР. Тиражи, разновидности. Справочник. М.:1996. – 76 с.

372. Музалевский М.В. Бухара под Российской короной и ее награды. М.: РИЦ «Кавалеръ», 2006. - 106 с., ил.

373. Музалевский М.В. Ордена и медали Российской Федерации. М.: РИЦ «Кавалеръ», 2005. - 448 с.

374. Мурашев Г.А. Титулы, чины, награды. Санкт-Петербург.: 000 «Издательство Полигон», 2000. - 352 с., ил.

375. Мусин А.Е. Современная система наград Русской Православной Церкви //Геральдика. Мат. конференции «10 лет восстановления геральдической службы в России». Санкт-Петербург: РГЭ, 2002. С.-168-175.

376. Мякушев С. Ордену «Знак Почета» – 50 лет // Вопросы истории. – 1985.– № 10.– С. 179–182.

378. Мякушев С.Н. Фалеристика и изучение истории советского общества //Источниковедение и историография: Спец. ист. дисциплины / Моск.гос.ист. – арх.ин–т. – М., 1980. – С. 1–5.

379. Награды России: [Указ президента РФ и Положение о гос. наградах Российской Федерации] // Российская газета. – 1995. – 8 июня.

380. Наградные правила утвержденные 1–го августа 1898 года, с последовавшими 29 апреля и 2 августа 1900 г. дополнениями. – СПб., 1900. - 76 с.

381. Нагороди України. Історія, факти, документи. (У трьох томах). Керівник авторського колективу Д.В.Табачник. К, 1996.

382. Надикта В. В качестве боевой награды... // Новый град. – Симферополь, 1995. – С. 28–38.

383. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии.-Тбилиси: Мецниереба, 1974. - 256 с.

384. Непеин И.Г. Русские ордена в биографиях кавалеров. Челябинск: Урал Лтд, 2001.- 325 с., ил.

385. Николаев Н. Г., Струков С. В. Исторический очерк о регалиях и знаках отличия Русских армий. Ч. 1-3. СПб, 1898-1902.

386. Нікольський С. Перший – бойовий // Піонерія. – 1969. – N[8] 2. – С. 25.

386. Общее положение об орденах, медалях и почетных званиях СССР // Советы нар. депутатов. – 1979. – № 8. – С. 5–11.

387. Одесский Листок. 22.12. 1917 р., № 306

388. Ордена и почетные звания: Сб. законов и ведомственных постановлений. М., 1937.- 204 с.

389. Ордена, медали, нагрудные знаки: Сборник Указов, Постановлений Правительства и приказов НКО. М.: Издание канцелярии НКО, 1943. -109 с.

390. Ордена, медали и знаки отличия Российской Федерации. / под ред. Мотусевой Л.А. М.: Юридическая литература, 1996. - 56 с., ил.

391. Ордена и медали СССР. / Сост. Г.И.Гребенникова, Р.С.Каткова. М.: Планета, 1982.-238 с., ил.

392. Ордена и медали Союза ССР: [Альбом]. – М., 1984.

393. Ордена Союза ССР: [Нагляд, пособие] / Сост Матвеев В. – К., 1975.

394. Ордени і медалі Союзу РСР / Упоряд. Матвеев В. – К., 1982. – 54 с.

395. Ордени й відзнаки УСРР // Енциклоп. українозн. – Париж; Нью– Йорк, 1966. – Т. 5.– С. 1868.

396. Орлов А.Г. Право и инициатива в труде. М.: «Юрид. лит-ра», 1982. - 176 с.

397.Особистий архів Д.В.Табачника, Ф.2, Оп. 3, Спр.7.

398. Павликов А.Н. Орден Петра Великого // Кавалер. 2001. - № 5. С.-111-119.

399. Памятные значки городов–героев: Москва, Ленинград, Волгоград, Киев, Минск, Одесса, Севастополь, Новороссийск, Керчь, Тула, Брест: [Альбом]/ Сост. и авт. текста В.Гончарук. – М., 1986. – 48 с.

400. Пастуро М. Геральдика. / Пер. с фр. М.: Астрель; Аст, 2003. 144 с., ил.

401. Патрикеев С.Б., Бойнович А.Д. Нагрудные знаки России, в 3-х томах. М-СПб. 1995, 2005 гг.

402. Пайпс Р. Россия при старом режиме. Москва: Независимая газета, 1993.-422 с.

403. Пащенко В. З історії створення ордена: [Богдана Хмельницького] // Образотворче мистецтво. – 1985. – № 2. – С. 28-35.

404. Пеньков Е.М. Социальные нормы регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории. - М.: Мысль, 1972.- 198 с.

405. Петерс Д.И. Дополнительные материалы к истории наград периода гражданской войны и Белого движения. 1918-1922 гг. Published by D.I. Peters, Philadelphia, USA, 1997. – 52с., ил.

406. Петерс Д.И. Наградные медали России второй половины XVIII столетия (1760-1800). М.: Collector's Books, 2004. - 268 с., ил.

407. Петерс Д.И. Наградные медали России XIX XX вв. и гражданской войны. М.: «Археологический центр», 1996.- 206 с., ил.

408. Петерс Д.И. Наградные именные медали Российской империи за гражданские заслуги. М. 2007., - 98 с.

409. Петерс Д.И. Наградные медали Российской империи XIX - XX веков. Каталог. М. 1996., - 128 с.

410. Петерс Д.И. Наградные медали Российской империи царствования императора Александра II (1855 - 1881). М. 2008., - 52 с.

411. Петерс Д.И. Наградные медали Российской империи царствования императора Александра III (1881 - 1894). М. 2002. – 38 с.

412. Петерс Д.И. Наградные медали России второй половины XVIII столетия (царствования императриц Елизаветы Петровны, Екатерины II и императора Павла I 1760-1800 гг.). М., 1999. -224 с.

413. Петерс Д.И. Наградные медали России царствования императора Николая II (1894 - 1917). М. 2005. – 49 с.

414. Петерс Д.И., Фельдман Д.З. О награждении евреев медалями Российской империи: Введение в проблему. М., 2002. - 90 с.

415. Петров Г.М. Поощрение в государственном управлении. Ярославль: Прогресс, 1993. - 110 с.

416. Печенкин Л.Н. Награждает Родина: [Ордена и медали СССР и союз, респ.] – Свердловск, 1987. – 86 с.

417. Пиа Д. Ордена и медали третьего рейха. М.: Центрополиграф, 2005. -143 с., ил.

418. Пикулькин А.В. Система государственного управления. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 389 с.

419. Платонов С.Ф. Орден Июды 1709 г. // Летопись занятий постоянной историко-археологической комиссии. Т. 1(34). — Л., 1927. С. 193-198.

420. Плужников О.Д. Орден Почетного легиона // Император: Воен.– ист. альманах. – 1998. – с.12-18

421. Позднышев Е.В., Лазаренко В.Г. Благодарности Верховного Главнокомандующего (каталог-справочник). Киев: Издатель Позднышев, 2006.-157 с., ил.

422. Полная энциклопедия символов / сост. В.М.Рошаль. М.: АСТ; СПб.: Сова, 2006.-515 с., ил.

423. Положение о государственных наградах Российской Федерации // Указы Президента Российской Федерации № 442 от 02.03.1994 г., № 19 от 06.01.1999 г., с изменениями и дополнениями от 21.11.1999 г., 02.03.2000 г., 27.06.2000 г., 12.08.2008 г.

424 Польза. Честь. Слава. Награды России. — М.: ИПЦ «Художник и книга», 2004. - 300 с.

425. Потрашков С.В. Ордена и медали стран мира. М.: ЭКСМО, 2007. – 328 с.

426. Потрашков С.В., Лившиц И.И. Награды Второй мировой войны. М.: ЭКСМО, 2008. 302 с.

427. Потрашков С.В. Награды СССР, России и Украины. Клуб семейного досуга. 2011. - 447 с.

428. Похлебкин В. В. Международная символика и эмблематика. М.: Международные отношения, 1989. - 304 с.

429. Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. М.: Центрполиграф, 2004. - 543 с.

430. Малаха Є. Перша нагорода незалежної України // Знак: Вісн. Укр. геральд, т–ва. –1994. – Ч. 7. – С. 1–2.

432. Придик Е. Неизданный золотой медальон Константина Великого в Государственном Эрмитаже. – М., 1930. – 34 с.

433. Про порядок видачі посвідчення і нагрудного знака «Ветеран праці»: Постанова від 29 лип. 1994 р. №521; Додаток №1: Опис нагрудного знака «Ветеран праці» // Уряд, кур'єр. – 1994. – 4 серп.

434. Процкий А.А. Беларусь героическая: Рассказывают памят. медали и значки. – Минск, 1986.- 57 с.

435. Пуронен В.С. Оружие. Мундиры. Знамена. Ордена. СПб.: Полигон, 2003. - 302 с., ил.

436. Реєнт О.П. Україна в імперську добу. (XIX-початок XX ст.) / О.П.Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.

437. Розанов О.Н. Зарождение наградной системы Японии. Военно-исторический журнал. 2007. № 12. С.61-65, 81.

438. Розанов О.Н. Наградные системы в политике и идеологии стран Северо-Восточной Азии. М. 2008. - 426 с.

439. Розанов О.Н. Наградные системы в политике и идеологии стран Северо-Восточной Азии. М.: Институт Дальнего Востока РАН; Памятники исторической мысли, 2008. - 365 с., ил.

440. Розанов О.Н. Наградная система как инструмент государственной политики Китая. Проблемы Дальнего Востока. 2008. №4. С. 68-79.

441. Розанов О.Н. Наградная система как инструмент государственной' политики Республики Корея и КНДР в новейшее время. Восток. Афроазиатские общества: история и современность. 2008. № 4. С. 83-95.

442. Розанов О.Н. От символов славы к символам бесчестья: за что награждали японцев в Китае. Азия и Африка сегодня. 2008. № 3. С. 60-65.

443. Розанов О.Н. Наградные системы в политике и идеологии стран Северо-Восточной Азии // дисс. доктора ист. наук. М. 2010. – 438 с.

444. Розанов О.Н. Японская наградная система в 1914-1920 гг. Военно-исторический журнал. 2008. № 1. С. 69-71.

445. Розанов О.Н. Японская наградная система в государственной политике и: идеологии. Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. 2009. № 1. С. 55-71.

446. Розанов О.Н. Япония: история в наградах. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. - 128 с., ил.

447. Розанов О.Н. Япония: награды и политика. М/. Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. - 263 с., ил.

448. Российские императорские и царские ордена в собрании Государственного Исторического музея. Книга-альбом / Авт. текста и сост. С.С. Левин. М., 2003. - 158 с.

449. Рощин Л.В. Наши воинские символы. Москва: ДОСААФ, 1989. - 232 с., ил.

450. Рудиченко А.И. Награды императорской России в период Гражданской войны, 2007. - 426 с.

451. Рудиченко А.И., Тинченко Я.Ю. Награды и знаки национальных армий. Украина. Белоруссия, Литва. Учредительные документы. Изготовление. Практика награждения, Типы и разновидности. К.: Логос, 2011. – 437 с.

452. Русские ордена и награды. Каталог выставки. Сост. М.А. Добровольская и др. Авт. вступ. ст. М.А. Добровольская, Г.В. Вилинбахов. СПб.: ГЭ, 1996. - 104 с.

453. Русский биографический словарь / Под ред. А.А. Половцева. -СПб., 1905. – 675 с.

454. Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941 г. 1942 г. Терра, 1997. – 257 с.

455. Савичев М.П. Вогненними літами народжений // Соц. культура. – 1982,– №6. – С. 14–15.

456. Савичев М.П. Коли накаже країна: [До 50–річчя встановлення звання Героя Радянського Союзу] // Ранок. – 1984. – № 4. – С. 7.

457. Савичев М.П. Найвища нагорода Батьківщини // Під прапором ленінізму. – 1979. – № 9. – С. 48.

458. Савичев М.П. Орден Вітчизняної війни: [До 30–річчя заснування] // Під прапором ленінізму. – 1972. – № 6. – С. 39.

459. Савичев М.П. Орден Дружби народів // Соц. культура. –1983. – № 1.–С. 17–18.

460. Савичев М.П. Подвигу горном гартовані // Соц. культура. –1984. – №4.– С. 16–19.

461. Савичев М.П. 10–річчя ордена Дружби народів // Укр. іст. журн. – 1982.– № 12. – С. 123–125.

462. Савичев М.П. Орден Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. – 1970.– № 12.–С. 132–133.

463. Савичев М.П. Орден Вітчизняної війни. – К., 1975. – 56 с.

464. Савичев М. 50–річчя встановлення звання Героя Соціалістичної Праці // Укр. іст. журн. –1988. – № 12. – С. 120–123.

465. Савичев М.П. 50–річчя встановлення ордена «Знак Пошани» // Укр. іст. журн. – 1985. – № 11. – С. 134–136.

467. Савичев М.П. 50–річчя ордена Леніна // Укр. іст. журн. – 1980. – № 3.–С. 131–137.

468. Савичев М.П. 70–річчя ордена Червоного Прапора РРФСР та 60– річчя ордена Трудового Червоного Прапора СРСР // Укр. іст.журн– 1988.–№ 9.–С. 122–125.

469. Савичев М.П. 40–річчя встановлення орденів і медалей Ушакова і Нахімова // Укр. іст. журн. –1984. – № 3. – С. 143–144.

470. Савичев М.П. 40–річчя ордена Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. – 1982 – № 6.–С. 124–125.

471. Савичев Н.П. Высшая степень отличия: Званию Героя Советского Союза – 50 лет // Правда Украины – 1984.–15 квіт.

472. Савичев Н.П. Краснознаменцы: К 60–летию учреждения ордена Красного Знамени. – К., 1978. – 126 с.

473. Савичев Н.П. Первый орден Великой Отечественной войны. –К., 1985. – 65 с.

474. Савичев Н.П. Символы трудовой и ратной доблести. – К., 1987. – 89 с.

475. Санаев С.П. Они были первыми (о первых кавалерах боевых орденов). Пенза, издательство ПВАИУ, 1979- 52 с.

476. Саркисян Г.А. Орден «Красное Знамя Армянской ССР» // Сов. коллекционер. – 1987. – № 25. – С. 123–125.

477. Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР.–М,, 1984. – 289 с.

478. Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР.–М., 1987. – 312 с.

479. Св. Александр Невский: Ордена России//Огонек. –1993. – № 20– 21.– С. 1.

480. Свод законов Российской империи. Учреждение орденов и других знаков-отличия. Издание кодификационного отдела при Государственном Совете. СПб.,1892. Репринтное издание к 110-летию опубликования. СПб: Вольдемар-Пресс, 2002. - 242 с.

481. Семотюк Я. Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. – Торонто; Київ, 1991.- 46 с.

482. Серков С.Р. Орден Святого Равноапостольного князя Владимира // Военно-исторический журнал. 1990. - № 3. С. 93-95

483. Серков С.Р. Орден Святого Станислава // Военно-исторический журнал.- 1990.-№6. С. 90-91.

484. Серков С.Р. Орден Святой Анны // Военно-исторический журнал. -1990. №2. С. 92-93.

485. Серков С.Р. Ордена Белого Орла, «Виртути Милитари» Святого Иоанна Иерусалимского // Военно-исторический журнал. 1990. - № 7. С. 92-95.

486. Серков С.Р. Первые ордена России //Военно-исторический журнал. - 1990. -№ 1. С. 93-94.

487. Символы Родины и воинской доблести /Сост. Шелекасов В.И., Делия В.П. Москва: Воениздат, 1990. - 128 с., ил.

488. Симонов А.А., Закатов А.Н. Императорские ордена России (1698-1997).- Москва: Новый век, 1997. - 90 с., ил.

489. Сім’янців В. Ордери, хрести і відзнаки українських армій в роках 1914–1945 // Вісті комбатанта. – 1966. – Ч. 3. – С. 49–50.

490. Сиповская Н.А. Орденские сервизы // Пинакотека. 1998. - №5. - С. 18-20.

491. Січинський В. Український тризуб і прапор. ~ Вінніпег, 1953. - 32 с.

492. Слейтер С.. Геральдика. Иллюстрированная энциклопедия. / Пер. с англ. М.: ЭКСМО, 2006. - 264 с., ил.

493. Смирнов В. Описание русских медалей. – СПб., 1908. – 89 с.

494. Смыслов О.С. Загадки советских наград. 1918-1991 гг. М».: Вече, 2005. - 352 с.

495. Смыслов О.С. Во славу Отечества. История советских наград М:: Вече, 2007.- 400 с., ил.

496. Собрание российских законов о наградах чинами, орденами, знаками отличия, арендами, землями, пенсиями, медалями, кафтанами и прочая / Сост. Т. Хавский. М., 1826. - 450 с.

497. Собрание русских медалей, изданное Археографической комиссией. – СПб., 1840. – Вып. 1 –4.

498. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1922. № 49.

499. Советская Военная энциклопедия. В 8 т. /Председатель Гл. ред. комиссии А.А. Гречко- М.: Воениздат, 1976.

500. Советские ордена и орденские документы из собрания Центрального музея революции СССР: Каталог / [Науч. ред. и сост. С.Киницкая]. – М., 1984. – 118 с.

501. Советский энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет: Прохоров А.М.(пред.) и др. М.: Советская энциклопедия, 1981. 1600 с., ил.

502. Солдатська слава // Під прапором ленінізму. – 1975. – № 4. – С. 15.

503. Соловей С.С. Відзнаки УНР // Архіви України. – 1992. – № 1–3. – С. 61–68; № 5–6. – С. 62–66.

504. Сорокин П.А. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: РХГИ, 1999. - 446 с.

505. Спасский И.Г. «Золотые» – воинские награды в допетровской Руси // Тр. Гос. Эрмитажа. – Л., 1961. – Т. 4. – С. 92–134.

506. Спасский И.Г. Иностранные и русские ордена до 1917 г. Санкт-Петербург: Дорваль, 1993. - 196 с., ил.

507. Спасский И.Г. Медали и монеты Петровского времени: Изколлекции Г ос. Эрмитажа. – Л., 1974. – 98 с.

508. Спасский И.Г. Русская монетная система. – Л., 1970. – 243 с.

509. Спасский И.Г. Русские государственные награды 1654 г. для войска Богдана Хмельницкого //Сообщение Гос. Эрмитажа. – Л., 1958.–Вып. 14.– С. 18–21.

510. Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие. / Замлинский В.А., Дмитриенко М.Д. и др. – К., 1992. – 212 с.

511. Список кавалерам императорского воєнного ордена св. великомученика и победоносца Георгия за боевые отличия: 26 нояб. 1769 г. – 1 сент. 1880 г.– СПб., 1880. – 675 с.

512. Список кавалерам российских имп. и царских орденов всех наименований на лета от Рождества Христова 1850. – СПб., 1850. – 721 с.

513. Список кавалерам российских императорских и царских орденов. – СПб., 1828.–Ч. 1–3.

514. Список кавалерам императорских российских орденов всех наименований. -СПб., 1850. – Ч. 1-3.

515. Списки кавалерам военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия, за боевые отличия. 26 ноября 1769 г. 1 сентября 1880 г. - СПб.: Воен. тип., 1880. – 921 с.

516. Список находящимся в гражданской службе во всех присутственных местах. С показанием каждого вступления в службу и в настоящий чин. На 1766-1773. год. СПб., б/г. – 675 с.

517. Старинные русские ордена. Из коллекции Оружейной палаты/ ГИКМЗ «Московский Кремль». М., 1995. - 43 с.

518. Статут Военного Ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия». Пг.1916. – Издание В.А.Березовского.

519. Степанов В., Григорович Н. В память столетнего юбилея имп. воен. ордена св. Георгия: (1769–1869 г.). – СПб., 1869. – 458 с.

520. Судравский В. Кавалеры ордена святого великомученика и победоносца Г еоргия за 140 лет (1769–1909) //Воен. сб. –1909–1912.

521. Табачник Д.В. Державні нагороди – не тільки атрибут державності // Віче.– 1995. – № 6. – С. 110–122.

522. Табачник Д.В. Медальерика // Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С. 184–190.

523. Табачник Д.В. Нагороди України // Пам’ятки України: історія та культура. – 1995. – № 2. – С. 26–38.

524. Табачник Д.В. Фалеристика // Исторические дисциплины. – К., 1990.– С. 121–122.

525. Табачник Д.В. Історія української дипломатії. – Київ - Харків, 2009. – 883 с.

526. Табачник Д.В. ті інш. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. т. 1 – К., 2004. – 478 с.

527. Талберг Ф.Д., Подгорная Н.Н. Кавалеры императорского Военного ордена Св. Великомученика и Победоносца Георгия I и II степени. 1769-1916. Альбом. Рига, 1993. - 319 с.

538. Тальская О.А. Русские исторические медали Свердловского областного краеведческого музея. – Свердловск, 1960. – 43 с.

539. Тарас Д. А. Боевые награды СССР и Германии Второй мировой войны. М. 2001. – 146 с.

540. Тарас Д.А. Боевые награды союзников. Германии во Второй мировой, войне.- Минск: Харвест, 2003. - 208 с., ил.

541. Тереханова А.А. Наградные традиции российского ВМФ: XVIII — начало XX в. Дисс. .канд. ист. наук. СПб., 2002. - 220 с.

542. Тинченко Я.Ю. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, 1917–1921. К., 1995.

543. Тинченко Я.Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). К., 2007. - 536 с.

544. Тризуб (тижневик. Париж; Нью-Йорк). 1933. Ч.25. С. 2-3.

545. Тризуб (тижневик. Париж; Нью-Йорк). 1936. Ч.23-34. С. 30-31.

546. Тризуб (тижневик. Париж; Нью-Йорк). 1936. Ч.44-45. С. 30-31.

547. Указ Президента Республики Казахстан «О государственных наградах Республики Казахстан» // Фалеристика. 2001. - № 2. С. 2-19

548. Ульянов А. В. Русская символика. Краткая энциклопедия с картинками. - Москва: «Самиздат», 2001. - 164 с., ил.

549. Ульянов В.Б. Гражданские и политические награды фашистской Германии. М.: Издатель Ульянов В.Б., 2002. - 176 с., ил.

550. Уляніч В. Крест Памяти Галицкой армии Западной Украинской Народной Республики, 1918 г. // Народна армія. – 1993. – 1 черв.

551. Уляніч В. Крест памяти третьей «Железной» стрелецкой дивизии, 1918 г. // Народна армія. – 1993. – 29 трав.

552. Уляніч В. Крест памяти 50–летия легиона Украинских сичевых стрельцов (УСС) // Народна армія. – 1993. – 19 берез.

553. Уляніч В. Орден Рыцарей Железного Креста армии Украинской Народной Республики, 1920 г. // Народна армія. – 1993. – 14 квіт.

554. Уортман Р.С. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. М.: ОГИ, 2002. - 607 с.

555. Учреждение орденов и других знаков отличия // Свод учреждения государственных наград. Т.1. ч.П. Ст. 756. СПб., 1892. С. 67-210

556. Фаизова И.В. «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии. М.: Наука, 1999. - 222 с.

557. Фаизова И.В. Материалы Герольдмейстерской конторы как источник по истории российского дворянства XVIII столетия. Саратов: Приволжское книжное изд-во, 1990. - 60 с.

558. Фарафонов М. Сияют на груди //Морской сб. – 1972. – № 7. – С. 93–96.

559. Федоров Г.К. Георгиевские награды //Военно-исторический журнал. - 1990.-№ 2. С. 64-67

560. Фельдман Ф.А. Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. 1769-1869. Исторический очерк. СПб, 1869. – 289 с.

561. Фрейлины и кавалерственные дамы XVIII-начала XX века. М.: Художник и книга, 2004. - 223 с.

562. Фомин Н.Н. Медали СССР // Сов. Воен. Энциклоп. – М., 1978. – Т. 5. – С. 205–209.

563. Французские награды. Ордена, официальные и неофициальные военные и памятные знаки отличия и медали. Без вых. данных. - 236 с.,ил.

564. Халин К.Е. Ордена и медали России. М.: Дом Славянской книги, 2006. - 431 с., ил.

565. Хазин АЛ. Становление наградной системы России в конце XVII -XVIII вв. // автореф. дис. . канд. ист. наук. М., 2009. 27 с.

566. Холодковский И., Годлевский Н. Нумизматические памятники Отечественной войны: Описание медалей и жетонов 1812–1912 гг. – СПб., 1912. – 112 с.

567. Хорошкевич А.Л. Символы русской государственности.- Москва: Издательство МГУ, 1993.- 96 с., ил.

568. Хребтов А. Русский военный орден. СПб, 1877. – 234 с.

569. Хрести, медалі, грамоти // Пам’ятна книга Союзу Бувших Укр. Вояків у Канаді. – Гамільтон, 1987. – 467 с.

570. Христинин Ю.Н. Не ради наград, но ради токмо родного народу // Военно-исторический журнал. 1994. -№ 9. С. 92-99.

571. ЦАМО РФ, Ф. 33, Оп. 686044, Ед. хран. 4498.

572. ЦАМО РФ, Ф. 33, Оп. 686044, Ед. хран. 6711.

573. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 2, Спр.2.
574. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 2, Спр.187.
575. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 2, Спр. 785.
576. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 2, Спр. 968.
577. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 2, Спр. 3332.
578. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 2, Спр. 3333.
579. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 16, Спр.7.
580. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 16, Спр. 2008.
581. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 18, Спр. 253,
582. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 18, Спр.258.
583. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 18, Спр.311.
584. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 1.
585. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 8.
586. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 9.
587. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 10.
588. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 11
589. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 12.
590. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр.13.
591. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 14.
592. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 15.
593. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 20.
594. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 60.
595. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 61.
596. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 62.
597. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 63.
598. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 64.
599. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 65.
600. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 66.
601. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 67.
602. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 68.

603. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 69.
604. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 70.
605. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 71.
606. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 72.
607. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 73.
608. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 74.
609. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 75.
610. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 76.
611. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 77.
612. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 78.
613. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 79.
614. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 80.
615. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 81.
616. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 82.
617. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 83.
618. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 84.
619. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 85.
620. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 86.
621. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 87.
622. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 88.
623. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 89.
624. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 239.
625. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 240.
626. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 241.
627. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 242.
628. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 243.
629. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 244.
630. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 245.
631. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 246.
632. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 247.

633. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 248.
634. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 249.
635. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 250.
636. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 251.
637. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 252.
638. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 728.
639. ЦДАВО України, Ф.2, Оп. 2, Спр. 598.
640. ЦДАВО України, Ф. 166, Оп. 4, Спр. 22.
641. ЦДАВО України, Ф. 166, Оп. 5, Спр. 435.
642. ЦДАВО України, Ф. 1065, Оп.4, Спр.100
643. ЦДАВО України, Ф. 1075, Оп. 1, Спр. 45.
644. ЦДАВО України, Ф. 1075, Оп. 1, Спр. 8.
645. ЦДАВО України, Ф. 1075, Оп. 1, Спр. 81.
646. ЦДАВО України, Ф. 1075, Оп. 1, Спр. 117.
647. ЦДАВО України, Ф. 1075, Оп. 2, Спр. 3.
648. ЦДАВО України, Ф. 1075, Оп. 2, Спр.117.
649. ЦДАВО України, Ф. 1075, Оп. 2, Спр. 823.
650. ЦДАВО України, Ф. 1075, Оп.3, Спр.3.
651. ЦДАВО України, Ф. 1078, Оп.2, Спр.3.
652. ЦДАВО України, Ф. 1429, Оп. 2, Спр. 3.
653. ЦДАВО України, Ф. 1429, Оп. 2, Спр.11.
654. ЦДАВО України, Ф. 1429, Оп. 2, Спр. 56.
655. ЦДАВО України, Ф. 2188, Оп. 1, Спр.7.
656. ЦДАВО України, Ф. 2188, Оп. 1, Спр.117.
657. ЦДАВО України, Ф. 2188, Оп.2, Спр.72.
658. ЦДАВО України, Ф. 3172, Оп. 1, Спр. 30.
659. ЦДАВО України, Ф.5233, Оп. 1, Спр.39.
660. ЦДАВО України, Ф.5233, Оп. 1, Спр. 45.
661. ЦДАВО України, Ф.5233, Оп. 2, Спр. 188.
662. ЦДАВО України, Ф.5233, Оп. 2, Спр.205.

663. ЦДАВО України, Ф.5233, Оп. 2, Спр.654.

664. ЦДАВО України, Ф.5233, Оп. 2, Спр.663.

665. ЦДАВО України, Ф.5233, Оп. 2, Спр.665.

666. ЦДАВО України, Ф.5233, Оп. 2, Спр.1235.

667. ЦДАГО України, Ф.1, Оп.23, Спр.784.

668. ЦДАЗУ, Ф. 8, Оп.1, Спр.12.

669. ЦДАЗУ,Ф. 15, Оп.1, Спр. 81.

670. ЦДАЗУ, Ф. 35, Оп. 1, Спр. 1.

671. ЦДІАЛ України, Ф. 316, Оп. 316, Спр. 1.

672. О. Ч. [Черлений О.] Єдиний орден СРСР з українським правописом: [Богдана Хмельницького] // Україна – 1994. – № 7. – С. 10–11.

673. Черлений О. З науки перемагати: [Орден Суворова] // Україна. – 1994.– №3.–С. 18–19.

674. Черлений О. Знак тривоги: Музей вчорашніх нагород // Україна. – 1993.– №20.–С.1.

675. Черников Н.Н. Награды Родины // Человек и закон. –1973. – № 4. – С. 52–64.

676. О. Ч. [Черлений О.] Чотири рази Невський // Україна. –1994. – № 5. –С. 16–17.

677. Чиркин В.Е. Опыт зарубежного управления. М.: Юрисгь, 2006. – 267 с.

678. Чичикалов А.С. Ордена и знаки отличия Белого движения. М., 2004. – 112 с.

679. Чмир М., Пінак Є, Музичук С. Галицька армія 1918-1920. Рівне. - 80 с.

680. Шарыпов А. Наука о наградах // Советский воин. 1969. - №12. -С.46-53.

681. Шатэн А.Н. Советские мемориальные медали 1966 года//Сов. коллекционер. – 1967. – № 5. – С. 63–66

682. Шевченко В.М. Земельний ринок України 60-х років XIX – XX ст.. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2011. - 431 с.

683. Шевяков Т.Н. Знамёна и штандарты Российской императорской армии конца XIX начала XX вв. - Москва: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2002. - 48 с.

684. Шейн Р.В. Фалеристика сестра нумизматики // Декоративное искусство СССР. - 1965. - №8. - С.49-55.

685. Шейн Р.В., Головенко И.Н. Каталог орденов и медалей Монгольской Народной Республики: (1924–1969 гг.). – Баку, 1969. – 46 с.

686. Шейн Р.В., Содномдаржа Ц. Государственные награды Монгольской Народной Республики (1921–1982). –Улан–Батор, 1984. – 76 с.

687. Шенк В.К. Таблицы форм обмундирования Русской Армии. Киев: Феникс, 1991. - 30 с., ил.

688. Шепелев Л.Е. Отмененные историей чины, звания и титулы в Российской империи. – Л., 1977.

689. Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. - Ленинград: Наука, 1991. - 224 с.

690. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России. XVIII начало XX в. СПб.: Искусство-СПБ, 2001. - 479 с., ил.

691. Шишков С.С., Музалевский М.В. Ордена и медали СССР: Тиражи и разновидности: Справочник. Владивосток: Ворон, 2000. - Т.I. Ордена. - 338 е., ил., Т.П. Медали. - 408 с., ил.

692. Шишков С.С. Награды России, 1698-1917. Справочник в 3 т. Днепропетровск: АРТ-пресс, 2003.

693. Шкурко А.А. Советская памятная медаль 1919–1941 гг./ /Труды Гос. Ист. музея. – М., 1983. – Вып. 57. – С. 88–96.

694. Штеменко С.М. Победителям и героям // Военно-исторический журнал. 1966. № 7., С. 23-40.

695. Шуберт Ф. Описание русских монет и медалей собрания генерал–лейтенанта Шуберта. – СПб., 1843. – 78 с.

696. Шуровский Г. Краткий очерк исторического развития орденов в России. СПб, 1866. – 79 с.

697. Шхонебек А. История о ординах или чинах воинских, паче же кавалерских. М., 1710. – 168 с.

698. Щебеньков Ю.А. Медали иностранные //Сов. Воен. Энциклоп. – М., 1978. – Т.5. – С. 202–204.

699. Щеголев К.А. Современные награды России. Традиции и преемственность. М.: Вече, 2009. - 464 с.

700. Щелоков А.А. Боевая награда или знак социального неравенства? //Независимое военное обозрение. 2000. - № 37. С. 8

701. Щелоков А.А. Увлекательная геральдика. М.: Эксмо, 2006. - 352 с., ил.

702. Щелоков А.А. Энциклопедия коллекционера. М.: Эксмо, 2007. - 624 с., ил.

703. Щукина Е. О России за ее пределами: Западноевропейские медали собрания Эрмитажа на события истории России конца ХУП-первой четв. XVIII в. // Прошлое нашей Родины в памятниках нумизматики. -Л.: Аврора, 1977. С. 126-142.

704. Щукина Е.С. Два века русский медали. Медальерное искусство в России 1700-1917 гг. М.: Терра, 2000. - 272 с.

705. Щукина Е.С. Медали Вольного экономического общества России в собрании Эрмитажа /Материалы XI Всероссийской нумизматической конференции. СПб., 2003. – 32 с.

706. Щукина Е.С. Медальерное искусство в России XVIII века. Л., 1962. - 130 с.

707. Щукина Е.С. Наградные медали Архипелагской экспедиции 17691770 гг. // Труды Государственного Эрмитажа. Вып. 12. JL, 1971. С. 178-185.

708. Щукина Е.С. Федор Алексеев, русский медальер и механик начала XVIII века // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. Вып.54. -М., 1953. С. 187-189.

709. Щукина Е.С. Художественная медаль в Эрмитаже. Jl.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1961. -70 с.

710. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / Сост. В. Андреева, В. Куклев, А. Ровнер. М.: Локид; Миф, 1999. - 576 с.

711. Яблочков М. История дворянского сословия в России. СПб., 1876. -360 с.

712. Яремченко А.А. Как делались ордена // Военно-экономический журнал. 1993. № 11., - С. 26-39

713. Яцюк В. Образ Т. Г. Шевченка в малих формах пластики: 3 досвіду колекціонування та атрибуції фаперистичних матеріапів // Тези доп. наук. конф. з питань охорони та використання пам'яток народного мистецтва. – Хуст, 1988. – С. 30–32.

714. Яцюк В. Слідами загубленої медалі // Україна– 1987. – № 51. – С.21.

715. A.A. da Fonseca & J. de Macedo e Chaves. Ordens Honorificas Portuguesas. – Lisbon, 1940 – 178 p..

716. Administration des Monnaites et Médaillés: Decorations Officieles Franciase. – Paris, 1965. – 79 p.

717. Ailsby, Christopher. Allied Combat Medals of World War II. Vol.1. Published by Patrick Stephens Limited, Great Britain, 1989.- 242 p., il.

718. Arnone C. Ordini Cavallereschi e Cavalieri. – Milano, 1954. – 118 p.

719. Bender R.J., Strandberg J.E. The Call of Duty. Military Awards and Decorations of the United States of America. – San Jose, 1994. -187 p.

720. Berghman A. Nordiska Ordnar och Decorationer. – Malmo, 1949. – 98 p.

721. Bigoszewska W. Polskie ordery, odznaczenia. Warchawa, Wydawnictwo Interpeess. - 140 S.

722. Clarke, John D. Gallantry Medals and Awards of the World. Published by Patrick Stephens Ltd, Somerset, Great Britain, 1993.-248 p., il.

732. Cornet R. Les Orders Nationaux Belges. – Heule, 1963. – 78 p.

733. Curtis, Tony. Militaria, Arms and Armour. Lyle Publications, Scotland, 1993. -4 48 p., il.

734. Decorations of Japan. Bureau of Decorations Prime Minister’s Office. – Tokio. – 234 p.

735. Dimacopoulos G.D. Greek Orders and Medals. – Athens 1962– 1966. – Vol. 1–2.

736. Paul McDaniel, Paul J. Schmitt. The Comprehensive Guide to Soviet Orders and Medals. Historical Research, Arlington, Virginia. – 215 p.

737. Dorling H.T. & Guille L.F. Ribbons and Medals. – London, 1963. – 69 p.

738. Herfurth Dietrich. Militariche Auszeichnungen der UdSSR. Berlin, 1987. - 121 S.

739. Ernst August Prinz zur Lippe. Orden und Auszeichnungen. – Heidel– berg– Munich, 1958. – 153 S.

740. F.F. de la Puente y Gômes. Condecoraciones Espanolas. – Madrid, 1953. – 361 p.

741. Gordon L.L. British Orders and Awards. – Stafford, 1959. – 312 p.

742. Gnadagnini E., Gnadagnini D. Origine degli ordini cavallereschi. Storia degli ordini. Venezia, 1925.- 374 S.

743. Hezfurth D. Militarische Buszeichnungen der UdSSR. Berlin, Militarverlag, 1987.- 164 S.

744. Herfurth D. Sowjetiche Auszeichnungen: Ein Katalog. – Berlin, 1995. – 167 S.745. Holder H. Ordery i Odznaczenia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. – Warszawa, 1963. -121 S.

746. Hieronimussen P.Orders, Medals and Decorations of Britain and Europe. London, 1967. 372 P.

747. Jantte L., Karnila Chr. Kunniamerkkiaapinen. – Helssingfors, 1958. – 212 S.

748. Jean–Robert Schleich de Bossé. Les Orders, Décorations et Médailles du Grand–Duche de Luxembourg depuis 1841. – Luxembourg, 1952. – 78 p.

749. ean–Robert Schleich de Bossé. The Orders and Medals of the Principalities Liechtenstein and Monaco and of the Republic of San Marino. – Luxembourg, 1953. – 67 p.

750. Jörgensen P.J. Danish Orders and Medals. – Copenhagen, 1964. – 89 p.

751. Kerrigan E.E. American Medals and Decorations. – Norton Heights, 1990. – 213 p.

752. Klenau A. Europaische Orden ab 1700 Katalog ohne Deutschland. Munchen, 1978. - 432 S.

753. Klietmann–Neubecker: Ordens–Lexikon. – Berlin, 1951–1961. – Vol. 1–3.

754. Krantz H.U. Orden und Ehrenzeichen der Bundesrepublik Deutschland. – Cologne Herford, 1958.

755. Machacek V. Ceskoslovenske Rady a Vyznamenani. – Praga, 1964. Podlusky G.L. – 211 S.

756. The Award for Sich Riflemen // The Medal Collector. Official publication of the Orders and Medals Society of America.– 1965. – Vol. 16. – № 5. – P. 8–20

757. Mericka V. 25 Jahre seit dem Tod Oldrich Pilc's//Kleinplastik. 1970. -№7. - S.11-15.

758. Michal Z. Faleristik und Heraldik // Zeitschrift Heraldik. 1969. - №1.

759. Niemann D. Bewertungs-katalog oiden und ehrenzeichen deutschland. 18711945. Hamburg, 1999. - 640 S.

760. Петров Т. Български ордени и медали. София, Военное издателство, 1982. -160 С.

761. Podlusky G.L. The Commemorative War Badge of the Ukrainian Galician Army // The Medal Collector. – 1965. – Vol. 16. – № 2. – P. 10–16; №3.–P. 8–12.

762. Podlusky G.L. The Cross of Simon Petlura // The Medal Collector. – 1964. – Vol. 15. – № 7. – P. 3–9.

763. Podlusky G.L. The Order of the Iron Cross // The Medal Collector, 1964. – Vol. 15. – № 9. – P. 9–20.

764. Podlusky G.L. The War Cross, 1917–1957 // The Medal Collector. – 1964 – Vol. 15. №6.–P. 2–8.

765. Podlusky G.– L., Krug G.C. The Ukrainian «Badge of the Battle by Brody» // The Medal Collector. – 1964. – Vol. 15. – № 5. – P. 4–9.

766. Purves, Alec A. Collecting Medals and Decorations. J.B.Hayward and Son. Polstead, Suffolk, UK, 1983. 237 p., il.

767. Purves, Alec A. The Medals, Decorations and Orders of the Great War. 19141918. Published by J. B. Hayward and Son, Polstead, Suffolk, 1989. - 191 p., il.

768. Purves, Alec A. The Medals,-Decorations and Orders of World War II. Published by J. B. Hayward and Son, Polstead, Suffolk, 1986. - 162 p., il.

769. Pulec V. Ceskoslovenska statni vyznamenani, statni cestna uznani a ceny. Praha, SIVTL-ALFA, 1980. - 240 p.

770. Quinot H. Orders de Chevalerie et Decorations Beiges de 1830 a 1963. – Brussels, 1963. – 212 S.

771. Tautz Orden, Preise und Medaille Leipzig, VEB Bibliographisches Institut, 1980. - 200 S.

772. Тодоровић Н. Југословенске и иностране медалье. Београд, 1964. - 311 с.

773. Svoboda Z. Auszeichnungen und dtren Terminologie/ZMuseale und heimatkundliche Arbeit. 1965. - №4.

774. The statutes of the Most Roble Order of the Garter. M.DCCC.LXII

775. Tumler P.M. Der Deutsche Orden. – Vienna, 1965. – 439 S.

776. Vernon, Sydney B. Vernon's Collectors' Guide to Orders, Medals and Decorations. Published by Sydney B. Vernon, P.O. Box 1560, Wildomar CA 92395-1560, USA, 1990. - 512 p.

777. Vernon, Sydney B. Vernon's Collectors' Guide to Orders, Medals and Decorations. Published by Sydney B. Vernon, Temecula, CA, USA, 1995(3rd edition), 2000 (4th edition). - 1040 p.

778. Vernon S.B. Vernon's collections' guiele to orders, medals and decorations. U.S.A., S.B.Vernon, 2000. - 528 P.

779. Walther F. Soviet Decorations. – Monreal, 1964. – 187 p.

780. Werlich R. Orders and Decorations of all Nations. – Washington, 1965. – 467 p.

781. Werlich, Robert. Orders and Decorations of All Nations. Published by Quaker Press, Washington, D.C., USA, 1974. - 476 p., il.

782. World Orders. Collection Tammann. Published by UBS AG, Basel, 2008. - 636 p., il.

783. Wrede E.F. Finlands Utmarkelsetechen. – Helsingfors, 1946. – 238 S.

784. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/256-89-п

785. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2029-12

786. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2159-12

787. http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1081.521.0

788. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2113-12

789. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

790. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/77/94

791. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/555/94

792. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/944/98

793. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1317/98

794. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1043/99

795. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1114/2002

796. http://www.unian.ua/news/370692-donetskiy-sud-skasuvav-ukaz-yuschenka-pro-prisvoennya-banderi-zvannya-geroya.html

797. http://news.liga.net/ua/articles/society/541333-gero-vchorashnogo-dnya-sud-pozbaviv-banderu-shukhevicha-zvan.htm#

798. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/880/99

799. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1412/99

780. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1448/99

781. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1299/99

782. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/310/2001

783. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1095/2004

784. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/189/2009

785. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/615/2011

786. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1549-14

787. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/769/2003

788. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/460/2008

789. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/870/2008

790. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/282/2009

791. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/461/2008

792. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/169-16

793. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/511/94

794. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/138/2003

795. http://president.gov.ua/documents/15091.html

796. http://www.unian.ua/news/575313-kabmin-zatverdiv-plan-pidgotovki-do-70-richchya-vizvolennya-vid-fashistiv.html

797. http://www.president.gov.ua/documents/15885.html

798. http://1tv.com.ua/uk/specialnews/2013/07/18/19290

799. http://zakon-pmr.com/DetailDoc.aspx?document=1